

A. S. Sagdullaýew, W. A. Kosteskiý

GADYMY DÜNYÄ TARYHY

*Umumy orta bilim berýän mekdepleriň
6-njy synp okuwçylary üçin derslik*

Düzedilen we üsti doldurylan başinji neşirden terjime

*Özbekistan Respublikasynyň
Halk bilimi ministrligi tarapyndan
hödürlenen*

**«Yangiyo'l Poligraf Servis»
Daşkent – 2017**

UO‘K: 94(100)=512.164(075.3)

KBK: 63.3(50‘)

S 15

Sagdullaýew, A.

Gadymy dünýä taryhy: umumy orta bilim berýän mekdepleriň 6-nji synpy üçin derslik / A. Sagdullaýew, W. Kostaskiý.

- Düzedilen we üsti doldurylan başynji neşirden terjime.

- Daşkent.: «Yangiyo‘l poligraf servis», 2017. - 192 s.

UO‘K: 94(100)=512.164(075.3)

ISBN 978-9943-382-94-7

KBK: 63.3(50‘)ya72

Syn ýazanlar:

taryh ylymlarynyň doktory, akademik **Ýu. F. Burýakow,**

taryh ylymlarynyň doktory **O‘. M. Mawlanow,**

taryh ylymlarynyň kandidaty, Özbekistan halk tälimi otliçnigi

N. T. Pälwanow,

filosofiýa ylymlarynyň kandidaty **A. Matlýubow.**

Dersligiň materiallary umumy orta bilim berýän mekdepleriň taryh ylmy boýunça standartlaşdyrylan okuw maksatnamasy esasynda gaýtadan işlenen. Döwlet tälim standartyna laýyk. Awtorlar Özbekistanyň we daşary ýurtlaryň taryh mugallymlarynyň iş tejribeleri esasynda döredildi.

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan çap edildi.

ISBN 978-9943-382-94-7

© «Yangiyo‘l Poligraf Servis», 2013, 2017
© A. Sagdullaýew, W. Kostaskiý, 2013, 2017

MAZMUNY

Giriş	5
-------------	---

I BÖLÜM

Iň gadymy düzüm

1 - §. Gadymy taryh – ösüşiň başlanyşy	8
2 - §. Iň gadymy adamlaryň ösüş başgaçaklary	13
3 - §. Urugçylyk jemgyýeti	18
4 - §. Eneolit we bürünç döwri	22
5 - §. Demir döwrüne geçişde Orta Aziýanyň ösüşi	25

II BÖLÜM

Gadymy Gündogar we Orta Aziýa

6 - §. Nil jülgesi we onuň ilaty	28
7 - §. Gadymy Müsür	32
8 - §. Gadymy Müsürde din	35
9 - §. Piramidalar we saganalar	37
10 - §. Gadymy Müsür medeniýeti	40
11 - §. Mesopotamiýa siwilizasiýalary	43
12 - §. Wawilon patyşalygy	49
13 - §. Alynky Aziýa döwletleri	53
14 - §. Ahemeniler döwleti	57
15 - §. Gadymy Hindistan siwilizasiýasy	61
16 - §. Miladydan öňki I müňýylykda Hindistan	65
17 - §. Gadymy Hytaýyň siwilizasiýalary	68
18 - §. Miladydan öňki III–mil. II asyrlarda Hytaý	72
19 - §. Özbegistanyň çägendäki irki döwletler	75
20 - §. Zarduştylyk	80

III BÖLÜM

Gadymy Gresiýa

21 - §. Antik taryhyň başlanyşy	84
22 - §. Gadymy Gresiýanyň gülläp ösmegi	86
23 - §. Grek koloniýalary	91
24 - §. Afinadaky demokratiýa	93
25 - §. Grek-pars uruşlary	98

26 - §. Gresiyanyň Makedoniýa tarapyndan basyp alynmagy.....	102
27. - §. Raýat terbiýesi.....	104
28 - §. Gadymy Gresiyanyň medeniýeti	107
29 - §. Gadymy Gresiyanyň alymlary we akyldarlary	111
30 - §. Gadymy Gresiyanyň mifleri	115

IV B Ö L Ü M

Orta Aziýa mil. öň. VI – milady III asyrlarynda

31 - §. Orta Aziýada Ahemenileriň hökümdarlygy.....	118
32 - §. Orta Aziýanyň ilatynyň grek-makedon basybalyjylaryna garşy göreşi	123
33 - §. Salawkiler döwleti we Grek-Baktriýa patyşalygy.....	129
34 - §. Gadymy Horezm. Kang we Dawan döwleti.....	133
35 - §. Kuşan döwleti	137
36 - §. Beýik Ýüpek ýoly	142

V B Ö L Ü M

Gadymy Rim

37 - §. Gadymy Italiýa.....	145
38 - §. Rim respublikasy	148
39 - §. Rim respublikasynyň durmuşy	152
40 - §. Ortaýer deňzinde hökümdarlyk ugrundaky göreş	155
41 - §. Gullar we gladiatorlar	160
42 - §. Rim respublikasynyň ýykylmagy	164
43 - §. Rim imperiýasynyň ýykylmagy we krizise duçar bolmagy	168
44 - §. Gadymy Rim medeniýeti	172
Netije	179
Taryhy adalgalaryň sözlügi	181
Jemleýji gaýtalamak	184
Gadymy dünýä taryhyna degişli taryhy we geografik adalgalar.....	185
Gadymy dünýä taryhyndaky atlar	186
Gadymy dünýä taryhy senelerde.....	187

Giriş

5-nji synpda «Taryhdan hekaýalar» bilen tanyşypdyňyz. Siz indi uzak geçmiş hakyndaky bilimleriň nähili toplanýandygyny bilip aldyňyz.

6-njy synpda alys-allys zamanlara syýahatymyzy dowam etdireris, iň gadymky döwletleriň we halklaryň taryhy, medeniýeti we urp-adatlary bilen tanyşarys.

Dünýäde şäherler we döwletler peýda bolan döwürlerinden bäri aradan müňlerçe ýyllar geçdi. Emma adamlaryň şol gadymy zamanlarda döreden köp sanly zatlaryndan häzirki gündelik durmuşda peýdalanylýar. Olar zähmet gurallary, toýun önümleri, tigr, toýun suw turbalary, matalar, ýazuwlar we başga ençeme zatlardyr. Gadymy döwür awtorlarynyň ýazyp galdyran eserleri häli-henizlere çenli adamlar üçin sapak bolup terbiýeläp gelýär.

Alymlar Ýer ýüzünde haçandyr bir wagtlar bolup geçen wakalar hakyndaky maglumatlary gaýtadan dikeltmek üçin epesli güýç-gaýratlaryny sarplapdyrlar. Olar gadymy şäherleri gözläp tapyp gazuw-agtaryş işlerini geçirdiler, derä, toýun tagtalaryna, papirusa, şeýle-de teňňelerde ýazylan syrly ýazgylary okamagy başardylar. Siz indi şol arheologik tapyndylaryň nämeler hakyn-da gürrüň berýändigini bilýärsiňiz. Gadymy ýazgylary öwrenmek bilen *epigrafika*, teňňeleri öwrenmek bilen bolsa *numizmatika* diýen ýörite ylymlar meşgullanýar.

Adamzat ýönekeý zähmet gurallaryny ýasamakdan tä hünärmençilik dürdänelerini döretmäge çenli, iň ýönekeý ýaşaýyş jaýlaryny gurmakdan tä şäherleri gurmaga çenli uzak ýoly geçdi. Iň gadymy şäherleriň, ýazuwlaryň we döwletleriň döräp ösen döwrüni alymlar irki *siwilizasiýa* diýip

Gadymy ýazuw nusgasy

atlandyrýarlar. Ilkinji siwilizasiýalaryň taryhy Gadymy Gündogarda, soňra Gresiyadaky Krit adalarynda başlanypdy. Gadymy siwilizasiýalar dünýäniň köp ölkelerinde, şol sanda Orta Aziýada we Özbekistanyň çäginde hem kemala geldi.

Ýer ýüzünde adamyň peýda bolanyndan tä **476-njy milady ýylda**, ýagny Günbatar Rim imperiýasy ýyklyança bolup geçen wakalar, taryh ylmynda *Gadymy dünýä taryhy* diýilýär. Bu taryh dürli arheologik we ýazuw çeşmeleri esasynda öwrenilýär.

Gadymy dünýä taryhy Gadymy Gündogar, Gresiya we Rimiň köşk emeldarlarynyň we patyşalarynyň ýyl ýazgylarynda, kanunlar toplumynda, terjimehallarda beýan edilipdir. Olarda ýörüşler we söweşler, ybadathanalaryň, köşkleriň we galalaryň gurluşygy, hünärmentçilik we daýhançylyk, gadymy ylymlar we sungat barada hekaýa edilýär.

Alymlaryň okan gadymy tekstlerinde, meselem, “Piramidalaryň tekstleri” we “Merhumlaryň kitaby” müsürlileriň taryhy hakynda, “Rigweda” – hindileriň, “Awesto” bolsa Orta Aziýa halklarynyň taryhyndan gürrüň edýär.

Nil jülgesindäki Müsür *piramidalary toplumy*, Tigr we Ýewfrat derýalarynyň aralygyndaky *Wawilon*, Hind jülgesindäki *Mohenjodaro*, Eýrandaky *Persepol*, Gresiya, Rim we Orta Aziýanyň ençeme gadymy şäherleri bütin dünýä meşhurdyr.

Emma, entek gadymy dünýä taryhyna degişli syry açylmadyk zatlar az däl. Belki bu syrlary açmak siziň biriňize nesip eder. Taryh bizi köp zady öwredýär. Oňa “beýik mugallym” diýip ýöne ýere aýtmaýarlar. Şonuň üçin her birimiz öz Watanymyzyň taryhyny bilmeli we başga ýurtlaryň halklarynyň taryhyna we medeniýetine hormat goýmaly. Şu dersligi öwreneniňizde siz

Teňňelerdäki ýazgylar

köp sanly düşünmese kyn bolan sözlere, taryhy adalgalara we jümlelere duş gellersiňiz. Olary ýat tutup ýatda saklamak gerek bolar.

Dersligiň teksti bilen işlemek

Şu maslahatlarymyzy üns berip okaň, olar öwrenilýän temany ýatda saklamagyňyza kömek eder.

Öýe berlen ýumuşlary taýýarlanyňyzda aşakdakylara amal ediň:

1. Sapakda ýazyp alanlaryňyzy birnäçe gezek okaň.
 2. Okamazyňyzdan öň temanyň sözbaşysyna üns beriň, sapakda nämeler aýdylandygyny ýadyňyza salyň.
 3. Her bir temanyň ahyrynda berlen soraglary okaň. Şonda siz sapakda ýazanlaryňyzy okanyňyzda nämelere üns bermelidigine we okanlaryňyzy nähili tertipde beýan etmelidigine düşünersiňiz.
 4. Teksti takmynan böleklere bölüň we her biriniň esasy mazmunyny öz sözleriňiz bilen aýdyň, ondan soň bütin temany aýdyp beriň. Eger-de ony aýdyp berip bilmeseňiz, onda kyn yerlerini ýene-de okaň. Gaýtalaň.
 5. Teksti okanyňyzda onda ýatladylan suratlary we jedwelleri tapyň, olara berilýän düşündirişleri okaň, tekstde duş gelýän şäherleriň, ýurtlaryň atlaryny kartadan gözlöp tapyň.
 6. Soraglara jogap beriň we temanyň soňunda berlen tabşyryklary ýerine ýetiriň.
Eger-de siz her bir paragrafyň ahyrynda berlen daýanç konspektlerini ulanyp taryhy öwrenmekçi bolsaňyz, onda aşakdaky wezipeleri ýerine ýetirmeli bolarsyňyz:
 1. Dersligiň paragrafynyň tekstini daýanç konspektiniň sözleri bilen deňeşdirip okaň.
 2. Konspekti ulanyp temany birnäçe gezek aýdyp beriň.
 3. Daýanç düşüňjeleri ýatdan aýdyp bermäge çalyşyň.
 4. Birnäçe sagatdan soň ýene bir gezek daýanç konspektini gaýtalaň.
- Biz, dersligiň awtorlary, size uzak geçmişe syýahat etmäge, medeni ýadygärlikler bilen tanyşmaga we ony öwrenmäge kömek ederis.

I BÖLÜM İŇ GADYMY DÜZÜM

1-Ş. Gadymy taryh – ösüşiň başlanyşy

**Gadymy şäher
harabalary**

**Gadymy
golýazmalaryň
galyndylary**

Gadymy taryhy Adamzadyň gadymy taryhyny dürli hünärdäki alymlar öwrenýär-
öwrenmek ler. *Arheologlar* gadym zaman-
larda adamlaryň ýaşap geçen *mekanlarynda*
gazuw-agtaryş işlerini geçirýärler.

Antropologlar gadymy adamlaryň
süňküniň galyndylaryny öwrenip, olaryň daşky
görnüşlerini gaýtadan dikeldýärler we ösüşini
öwrenýärler.

Etnograflar gadymy adamlaryň köp urp-
adatlaryny, hojalyk we medeni däplerini sak-
lap galan häzir hem bar bolan taýpalary we
halkýetleri öwrenýärler

Özüňizi synaň!

**Arheologlar – ... Etnograflar – ...
Antropologlar – ...**

Gadymy taryh boýunça çeşmeler Ülkämiziň iň gadymy taryhyny biz nireden bilýäris. Ülkämiziň iň gadymy taryhyndan habar berýän çeşmeleriň biri-de arheologlar tarapyndan tapylan *maddy çeşmelerdir*. Oňa zähmet gurallary, toýundan ýasalan gap-gaçlar, ýarag-gurallar, şaý-sepler, mahlasý, gadymy adamlaryň elleri bilen döredilen ähli zatlar girýärler.

Ýazuw çeşmeleriniň tapylmagy bilen alymlar üçin gadymy müňýylyklaryň taryhyny dikeltmek aňsatlaşdy. Orta Aziýa taryhy boýunça gadymy ýazuw çeşmesi bu zarduştylaryň mukaddes "Awesto" kitabydyr. Onda ýurdumyzyň gadymy taryhy welaýatlary bolan *Baktriýa*, *Sogdiana* we *Horezmiň* ilatynyň medeniýeti hakynda beýan edilýär.

Gadymy taryhyň ýene-de bir möhüm ýazuw çeşmesi bolup *Behistun* gaýalarynyň ýazuwydyr. Behistun gaýalary Eýrandaky *Kirmanşah* şäheriniň golaýynda ýerleşen.

Pars şasy *Doro I*-niň buýrugyna görä daşa oýulyp ýazylan ýazgylarda onuň basyp alan ýurtlary we halklary, şol sanda Horezm, Sogdiana we Baktriýa sanap geçilýär.

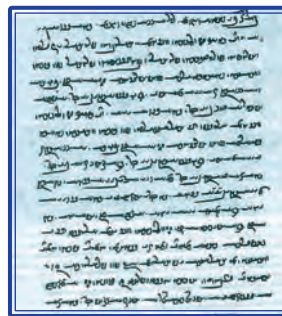
Miladydan öňki V asyrdan gadymy grek taryhçysy Gerodot dürli ýurtlara syýahat edip, 9 jiltli «Taryh» eserini ýazýar. Onda ölkämiziň gadymy ilaty barada maglumatlar berilýär.

Miladydan öňki I asyryň ahylarynda ýaşap geçen gadymy grek taryhçysy we geografy *Strabon* «Geografiýa» diýen eserinde Orta Aziýa halklarynyň medeniýeti barada maglumatlary getirýär.

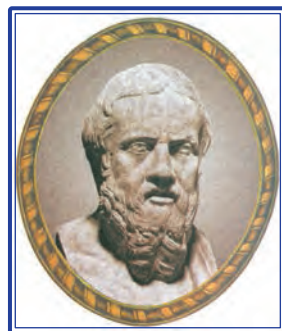
Milady I asyrdan gadymy Rim taryhçysy *Kwint Kursiý Ruf* «Makedoniýaly Aleksandryň taryhy» diýen eserini ýazypdyr. Makedoniýaly Aleksandryň Orta Aziýadaky harby ýörişleri baradaky maglumatlary getiripdir.

Milady II asyrdan grek taryhçysy *Arrian* hem «Aleksandryň harby ýörişleri» («Aleksandr anabasisi») diýlip atlandyrylýan eser ýazypdyr.

Şol çeşmeler, şeýle hem soňluk bilen döredilen ylmy işler arkaly alymlar ýurdumyzyň taryhyny dikeltmegi başardylar.

**«Awesto»
golýazmasynyň
sahypasy**

**Gerodot –
gadymy grek
taryhçysy**

**Toýun
bölekdäki
ýazue. Şinehat**

Özüňizi synaň!

Gerodot – ... **Kwint Kursiý Ruf** – ...
Strabon – ... **Behistun ýazuwlary** – ...
Arrian – ...

**Orta Aziýa
daglary**

**Şowly awdan
soň**

Özbekistan we dünýä siwilizasiýasy

Geografik taýdan Özbekistan ep-esli uly çägi eýeleýär. Amyderýanyň we Syrderýanyň aralygy, Fergana, Zerewşan jülgeleri we Surhanderýa oazisi özüniň hasyllygy we howasynyň ýylylygy bilen gadymdan abat bolupdyr. Amatly geografik sebitde ýerleşendigi üçin, Gündogar we Günbatar ýurtlaryny birleşdiripdir. Şunda Özbekistanyň ençeme iri şäherleriniň üsti bilen geçen Beýik Yüpek ýolunyň ähmiýeti aýratyn-da ulu bolupdyr. Özbekistan irki medeniýetiň taryhynda in gadymy mesgenleriň biridir.

Ol ýerde ýerli ilat birnäçe gadym döwürlerden bäri ýaşapdyr. Derýa-ýaka jülgeleriň ýanyndan möhüm söwda ýollary geçipdir. Uzak geçmişde Orta Aziýanyň gadymy ilaty bilen Gadymy Gündogaryň halkyýetleriniň arasynda giň medeni aragatnaşyklar başlanypdyr. Köne ýadygärliklerde gazuw-agtaryş işlerini geçirende arheologlar Hindistan, Eýran we Mesopotamiýa hünärmentleriniň taýýarlan toýun we metal gap-çanaklaryny, zergärlik önümlerini tapypdyrlar.

Iň gadymy Dünýädäki ähli halklar *ilki-durmuş jemgyýetçilik gurluşyny* başdan geçiripdir.
düzümi döwürlere bölmek

Adamzadyň ösüşinde birinji basgançak adamlaryň *ilkidurmuş obşinasyna* birleşen bolup, ol obşina özüne gadymy adamlaryň uly jemgyýetini jebisleşdiripdir.

Iň gadymy urugçylyk gurluşy — adamzat tary-hynyň ähli zähmet gurallarynyň umumy bolan, hemme adamlaryň bileleşip zähmet çeken bir döwrüdir.

Ilkidurmuş obşinasy — durmuş we zähmet umumylygy şekilinde birleşen gadymy adamlaryň jemgyýetidir.

Iň gadymy obşina ýuwaş-ýuwaşdan bölünip gitdi, ol garyndaşlaryň aýratyn alnan üýşmelerine – urug jemgyýetine öwürüldi.

Urug bu – bilelikde ýaşan we zähmet çeken, umumy zähmet gurallary we gural-ýaraçlara eýe bolan garyndaşlar jemgyýetidir.

Ilkinji urugçylyk obşinalary aýallaryň, ýagny eneleriň töweregine jebisleşip başladylar. Adamzat taryhyndaky şeýle basgançaga – *matriarhat* döwri diýilýär.

Ep-esli soň, zähmet gurallary we hojalygy ýöretmek usullary kämilleşdigi saýyn baştutanlyk ýuwaş-ýuwaşdan erkek adamlara geçip başlaýar, netijede indi erkek uruga serdar boldy. Alymlar adamzat taryhyndaky bu döwri *patriarhat* diýip atlandyýarlar. Patriarhat bilenem iň gadymy urugçylyk gurluşy özüniň ahyryna ýetdi.

Iň gadymy adamlaryň zähmet gurallaryny daşdan ýasandyklary zerarly arheologlar adamzat taryhynyň ilki durmuşyny «*daş asyry*» diýip atlandyrypdyrlar. Daş döwri uzak wagtlap dowam edipdir we şonuň üçin hem ol aşakdaky ýaly basgançaklara bölünýär, ýagny:

**Dolup akýan
Amyderýa**

Ýatda saklaň!

Uzak geçmişde Orta Aziýanyň gadymy ilaty bilen Gadymy Gündogar halkyýetleriniň arasynda giň medeni gatnaşyklar başlanypdyr.

**Adamlar
bilelikde
zähmet
çekipdirler**

Ýabany atlaryň awlanyşy

Daşdan ýasalan zähmet gurallary

– gadymy daş döwri – *paleolit* (grekçe «paleos» – «gadymy» we «litos» – «daş» sözlerinden);

– orta daş döwri – *mezolit* («mezos» – «orta»);

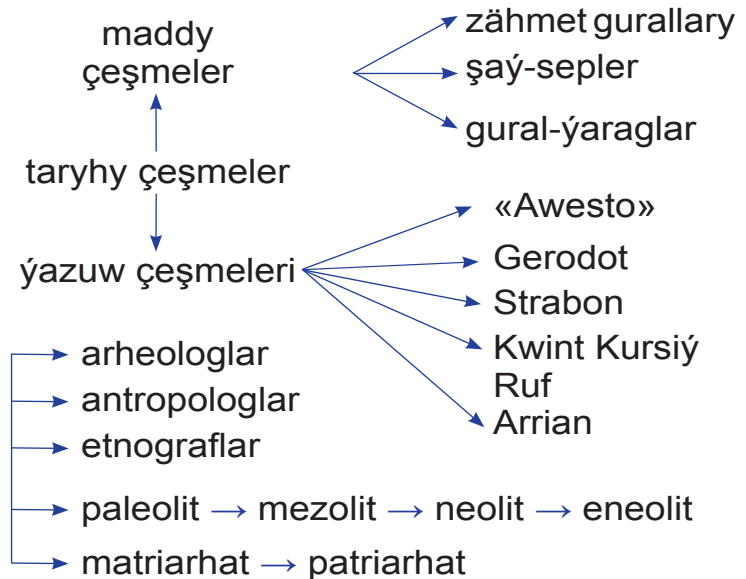
– täze daş döwri – *neolit* («neos» – «täze»);

– misdaş döwri – *eneolit* (latynça «eneus» – «mis» we grekçe «litos» – «daş» sözlerinden).

Ýatda saklaň!

Daýanç konspekti

Soraqlar we ýumuşlar

1. Näme üçin arheologlar adamzat taryhynyň başyny «daş döwri» diýip atlandyýarlar?
2. Daş döwürlerini sanap beriň. Näme üçin olar şeýle atlandyrylan?
3. Alymlar tarapyndan taryhy gaýtadan dikeldýän çeşmeler adyny aýdyp beriň.
4. Taryhy öwrenmekde peýdalanylýan haýsy maddy çeşmeleri bilýärsiňiz?
5. Arheologlar, antropologlar we etnograflar nämeleri öwrenýärler?

**Soňky
paleolit döwri
menzilgähi**

2-Ş. Iň gadymy adamlaryň ösüş basgançaklary

Iň gadymy adamlar

Adam nähili peýda bolandygy barada ylmy, dini, mifiki we dünýewi garaýyşlar bolup, biz bu meseläni ylmy esasynda, antropologiýa we arheologiýa maglumatlaryna daýanmak bilen öwrenýäris.

Ýer ýüzündäki Ikinji adamlar kaddyny dik tutup ýöreýän, zähmet gurallaryny ýasamagy we olary ulanmagy başaryandygy üçin olar haýwanat dünýäsinden tapawutlanypdyr.

Daşdan ýönekeý zähmet gurallaryny ýasamagy başaran iň gadymy adam süňkleriniň galyndylaryny alymlar dürli sebitlerden tapyp öwrenipdirler, şol sanda Günorta Afrikadan – *awfstralopitek*, Gündogar Afrikadaky Zinj jülgesinden – *zinjantrop*, Ýawa adalaryndan (Indoneziýa) – *pitekantrop*, Hytaýyň çäginde – *sinantrop* şeýle hem Germaniýadan – *neandertal* we Fransiýadaky Kromanýon gowagundan – häzirki keşpdäki adam – *kromanýon* süňkleri tapylypdyr.

Dag deresi

Ýer ýüzünde klimat ýyly bolanda adamlaryň menzilgähleri kiçi derýalaryň ýa-da bulaklaryň ýakalaryndaky depeliklerde ýerleşýärdi. Irki peolitiň ahyryna gelip *Beýik buzluk döwri* başlandy. Ilkidurmuş adamlary örän gazaply synaga duş geldiler. Bu ýagdaý adamlary täzeçe şertlerde ýaşamaga uýgunlaşmaga ündäpdir. Şonda diňe güýçlüler ýaşap bilipdirler.

Aýy awy

Iň gadymy adamlaryň kärleri

Taryh ylmynda iň gadymy adamlara *ilkidurmuş adamlary* diýilýär. Olaryň mekanlary Afrika, Aziýa we Ýewropanyň ençeme çäklerinden tapylan.

Orta Aziýada daşdan ýasalan gadymy zähmet gurallary Fergana jülgesindäki *Selungur* mekanyndan we Daşkent oazisindeki *Kölbülak* menzilgähinden hem tapylan. Bular gödek daş gurallar bolup, olaryň bir tarapy urlup ýiteldilen. Arheologiya ylmynda bu daş gurallar *çopperler* diýlip atlandyrylýar.

Zähmet gurallary adamlara iýmit tapmak üçin gerek bolupdyr. Ilkinji zähmet gurallary ýönekeýdi. Ujy ýiteldilen daş we taýak bilen ýaraglanan adam haýwanlary awlapdyr, ýiti uçly taýagyň kömeginde ösümlikleriň iýmäge ýaramly kökleri we kökmiwelerini köwläpdir.

Tebigat adama nämäni peşgeş berse, şony alypdyr, tapan iýmit önümleri bilen kanagatlanyladyr, şonuň üçin ilkidurmuş adamlarynyň iň gadymy işi bolan *ýygnamaklyk we awçylyk özleşdirilýän hojalyk* diýip atlandyrylypdyr.

Baýsun daglaryndan tapylan *Deşikdaş* gowagy orta paleolit döwri medeniýetiniň dünýä meşhur yadygärligi hasaplanýar. Deşikdaş gowagyndan daş gural-

Ýatda saklaň!

Orta Aziýada daşdan ýasalan gadymy zähmet gurallary Fergana jülgesindäki *Selungur* mekanyndan we Daşkent oazisindeki *Kölbülak* menzilgähinden hem tapylan.

lary we olaryň bölekleri, dag goçy, keýik, ýabany at, gaplaň, towşan, maýda gemrijiler, şeýle hem, guşlaryň süňkleri tapylan.

Deşikdaş gowagynda tapyp öwrenilen, daş asyryna degişli 8 – 9 ýaşly neandertal çaganyň süňk galyndylary iň meşhur tapyndydyr.

Çaganyň jesedi gabyra gömlen. Jesediň töwereginde dag goçunyň şahlary sanjylyp çykylan. Jesedi jaýlamak ilkinji dini ynançlar bilen bagly bolupdyr.

Özüňizi synaň!

Çopperler – ...

Özleşdiriji hojalyk – ...

Dini ynançlaryň emele gelmegi Zähmet işi, daş-töwerekdäki älem barada toplanan bilim-ler ýuwaş-ýuwaşdan barha adamyň pikirlenme ukybyny we aňnyňy özgerdipdir.

Adamlar düşnüksiz bolan hadysalar barada hem oýlanyp başladylar: gije we gündiz, ýylyň pasyllarynyň çalşygy, wulkanlaryň atylyşy, ýer titremesi we beýleki tebigy hadysalar adamlaryň ünsüni özüne çekýärdi.

Ine şeýle hadysalaryň düýp manysyny bilmeýän, adam gök gürlemesi, ýyldyrym, ýel öwürmesi, ýagyn ýagmasy ýaly tebigy güýçlere sygnyp başlaýar.

Awçylyk we ýygnaýjylyk ösen döwründe adam özüni tebigy gurşawdan hem-de gurşayan haýwanat we ösümlükler äleminden tapawutlandyrmadyr. Ol tebigaty janly hasaplapdyr. Adamlar tebigatdaky dürli hadysalaryň esasynda tebigy däl güýçler gizlenen diýip oýlapdyrlar. Olar şol güýçlere ynanypdylar.

Deşikdaş gowagyndan tapylan zatlar

Paleolit döwri menzilgähleri

**Neandertal
çaga
(Deşikdaş)**

**Gadymy
suratkeş**

**Ok-ýaý bilen
aw edilişi**

Adamlar topary obşinasynyň käbir haýwan ýa-da ösümlük görnüşi bilen garyndaşlyk gatnaşygyna ynanmagyna *totemizm* diýilýär.

Adamy gurşaýan gurşawda janlaryň we ruhlaryň bolmagyna ynanç ylymda *animizm* adyny alypdyr.

Gadymy adamlar ol ýa-da bu zatlar şowlulyk getirmegine ýa-da belalary ýok etmegine hem ynanypdyrlar. Bu ynanç *fetişizm* adyny alypdyr.

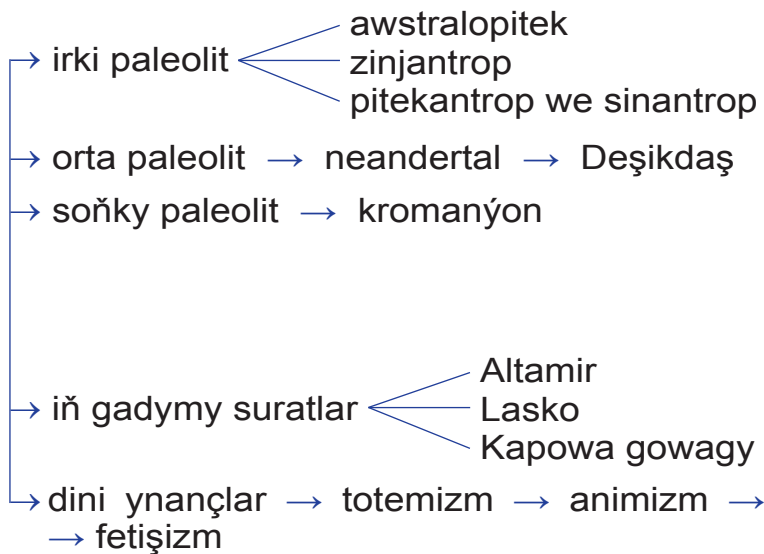
Soňky paleolit döwrüne degişli gowaklaryň diwarlarynda tapyp öwrenilen suratlar hem gadymy adamlaryň dini düşüňjeleri barada hekaýa edýär. Şeýle suratlardan iň gadymylary Ispaniýadaky *Altamir*, Fransiýadaky *Lasko* we Başgyrdystandaky *Kapowa* gowaklaryndan tapylan.

Adamlar geljekki awda suratlar özlerine kömek berer diýip ynanypdyrlar. Suratlaryň deňinde hereketlerini üýtgedip, tans edip başlapdyrlar, aw peýzažyny göz önüne getiriş şolara naýza zyňmaga türgenleşipdirler.

Gadymy suratlar gymmatly taryhy çeşmelerdir. Olar adamyň näme hakynda oýlanýandygy, daş töweregine näçe ýaşynda akyl ýetirýändigini, haýsy haýwanlary awlandygy, nähili zähmet gurallaryny we ýaraçlardan peýdalanandygyny bilmäge we düşünmäge ýardam berýärler.

Adamyň özüni gurşaýan daşky dünýäsine düşünmäge bolan ymtlyşy iň gadymky şekillendiriş sungatynyň rowaçlanmagy üçin esas bolupdyr.

Daýanç konspekti

Ýatda saklaň!

Gowak diwarlaryndaky suratlardan iň gadymylary Ispaniýadaky **Altamir**, Fransiýadaky **Lasko**, Başırgyrdystandaky gowaklardan tapylan.

Soraglar we ýumuşlar

1. Iň gadymy adamlar barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Özbegistanyň çägendäki haýsy paleolit menzilgähini bilýärsiňiz?
3. Iň gadymy adamlaryň kärlerini sanap beriň.
4. Dini ynanç kurtaklari emele gelmeginiň sebäplerini aýdyň.
5. Ilkinji suratlar haýsy döwürde peýda bolupdyr?

Awa taýýarlyk däbi

Irki suratlaryň kesleri

3-ş. Urugçylyk jemgyýeti

Gyşyň başlanmagy

Kromanyon

**Buzluk döwründe ýaşan şir.
Dikeldilen**

Soňky paleolit döwri

Soňky paleolit döwründe (miladydan 40 – 12 müň ýyl öň) ençeme wakalar bolup geçipdir. Bu döwürde daşy işläp bejermek tehnikasy we zähmet gurallaryny ýasamak usullary özgeripdir. Adamyň özi hem, daşky keşbi hem özgerip barypdyr. Şol döwürde häzirki keşpli adam – *kromanyon* adamy ýaşapdyr edi.

Soňky paleolit döwrüniň adamynyň mekamlary Samarkant şäheriniň çäginde, Daşkent welaýatynyň Ahangaran derýasynyň oazsindäki Kölblak diýen ýerinden, şeýle hem Fergana jülgesinden tapylypdyr.

Soňky paleolit döwründe adamlar ep-esli kämilleşen kesýän we byçgylaýan zähmet gurallaryny ýasaýan bolupdyrlar. Adam indi şaýsepler – monjuklar, tumarlar we ýüzükler hem ýasap başlapdyr.

Şeýlelikde, soňky paleolitde adamzat özüniň ösüşinde ýene-de bir basgançaga göterildi. Adamlar garyndaşlardan düzülen kiçi toparlara – urug obşinalaryna birleşipdirler.

Urugyň agzalary bir menzilgähde ýaşapdyrlar. Bir ýerde ýaşap oturan birnäçe uruglar bir taýpany düzýärdi.

Ýaşayyş jaýlaryny gurmak soňky paleolit döwrüniň adamlarynyň möhüm açyşy boldy. Geýmim-gejim taýýarlananda haýwanlaryň, derisinden peýdalanylýardy. Adam şol döwürde ot ýakmagyň emeli usulyny (agajy we daşy bir-birine sürtmek) hem öwrendi.

Mezolit döwri

Mezolit döwri (orta daş döwri) miladydan öňki 12 – 7-nji müňýyllyklary öz içine alýar.

Urugçylyk obşinasy

Mezolit döwrüniň başlanmagy bilen Buzluk döwri ahyryna ýetdi, bu waka klimatyň ep-esli maýlamagyna we adamlaryň durmuşynyň özgermegine getirdi.

Mezolit döwründe adam *ok-ýaý* ýasamagy öwrendi. Ok-ýaý açyş edilmegi bilen adamlarda çapyk haýwanlary we guşlary awlamak mümkinçiligi emele geldi.

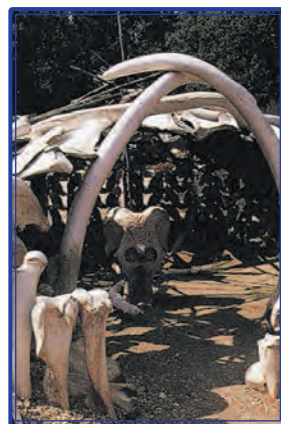
Mezolit döwrüniň ahyrynda adam haýwanlary eldekileşdirýär. Awçylar iti eldekileşdirýär. Itler bilen bile aw edilende olja öňküsine garanda köp bolupdyr. Diri tutup alnan haýwanlary (guzuýklar, owlajyklar, doňuzlar) indi adamlar öldürmezden, ätiýaçlyk iýmit hökmünde saklap goýýan bolupdyrlar.

Mezolit döwrüniň ahyrynda Alynky Aziýada hojalygyň täze pudagy – **ilkidurmuş ekerançylygy** we **maldarçylyk** emele geldi.

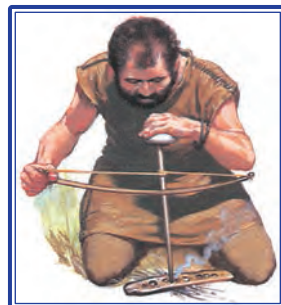
Häzirki günde Orta Aziýada mezolit döwrüniň menzilgähleriniň ýüzden gowragy tapyldy. Fergana jülgesiniň dag eteklerinde we dagly çäklerde, Daşkent oazisinde hemde Özbegistanyň günortasynda şeýle menzilgähler köp duş gelýär. *Obişir, Koşiliş* we *Ma-*

Reňkli daşlardan ýasalan monjuk

Mamont süňkünden gurlan jaý

Oduň alnyşy

Zähmet guraly-ny ýasamak

Ýatda saklaň!

Öndüriji hojalyk – ekerançylyk we maldarçylyk hojalygy bolup ol zerur önümleri özi öndüripdir.

Daşdan ýasalan zähmet gurallary. Mikrolitler

çaý menzilgähleri, şonuň ýaly-da *Zarautsaý* deresindäki daşa çekilen suratlar has içgin öwrenildi.

Ekerançylyk we maldarçylygyň ösüşi

Neolit – täze daş döwründe adam Gadymy Gündogaryň dürli welaýatlarynda *öndüriji hojalyk* – ekerançylyga we maldarçylyga geçip başlaýar. Maldarçylyk we ekerançylyk neolit döwrüniň iň uly oýlap tapmasy hasaplanýar. Orta Aziýada neolit döwri **miladydan öňki 6–4-nji müňýyllyklar** hasaplanýar. Arheologlar neolit döwri başlanmagyny toýun gaplar ýasamagyň açyş edilmegi bilen baglaýarlar.

Bu döwürde gadymy adamlar mezolit döwründe açyş edilen maýda daş guralary – *mikrolitlerden* peýdalanyp, daşy işläp bejermegiň öň mälim bolmadyk usullaryny: ýylmamak we deşmek usullaryny açyş edipdirler.

Neolit döwründe taýpalar oturymly ýaşaýşa geçip, hemişelik ýaşaýyş jaýlaryny gurup başlapdyrlar. Şol döwürde pagsadan jaýlar gurlup başlanypdyr. Ýuwaş-ýuwaşdan urug obşinalarynyň menzilgähleri şekillenip başlapdyr.

Oturymly ýaşaýyş we zähmet gurallarynyň has-da kämilleşmegi obşinalaryň ekerançylyga geçip başlamagyna mümkinçilik döredipdir. Ekerançylygyň we maldarçylygyň ösmegi hünärmentçiligiň şekillenmegine getirdi.

Özüňizi syňaň!

Mikrolitler – ...

Öndüriji hojalyk – ...

Laýdan ýasalan we otda bişirilen gaplary ýasamak pudagy – *küýzegärçilik*, süýümden we ýüňden egin-eşik taýýarlaýan pudak – *dokmaçylyk* hünärmentçiligi neolit döwrüniň möhüm açyşy we oýlap tapmalarydyr.

Daýanç konspekti

Soňky paleolit döwri (mil. öň. 40 – 12-nji müňýyllyklar)

- kromanýon adamy
- emeli oduň açyş edilmegi
- Kölbulak menzilgähi (Daşkent welaýaty), Samarkant mekany, Fergana jülgesi
- urug obşinalary
- şaý-sepler, ýaşayyş jaý gurluşygy, kesýän, byçgylaýan zähmet gurallary

Mezolit döwri (mil. öň. 12–7-nji müňýyllyklar)

- ok-ýaý, haýwanlary eldekileşdirmek
- Abişir, Goşulyş, Maçaý, Zarautsaý
- ekerançylyk we maldarçylyk (Alynky Aziýa)

Neolit döwri (mil. öň. 6–4-nji müňýyllyk)

- öndüriji hojalyk
- mikrolitler, küýzegärçilik, dokmaçylyk
- oturymly ýaşayyş

Soraglar we ýumuşlar

1. Soňky paleolit döwri adamynyň daşky keşbini häsiýetlendirip beriň.
2. Soňky paleolit döwrüniň möhüm oýlap tapmalaryny aýdyň.
3. Özbegistanyň çäginde tapylan mezolit döwrüne degişli haýsy arheologik ýadygärlikleri bilýärsiňiz?
4. Neolit döwrüne degişli menzilgähdäki arheologik gazuwlary göz öňüne getiriň. Bu menzilgähde nämeleri tapmak mümkin?

Laýdan ýasalan we otda bişirilen gap

Toýun gap ýasamak

4-Ş. Eneolit we bürünç döwri

Toýun gaplar

**Kamon
oklarynyň
uçlary**

**Bürünçden
ýasalan
ilgençek we
daş monjuklar.
Mil. öň. XVII
asyr**

Metal döv- rüniň esasy aýratynlyklary

Neolit döwrüniň ahyrynda adamlara oýlap tapyşlaryň we açyşlaryň arasynda iň beýiklerinden birini döretmek miýesser etdi: ýagny misden peýdalanmaga we ondan zähmet gurallaryny ýasamaklyga geçildi.

Misden ýasalan zähmet gurallary daşdan ýasalanlary bilen bile ulanylan döwri *eneolit*, ýagny *mis-daş döwri* diýlip at berilen. Ol **miladydan öňki 4–3-nji müňýyllyklaryň ortalaryna** gabat gelýär.

Metallurgiýanyň ösmegi adamlaryň maddy we ruhy medeniýetine uly täsir etdi. Mil. öň. 4-nji müňýyllykda Gadymy Gündogarda irki şäherler we döwletler emele gelip başlady.

Orta Aziýa günortasynda *emeli suwaryşa esaslanan ekerançylyk* emele geldi, çig kerpiçden köp otagly öýler gurlup başlandy, gaplary bişirmek üçin *küzegärçilik humdanlaryndan* peýdalanmaga girişildi.

Toýun gaplar haýwanlaryň, guşlaryň şekilleri we ösümlük nagyşlary (ýapraklar, güller) bilen bezelip başlandy.

Adamlar misi eredig qalaýy, gurşun ýa-da sink bilen goşup, bürünç almagy öwrenipdirliler. Bürünç misden görä ep-esli gatylygy sebäpli **mil. öň. 3-nji müňýyllygyň** ortalaryndan başlap ýuwaş-ýuwaşdan zähmet gurallary, gural-ýaraglar we şaý-sepler taýýarlamakda ulanylmagy esasy serişdä öwrüldi.

Bürünç zähmet gurallaryna eýe bolan adamlar indi ekin meýdanlaryny gowy işläp bejerip we olary giňeltmäge mümkinçilik ga-

zandy. Netijede olaryň ygtyýarynda artykmaç mukdarda oba hojalyk önümleri emele geldi. Maldarçylyk ýuwaş-ýuwaşdan ekerançylykdan bölünip başlady.

Patriarhatyň başlanmagy

Taryhyň köp döwürleri dowamynda urug obşinasyndaky möhüm işler aýallara ýüklenen bolup (çagalary terbiýelemek, nahar taýýarlamak, haýwan derilerini arassalamak, egin-eşik taýýarlamak), obşinada olaryň, aýratynam, ýaşy uly aýallaryň abraýy erkekleriňkä garanda ep-esli belentdi.

Omaç bilen ýer sürmek, ekerançylyk etmek, maldarçylyk, hünärmentçiligiň emele gelmegi netijesinde urugy ýeterli önümler bilen üpjün etmek erkekler geçdi. Öý hojalygy ýumuşlary aýallara degişli.

Indi urugçylyk maşgalasynda erkekler möhüm orun tutup başlady. Garyndaşlyk erkekler tarapyndan kesgitlenýän boldy we *patriarhat* döwri başlady. Maşgala ata tarapyndan ýakyn garyndaşlaryň birnäçe nesilerinden emele gelýän boldy.

Bürünç döwri menzilgähleri

Mil. öň. 3-nji müňýyllygyň ahylary – 2-nji müňýyllyga degişli menzilgählerden biri Zerewşan derýasynyň basseýnindäki **Zamanbaba** kölüniň golaýyndan tapylan (Buhara welaýaty, Garaköl tümeni). Horezm oazisinde hem bürünç döwrüne degişli menzilgähler öwrenilen.

Arheologlar Surhanderýa oazisinden gadymy ekerançylaryň menzilgählerinden biri bolan **Sopollydepäni** tapdylar (Muzrabat tümeni). Gazuwlar dowamynda bu ýerden çig kerpiçden gurlan ýaşaýyş jaýlary, toýun

Ýatda saklaň!

Patriarhal maşgala – ata tarapyndan ýakyn garyndaşlaryň birnäçe nesilerinden ybarat maşgala.

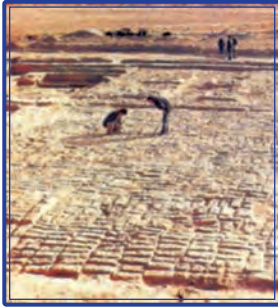
Ýylan suratly daş tumar.

Mil.öň. 2-nji müňýyllyk. Fergana jülgesi

Bürünçden ýasalan bilezik.

Mil. öň. XII asyr

**Jarkotan
menzilgähinde
gazuw işleri**

**Nagyşlar bilen
bezelen toýun
gap**

**Bürünç aýnalar.
Zamanbaba
menzilgähi**

gaplar, bürünçden ýasalan zähmet gurallary we şaý-sep ussahanasy galyndylary, şonuň ýaly-da, iri humlarda saklanan bugdaý we arpa tapylan.

Surhan oazisinde, häzirki Şirabata golaý ýerde bürünç döwründe **Jarkotan** menzilgähi emele gelipdir. Onuň gurluş taryhynda ilkinji şäher alamatlary aýdyň görünýär. Ol iki bölgeden ybarat bolupdyr: gala we onuň daşynda obşina agzalary bolan hünärmentleriň we daýhanlaryň öýleri ýerleşen. Jarkotanda ybadathana galyndylary tapylan.

Bürünç döwrüniň ilaty dürli hünärmentçilik, dokmaçylyk, küzegärçiligi ösdürmekde, şaý-sep ýasamak, gurluşyk ugrunda uly üstünlikler gazandy. Bu döwürde adamlar *küzegärçilik çarhyny* we *tigiri* açyş edipdirler. Şeýdip ilkinji arabalar emele gelipdir.

Daýanç konspekti

Eneolit döwri (mil. öň. 4-nji müňýyllyk – 3-nji müňýyllygyň ortalary)

- misdan ýasalan zähmet gurallary
- suwarymly ekerançylyk (emeli suwarma)
- köp otagly jaýlar
- Gündogardaky ilkinji döwletler we şäherler

Bürünç döwri (mil. öň. 3-nji müňýyllygyň ortalary – 2-nji müňýyllyk)

- patriarhat
- Zamanbaba, Jarkotan, Sopollydepe küzegärçilik çarhy, tigr
- ybadathana

Soraglar we ýumuşlar

1. Eneolit döwrüniň neolit döwründen esasy tapawutlaryny aýdyň.
2. Mis haçan açyş edilipdir?
3. Näme üçin matriarhatdan patriarhata geçmek prosesi bolupdyr?
4. Bürünç döwri Sopollydepe menzilgähi barada hekaýa ediň.
5. Bürünç asyryna syýahat ediň. Şol döwrüň adamlarynyň nähili ýaşandygy barada aýdyp beriň.

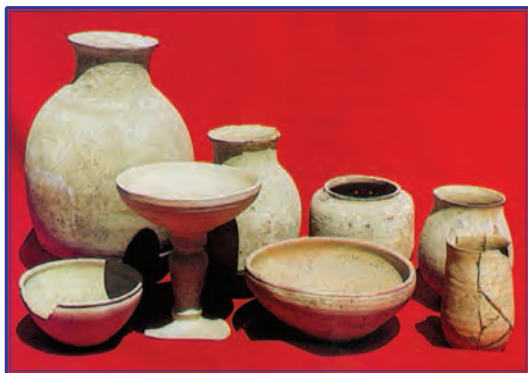

Gadymy demirçiler

5-Ş. Demir döwrüne geçişde Orta Aziýanyň ösüşi

Demirden peýdalanmak

Adamlarmisdenwebürünçden zähmet gurallary ýasamagy öwrenen döwürlerden bäri aradan köp asyrlar geçip, demirden zähmet gurallary ýasamak mümkinçiligi peýda boldy. Bu proses ep-esli kyn bolupdyr, sebäbi demir mise garanda ep-esli ýokary temperaturada (1500°C) ereýär. Emma demir mise we bürünje garanda almaga oňaýly bolupdyr: demir olardan gatyraçdy.

Toýun gaplar

Ýatda saklaň!

Demirden birinji bolup Kiçi Aziýadaky hettler peýdalanyp başlapdyrlar (mil. öň. XIV–XIII asyrlar), soňrak olara goňşy bolan Mesopotamiýa, Eýran, Kawkazaňyrsy ýurtlarynyň ilaty hem demirden peýdalanypdyrlar.

Bürünçden ýasalan gazan.
Mil. öň. VI–V asyr

Ýatda saklaň!

Harby demokratiýa – irki döwletlilige geçiş döwründe taýpalar bileleşiklerine saýlap goýlan harby serdardlar ýolbaşçylyk eden dolandyryş şekli.

Gäminyň oklarynyň demir uçlary

Demirden birinji bolup Kiçi Aziýadagi *hettler* (mil. öň. XIV–XIII asyrlar), soňra goňşy sebitlerdäki (Mesopotamiýa, Eýran, Kawkazaňyrsy) halklar peýdalanyňy başlapdyrlar. Demir önümleriniň ýaýraýşy haýallyk bilen geçipdir.

Sap demir tebigatda seýrek metal bolany üçin ondan ilki başda şaý-sep önümlerini ýasamakda peýdalanylypdyrlar. Şeýle bezegler Müsür faraony *Tutanhamonyň* kümmetinden we Kawkazdaky *Maýkop* galasynyň ýadygärliginden tapylypdyr.

Zähmet gurallarynyň demirden ýasalmagy, ilki bilen, daýhançylygyň ösmegine täsir etdi. Demir omaç we paltalar peýda boldy. Bu zähmet gurallary uly meýdanlarda ekerançylygyň ösmegine mümkinçilik döredip berdi.

Miladydan öňki IX–VIII asyrlarda demirden ýasalan ilkinji zähmet gurallary Orta Aziýadan hem tapylypdyr.

Jemgyýetçilik gurluşy Demir gurallaryň giňden ýaýramagy zähmet öndürjiligin ýokarlandyrdy. Bu bolsa önümçiligiň has ösen usulyna geçmäge esas döretdi.

Taýpa-urug aksakgallarynyň täsiri barha güýçlenipdir. Hemişelik harby çaknyşyklar şertinde taýpa bileleşikleri peýda bolýar. Bu bileleşiklere harby baştutanlardan saýlanan adamlar ýolbaşçylyk edipdirler, jemgyýet bolsa *harby demokratiýa* prinsipleri esasynda ýaşap başlaýar. Demir asyrynyň başlarynda Orta Aziýada ilat dört topara bölünipdir: *ruhanlylar, söweşijiler, daýhanlar, hünärmentler*.

Orta Aziýada jemgyýetiň esasynyň «*nmana*» diýlip atlandyrylýan uly patriarhal maşgala bolandy-gyny «Awesto»dan bilýäris. Birnäçe «*nmana*»lar urug obşinasy – «*wis*»i düzüpdür. Goňşuçylyk obşinasyna bolsa «*warzana*» diýlipdir. Beýle obşinalar «*zantu*» diýilýän taýpa birleşipdir. Öz çäginini goramak üçin bir näçe taýpalar «*dahýu*» raýanlygyna birleşipdir. Orta Aziýada demir asyryna geçiş döwründe jemgyýetiň gurluşy şeýle bolupdyr.

Yatda saklaň!

Ilkidurmuş düzümiň ösüşi:
ilkidurmuş topar → **urug**
 → **taýpa** →
 → **taýpalar bileleşigi.**

Daýanç konspekti

- mil. öň. XIV–XIII asyrlar – hettler (Kiçi Aziýa) birinji bolup demirden zähmet gurallaryny ýasapdyrlar
- mil. öň. IX–VIII asyrlar – Orta Aziýada demirden ýasalan irki zähmet gurallary
- urugçylyk obşinasy – goňşuçylyk obşinasy
- harby demokratiýa geçmek
- «Awesto»: *nmana*, *wis*, *warzana*, *zantu*, *dahýu*

Soraqlar we ýumuşlar

1. Demir önümlerinden peýdalanmak haçan başlanypdyr?
2. Demirden zähmet gurallary ýasamagyň başlanmagy jemgyýetde nähili özgerişlere getirdi?
3. «Awesto»da patriarhal maşgala, urugçylyk obşinasy we taýpa nähili atlandyrylan?

Demir pyçak.
 Mil. öň. VII–VI asyrlar

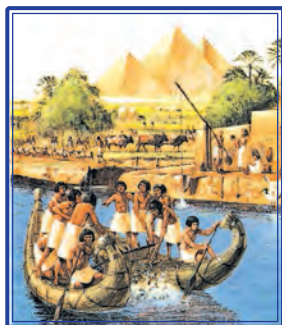

Demirden işlenen hanjar we gyn.
 Mil. öň. I müňýyllyk

II BÖLÜM

GADYMY GÜNDOGAR WE ORTA AZIÝA

Nil jülgesi

Ýatda saklaň!

Nil derýasy baryp-baryp Ortaýer deňzine guýulýar.

Nil derýasy guýulýan ýere grekler delta diýipdirler.

Nil derýasynyň kenarlarynda

6-Ş. Nil jülgesi we onuň ilaty

Müsür – Nil peşgeşi – Özi bilen birlikde hoşboý salkyn howany we bol hasyly alyp gelýän Nil derýasy towanyp akýar. Bu äpet uly derýa Afrikanyň demirgazyk — gündogarynda siwilizasiýanyň emele gelmegi üçin esas taýýarlady. Ençeme gollara bölünip akýan Nil derýasy baryp-baryp Ortaýer deňzine guýýar. Nil derýasynyň guýulmagyna grekler **delta** diýipdirler, çünki deňze guýýan gollaryň ýerleşiş ýagdaýy üçbürçluk görnüşinde bolup, ýagny grekçe “delta” harpyna meňzeş bolupdyr.

Nil 6 müň km uzynlykdaky dolup akýan uly derýadyr. Derýanyň aşaky bölegi 3 km-dan 22 kilometre çenli giňlikdäki gara toprakly hasylyly ekin meýdanlaryndan ybarat. Jülgeliler ýurda – «Gara toprak» ýa-da «Nil peşgeşi» diýýärler.

Gadym geçen zamanlarda Nil jülgesi adam aýagyny basyp bilmeýän, *papirus* ösümlikleri bir-birine ýapyşyp ýatan batgalyklar bilen örtülen, suwda san-sajaksyz ýyrtyjy krokodiller ýaşaýan, gury ýerlerinde bolsa ýabany haýwanlaryň toparlary gezyrdiler, batgalyklarda bolsa zäherli ýylanlar bolupdyr.

Wagt geçdigiçe klimat özgerip barýar, suw hem ýyldan-ýyla kemelýär. Demirgazyk Afrika hem barha çöle öwrülýär. Adamlar Nil jülgesini we deltasyny özleşdirmäge başlapdyrlar. Şeýlelik bilen ekerançylyk ilatyň meşgullanýan

esasy işine öwrülipdir. **Miladydan öňki IV müňýyllygyň başlarynda** adamlar Nil derýasynyň kenarýaka ýerlerini özleşdirmäge girişipdirler.

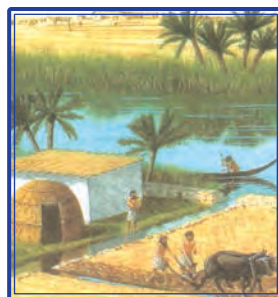
Müsürlileriň kärleri Nil derýasy meýdanlary suwa basdyryp, dolup-daşyp akan ýyllarynda müsürli daýhanlaryň hasyllary hem bol, bereketli bolupdyr.

Müsürli daýhanlar bugdaý we arpa hem-de bakja ekinlerini ekipdirler, ýetişdirilen kenepden bolsa matalar dokapdyrlar. Nil jülgesinde üzüm, gawun, nar, hurma, sogan, hyýar, noýba ýaly miwe we gök önümler ýetişdirilýärdi.

Gadym zamanda ýerler omaç bilen sürülýärdi, tohum hem el bilen sepilip, soňra tohumy ýere gömmek üçin gara mallary şol ekilen meýdandan sürüp geçirýän ekenler. Zähmet gurallarynyň kämilleşmegi bilen kündäniň we gara mallaryň güýjünden peýdalanylýp başlapdyr. Müsürliler sygyrlary, öküzleri, goýunlary, geçileri, doňuzlary bakýardylar. Daýhanlar öküzlerden meýdan işlerinde peýdalanylýpdylar.

Müsürli daýhanlar tohum sepmek we hasyly ýygnaý almak işlerini gysga möhletlerde geçiripdirler. Iýul-sentýabr aýlarynda dynç alýardy, ekiljek tohumlar ekmäge taýýarlanylýardy, sebäbi şol pursatlarda ähli meýdanlary diýen ýaly suw basýardy.

Güýzde meýdanlara tohum taşlanyp, gyşda bolsa hasylyň ýygymy başlanýardy. Süm-mülli mis orak bilen orup alyp, soňra ýörite ýere daşap, bugdaýyň we arpa desseleriniň üstünden haýwanlary sürüp geçirip, hasyly ýenjipdirler. Harmandan çykan däneleri soňra toýundan ýasalan humda saklanypdyr. Bu

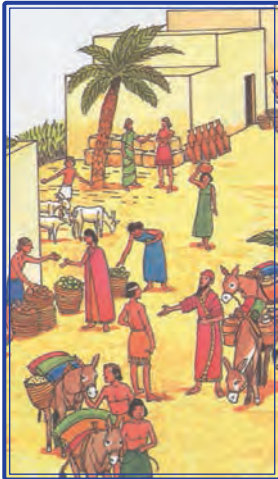
Nil derýasy jülgesi

Müsür patyşalygy

çäreler dänäni san-sajaksyz gemrijilerden – zyýankeşlerden aman saklardy.

Hünärment-çiligiň ösüşi Gadymy Müsür hünärmentleriniň 30-dan gowrak kärleri bolupdyr. Misgärler

Sowda-satyk

mişi eredip, ondan zähmet gurallaryny guýupdyrlar. Küzegärler toýundan dürli-dürli gapçalary ýasap, olary peçlerde bişiripdirler. Gurluşykçylar köşkleri, ybadathanalary we öýleri gurupdyrlar. Ýönekeý müsürlileriň öýleri laý suwalan papirus paýalaryndan, asylzadalaryň öýleri bolsa günde oňat gurdylan çig kerpiçden gurlupdyr.

Faraonlaryň köşkleri we ybadathanalar bolsa daşdan gurlupdyr. Agaç ussalary äpişgeleri we gapylary ýasaýardylar. Gämiçiler gamyşdan kiçijik gaýyklary, agaçdan bolsa gämileri ýasapdyrlar. Dokmaçylar geýmigejim üçin materiallary taýýarlapdyrlar, tikiñçiler bolsa dürli lybaslary tikişdirler.

Müsür döwletiniň döremegi

Adamlar Nil jülgesindäki agyr durmuş şertlerine öwrenişip başladylar. Dagynyk ýerler «nom» diýilýän kiçi döwletlere

birleşýär. Her bir döwleti «nomarh» dolandyryýar.

Wagtyň geçmegi bilen nomarhlar hökümdarlara – patyşalara öwrülipdirler.

Müsürde iki patyşa hökümdarlyk eden: biri Aşaky (Demirgazyk) Müsürde, beýlekisi Ýokarky (Günorta) Müsürde döwleti dolandyrypdyr. **Mil. öň. 3000-nji ýylda** iki döwletiň arasynda başlanan uruşda Ýokarky Müsüriň hökümdary *Menes* üstün çykýar. Ol birleşen döwletiň ilkinji hökümdary, ýagny *faraon* bolýar. Ýeke-täk, birleşen täze paýtagty diýlip *Memfis* şäheri gurulýar.

Müsür faraonlarynyň täçleri

Köp ýyllaryň dowamynda «nom»lar hökümdarlary öz emlägini köpeldip, netijede Müsür özbaşdak döwletlere öwrülen aýratyn «nom»lara dargapdyr. Wagtyň geçmegi bilen ýurt gaýtadan birleşipdir. Bu döwletiň paýtagty *Fiwa* şäheri bolupdyr. Alymlar Müsüriň taryhyny *Irki, Gadymy, Orta, Täze we Soňky* patyşalyk döwürlerine bölüpdirler.

Özüňizi synaň!

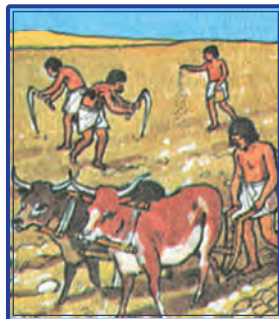
«**Nom**» – ... **Memfis we Fiwa** – ...
Menes – ... **Faraon** – ...

Daýanç konspekti

- Afrika demirgazyk-gündogary – mil. öň. 4-nji müňýyllygyň başy
- Niliň uzynlygy – 6 müň km → delta → Ortaýer deňzi
- Nil jülgesi – giňligi 3 km-dan 22 km çenli, ekerançylyk, maldarçylyk
- papirus – jaý gurluşygy
- döwletler – «nom» – «nomarh»
- mil. öň. 3000-nji ýyl – Ýeke-täk birleşen
- Müsüriň paýtagty – Memfis

Soraqlar we ýumuşlar

1. Näme üçin müsürliler öz ýurduny «Nil peşgeşi» diýip taryplapdyrlar?
2. Gadymy Müsüriň tebigy şerti näme sebäpden ekerançylyk üçin amatlydy?
3. Özüňizi Gadymy Müsür daýhany hökmünde göz önüne getirip, müsürli daýhanlaryň zähmeti barada hekaýa ediň.

Ýeriň işläp bejerilmegi

Ýatda saklaň!

Alymlar Müsür taryhyny **Irki, Gadymy, Orta, Täze we Soňky patyşalyk** döwürlerine bölüpdirler.

Kanallardan we ýaplardan ekinleri suwamak

Yatda saklaň!

Nubiýa, Palestina, Liwiýa, we Siriýa ýurtlary gadymy müsürlilere goňşy bolupdyr.

Tutanhamonyň tagty

Gadymy Mösür söweşijileriniň toýundan ýasalan heýkelleri

7-Ş. Gadymy Mösür

Gadymy müsürlileriň goňşulary

Mösür günortadan Nubiýa bilen serhetleşen. Bu ýurda müsürliler Niliň boýy bilen altyn, smola, piliň süňküni, seýrek görnüşli agaçlary alyş-çalyş etmek üçin barýardylar.

Mösüriň günbatarynda, *Liwiýa* çölünde şeýle atlandyrylýan döwlet ýerleşýärdi. Sähra ilaty göçme çarwalar bolupdyr. Aşaky Mösürdäki Memfis şäheri arkaly geçýän ýol Sinaý ýarymadasyna eltipdir, bu ýerde bolsa mis gazylyp alnypdyr. Sinaý ýarymadasyndan demirgazygrakda *Palestina*, onuň ýanynda bolsa *Siriýa* ýerleşýärdi. Bu ýurtlar mise we demir magdanyna hem-de başga-da köp gazylyp alnýan zatlar baýdy.

Müsürliler Palestinadan we Siriýadan hünärmentler ýasan seýrek önümleri we gymmatbaha daşlary getiripdirler.

Faraonlaryň basybalýşlary

Gadymy patyşalyk döwründe Sinaý ýarymadasy basylyp alnýar, ýerli taýpalar Mösüre salgyt töläp başlaýarlar. Faraonlar Nubiýa we Liwiýa hem ýörüş gurap, şäherlerini talaýarlar, ýesirler, çarwa mallary we başga baýlyklar eýelenýär. Orta patyşalyk döwrüniň faraonlary Günorta Palestinany we Nubiýanyň demirgazygyny Mösüre goşup almagy başardylar.

Mil. öň. XVIII asyryň ahyrynda göçme *giksos* taýpalary Mösüre hüjüm etdiler. Mösürlileriň pyýada goşunyndan tapawutlylykda giksoslaryň esasy kiçi ýeňil atlar goşulan söweş arabalary bardy. Bir esger atlar dolandyryýan wagty ikinjisi ok-ýaýdan

duşmany nyşana alyp atýardy. Aşaky Müsüri basyp alan giksoslar müsürlileriň şäherlerine we obalaryna hüjüm edip, olary rehimsiz talayar we adamlaryny ýesir alýar.

Bu mahalda Orta patyşalyk köp sanly maýda «*nomlara*» bölünip gidipdi, olar giksoslara salgyt töleýärdiler. Diňe Fiwa şäheriniň hökümdarlary giksoslara boýun egmediler.

Basybalyjylaryň zulmunda gutulmak maksadynda «*nomlaryň*» hökümdarlary Fiwa şäheriniň töweregine jemlenip başladylar.

Birnäçe söweşlerde Fiwa "nomu"nyň faraony *Ýahmos* giksoslary derbi-dagyn edip, basybalyjylary Müsürden kowdy. Özbaşdak hökümdarlary özüne tabyn eden *Ýahmos* täze faraonlar dinastiýasynyň esaslandyryjysyna öwrüldi. Ine şu faraonyň döwründen hem Täze patyşalyk döwri başlandy.

Tutmos III söweşijileri şähere hüjüm edýärler

Faraonlar ýörüşleriniň netijeleri

Täze patyşalygyň hökümdarlary goňşy döwletler bilen göreşi indi basybalyjy hökümünde dowam etdirdiler. Faraonlar Nubiýa we Alynky Aziýa ýurtlaryna hüjüme başlaýarlar.

Faraon Tutmos II Papestinany we Siriýany basyp alyp başlaýar. Ondan soň faraon Tutmos III ýörüşleri dowam etdirýär. Alynky Aziýada müsürlileriň hökümdarlygy ornaşdyrylýar.

Boýun egdirilen halklar müsürlileri ýigrenýärdiler, olar hemişe öz erkleri we azatlyklary üçin göreşýärdiler. Müsür faraonlary birnäçe ýyllar ýerli taýpalar bilen uruşdylar. Bu faraonlary güýçden gaçyryp, döwlet gowşaýar. Täze patyşalyk hem aýry-aýry «*nomlara*» dargap gitdi.

Ýatda saklaň!

Faraon *Ýahmos* giksoslary derbi-dagyn edip, basybalyjylary Müsürden kowup çykardy. *Ýahmos* täze faraonlar dinastiýasynyň esaslandyryjysyna öwrüldi we Täze patyşalyk döwri başlandy.

Ýatda saklaň!

Kir II niň ogly
Kambiz II mil.
öň. 525-nji
ýylda Müsüri
basyp aldy.

**Müsürlileri
gadymy pars
patyşasy
Kambiz II ýesir
alyp barýar**

**Apis. Öküz
sypatly
hasyldarlyk
hudaýy**

Mil. öň. VII asyrdan Müsür ýene bitewi döwlete birleşdi, ýurduň ykdysadyýeti we medeniýeti ösüp başlady. Emma tiz arada Müsüre başga bir duşman çozup girdi. Parslardan uly leşger toplan Eýran şahansahy *Kir II*-niň ogly *Kambiz II* mil. öň. 525-nji ýylda Müsüri basyp aldy.

Özüňizi synaň!

**Giksoslar – ... Ýahmos – ...
Tutmos III – ...**

Daýanç konspekti

- Müsüriň goňşulary – Nubiýa, Liwiýa, Palestina, Siriýa
- Goňşy ýurtlaryň Müsür tarapyndan basyp alynmagy
- Quyi Müsüriň giksoslar tarapyndan basyp alynmagy – mil. öň. XVIII asyr
- Ýahmos → giksoslaryň gyrylmagy → Täze patyşalyk
- Mil. öň. 525-nji ýyl – Müsüriň pars şasy Kambiz II tarapyndan basyp alynmagy

Soraqlar we ýumuşlar

1. Gadymy Müsüre goňşy bolan döwletleri sanap beriň we olary kartadan görkeziň.
2. Gadymy Müsür faraonlary haýsy ýurtlary basyp alypdy?
3. Näme sebäpden göçme giksoslar Müsür üçin gorkuly güýje öwrüldi?
4. Haýsy faraon hökümdarlygy döwründe giksoslary ýurtdan kowup çykarmak başardy?

8-§. Gadymy Müsürde din

Müsürlilerin hudaýlary

Müsürin ilaty üçin din gündelik durmuşyň aýrylmaz bir bölegi hasaplanypdyr.

Gadymy müsürliler hudaýlaryň haýwanlaryň keşbine girip, pişik, goýun, öküz, arslan, sygyr şeklinde adamlaryň arasynda ýaşaýar, diýip hasaplapdyrlar.

Müsürliler hudaýlaryň birnäçe jany bar: olardan biri haýwanyň bedeninde başgasy bolsa heýkelinde ýaşaýar diýip oýlapdyrlar. Žresler – ybadathana ruhanylary, hudaýlary dindarlaryň berýän sowgatlary bilen bakýarlar diýip hasaplapdyrlar.

Gadymy Müsür patyşalygynyň paýtagty *Memfisiň* öz hudaýy – *Ptah* bolupdyr. Ptah müsürlileriň ynançlaryna görä şeýle bir gudratly welin, ony asyl keşbinde görmek mümkin däl. Şonuň üçinem Ptah diýen hudaýyň Ýer ýüzündäki keşbi *Apis* bolup, ol maňlaýynda we bilinde ak belgisi bolan daýaw gara öküz hökmünde göz öňüne getirilipdir.

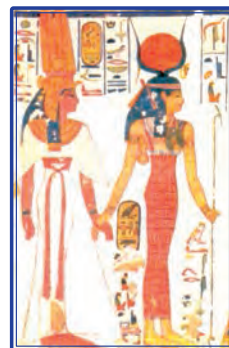
Mil. öň. 2-nji müňýylykdan başlap bolsa Gün hudaýy *Amon-Ra* faraonlaryň baş hudaýy we howandary bolupdyr. Ilki iki hudaý bolan: Fiwa şäheriniň howandary Amon we Gün hudaýy Ra, soňra olaryň ikisi birleşipdir.

Faraonlar Gün hudaýynyň ogullarydyr, hökümdarlar hemme işlerini özüniň asman atasynyň emri bilen amala aşyrýarlar diýen düşünje bardy.

Hapi – Niliň hudaýy – Müsürdäki durmuşyň ilkinji çeşmesi we goragçysy, *Osiris* – ýerasty soltanlygyň hudaýy hasaplanypdyr. Rowaýata görä, Osiris Müsürin ilkinji patyşalaryndan biri bolup, öz halkyna daýhançylygy öwreden

**Gün hudaýy –
Amon-Ra**

**Isida – Osirisin
aýaly**

**Tot – Aý,
danyşmentlik
we tebiçilik
hudaýy**

**Anubis –
merhumlar
we mumyýa-
lananlar
hudaýy**

**Maat – hakykat
we adalat ylahy**

**Hathor – saz,
gözellik we
söýgi hudaýy**

eken. Ýakyn dosty bolan Set bolsa, Osirisi öldürýär. Emma Osirisiň aýaly *Isida* ony mumyýalaýar hem-de gaýtadan direldipdir. Ine şondan başlabam janyň gaýdyp gelmegi üçin ençeme merhumlar mumyýalanypdyr.

Žresler hudaýlaryň we adamlaryň arasynda baglaýjy bolup, dini däpleri bilýärdiler, gurbanlyk edýärdiler. Gündelik durmuşda hem žreslersiz haýsydyr bir işi etmek kyndy. Olar Nil derýasynyň joşjak wagtyny, haçan tohum sepilmelidigini we hasyly haçan ýygnamalydygyny anyk bilýärdiler. Ähli «nomlarda» ybadathanalar bolup, faraonlar olara köp ýerleri we uly baýlyklary beripdirler.

Özüňizi synaň!

***Ptah* – ...**

***Apis* – ...**

***Amon-Ra* – ...**

***Tot* – ...**

***Hathor* – ...**

***Isida* – ...**

***Maat* – ...**

***Osiris* – ...**

Daýanç konspekti

- müsürliler, hudaýlar adamlaryň arasynda ýaşaýar, diýip hasaplapdyrlar
- Amon-Ra
- Ptah → Apis
- Hapi, Osiris, Tot, Set, Isida, Hathor, Anubis, Maat
- ybadathanalar → ruhanylar → gurbanlyk etmek

Soraqlar we ýumuşlar

1. Müsürlileriň haýwan sypatly hudaýlara uýşy barada aýdyp beriň.
2. Näme üçin faraonlar Gün hudaýynyň ogullary hasaplanypdyr?

3. Rowaýatlara görä, haýsy hudaý müsürlileri ekerançylyga öwredipdir ?
4. Gadymy Müsür hudaýlaryny sanap beriň.
5. Müsür ruhanylarynyň abraýy we güýjüniň sebäbi nämede?

9-Ş. Piramidalar we saganalar

Hemme zat wagtdan gorkýar, wagt bolsa piramidalardan! Gadymy we Orta patyşalyklar döwründe müsürlileriň guran äpet *piramidalary* faraonlar jaýlanýan ýer – kümmetler bolupdyr. Geçen müňýylyklar dowamynda ençeme şäherler we döwletler ýok bolup gitdi, ybadathanalar we köşkler haraba öwrüldi, diňe piramidalar wagtdan gorkmaýar, diňe piramidalar dört müň ýyldan artyk wagtyň dowamynda üýtgemän durlar.

Iň meşhur piramidalar Memfis şäheriniň golaýynda üç faraon – *Hufu, Hafra we Menkaura* üçin gurlan. Bu piramidalar dünýäniň ýedi täsinliginden biri bolup, olar hazine çenli saklanyp galan ýeke-täk desgalarydyr. Iň uly piramida *Hufu* üçin (grekler oňa *Heops* diýýärler) **mil. öň. 2600-nji ýyl** töweregi gurlan. Onuň beýikligi 147 metr bolupdyr. Piramidalary gurmak üçin daşlar Nil derýasynyň sag kenaryndaky ýasy daglardan getirilipdir.

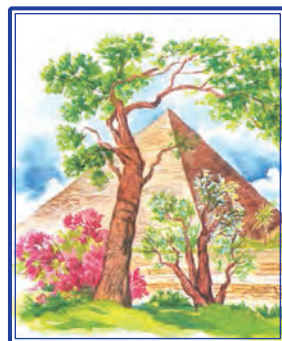
Piramida her biri iki tonnadan agyrrak bolan 2,5 million sany daş böleklerinden ybarat.

Piramidanyň içinde däliz bilen baglanyşyp gidýän birnäçe otaglar ýerleşendir. Olaryň birinde faraonyň mumyýalaşdyrylan jesedi salnan *daş tabyt* – *sarkofag* ýerleşdirilen.

Kümmetleriň içi bolsa mynajatlar we beýleki ýazgylardan düzülen şygarlar bilen örtülip-

Piramida gurluşygynda

Gadymda piramidalar jülgesiniň görnüşi

«Sähra patyşasy» – sfinks

dir. Olaryň manysy faraona hemaýat etmek o dünýä baranda oňa kömek etmegi nazarda tutulan.

Tutanhamon

Piramidalary göwresi ýolbars kellesi adamsypat bolan *sfinksler* goraýarlar. «Sähra patyşasy» – sfinks heýkeli daşdan işlenen bolup, onuň beýikligi 20 metre deň.

Täze patyşalyk döwrüne gelip piramida gurluşygy bes edilipdir. Faraonlary daglara oýulan daş kümmetlere jaýlaýan bolupdyrlar. Iň meşhur kümmet faraon *Tutanhamona* degişli bolupdyr. Kümmetiň içindäki aklyňa sygmajak baýlyklar biziň döwürlerimize çenli ýetip gelipdir.

Mumyýalama

Gadymy müsürliler ölenden soň merhumlar soltanlygyna gidýärler, şol ýerde hem

ömürlerini dowam etdirýärler, diýip hasaplapdyrlar. Emma merhumlar soltanlygyndaky durmuş müsürlileriň pikirçe, Osirisiň sudunyň çözügüne baglydy. Tereziniň bir tarapyna merhumyň ýüregi, beýleki tarapyna bolsa guşuň perleri goýulýan eken.

Eger-de tereziniň pelleleri deňeçer bolsa, onda ol adam bu dünýäde oňat işler edipdir, diýmek ol ölensoňam ajaýyp amatly şertde ýaşamagyny dowam etdirer. Eger-de tereziniň ýürek tarapy agyr gelse, onda bu adam ençeme ýaramaz işleri edipdir, netijede ol eýmenç jandarlara iýmit bolmaly.

Osirisiň öňünde gözəl keşpde gelmek üçin bolsa müsürliler adamlaryň jesedini mumyýalapdyrlar. Mumyýalama bilen lukmançylyk bilimlerine eýe ruhanylar meşgullanypdyrlar.

Adatça mumyýalamak 70 gün dowam edip-

Ybadathananyň diwarlary we sütüni

dir. Jesetde zerur işlenmeler geçirilensoň örän köp matalar bilen dolanyp çyrmalandan soňra gymmatbaha şaý-sepler bezelipdir. Matalaryň gatlarynyň arasynda üstünlik getiriji tumarlar goýlupdyr. Mumyýalamak işi diňe merhumyň yzynda galan gurply garyndaşlaryna nesip edýärdi.

Özüňizi synaň!

<i>Piramidalar – ...</i>	<i>Daşabyt – ...</i>
<i>Mumyýalama – ...</i>	<i>Sfinks – ...</i>

Daýanç konspekti

- piramida – faraonyň kümmeti
- Hufu → Hafra → Menkaura
- Hufu (grekçe – Heops) – mil. öň. 2600-nji ýyllar
- sfinks
- Tutanhamon
- mumyýalama – 70 gün
- Bastet – gözellig hudaýy

Soraqlar we ýumuşlar

1. Gadymy Müsüriň hökümdarlary piramidalary nähili maksatda gurdurypdyr?
2. «Hemme zat wagtdan gorkýar, wagt bolsa piramidalardan!» diýen jümläni nähili düşünýärsiňiz?
3. Müsürdäki iň meşhur piramidalar nirede gurlan?
4. «Sähra patyşasy» – sfinksi häsiýetlendirip beriň.

Osiris – merhumlar dünýäsiniň hudaýy

Pişk görnüşindäki gözellig hudaýy – Bastet

10- §. Gadymy Müsür medeniýeti

Hatdat heýkeli

Papirus

Daş plita

Ýazuw Gadymy müsürlileriň ýazuwy dünýäde ilkinjiler hatarynda ýüze çykan ýazuwlaryň biridir. Öňler her bir söz surat şekilinde ýazylýar eken. Ýazuwdan dogalary we döp-dessurlary ýazyp barmak üçin peýdalanypdylar, şonuň üçinem ony «*mukaddes*» ýa-da «*hudaýlar kelamy*» diýipdirler.

Gadymy grekler olara «*iyeroglifler*» diýipdirler («*daşa ýazylan mukaddes ýazuwlar*» manysyny aňladýar). Ýazgylyar kümmetleriň diwarlaryna we hudaýlaryň heýkellerine oýulyp ýazylypdyr. Ýazuw üçin daşdan we toýundan hem peýdalanylypdyr.

Müsürlileriň elipbiýi 750 iyeroglifden ybarat bolupdyr. Her bir söz özünde birnäçe simwolary we tymsallary beýan edipdir. Iyeroglifleri öwrenmek juda kyn iş bolupdyr, şonuň üçin sowatlylyk köp adamlara başartmandyr. Iyeroglifleri gamyşdan ýasalan galam bilen papirusdan taýýarlanan kagyza ýazypdylar. Dürli reňkli mineral boýaglar syýa ornuna ulanylypdyr. Okadylanda toýun gaplaryň böleklerine ýada ak daşlara ýazýan ekenler. Dürs ýazuwyň abyny-tabyny bilýänler ýokary derejeli bilimlisowatly adamlar hasaplanypdyr, olara hatda köp ýeňillikler berlip, aýratyn hezzet-hormat edilipdir.

Iyeroglifleriň syrynyň açylmagy Görnükli fransuz alymy *Žak-Fransua Şampolýon* 1822-nji ýylda bütindünýä ähmiýetli açyş edipdir: Müsüriň tekstlerini okamagyň açaryny tapýar. Bu açyşa *Kair* şäherinden onçakly uzak bolmadyk *Rozett* şäheriniň ýanyndaky daşa çekilen gadymky

müsür we grek dillerindäki birmeñzeş manydaky hat-ýazgy sebäp bolupdyr. Grek dilinden terjime etmek onçakly kyn bolmandyr, teksti deñeşdirip görüp her ýeroglifiň aňladýan manysyna düşündiriş bermek mümkin boldy.

Ine, şu açyşdan soňra papiruslara ýazylan köp sanly tekstleri, ybadathanalardaky we piramidalardaky, diwarlardaky ýazgylary okamak başarty, olar köpýyllyk ümsümlikden soňra dil açdylar. Taryhçylar bolsa Gadymký Müsür siwilizasiýasyny öwrenmek üçin möhüm we ynamly çeşmelere eýe boldolar. Häzirki günde Rozett ýazgy daşy Londondaky Britaniýa muzeýinde saklanylýar.

Özüňizi synaň!

*Ýeroglifler – ... J.-F. Şampolýon – ...
Papirus – ... Rozett ýazgydaşy – ...*

Nazary bilimleriň dünýä gelmegi

Müsürde nazary bilimleriň döreýşi we ösüşi olaryň gündelik durmuşy bilen bagly bolupdyr. Ekerançylaryň tohumy haçan topraga taşlamalydygyny, hasylyny haýsy wagtda ýygnamalydygyny anyk bilmekleri zerurdy. Olar bu möhletleri ýyldyzlara garap kesgitläpdirler. Şeýlelikde, astronomiýa, ýagny ýyldyzlar hakyndaky ylym dünýä inipdir.

Ýyldyzlara syn edip, müsürliler bir ýylyň dowamlylygyny 365 gün diýip anyk hasaplapdyrlar, şeýdibem birinji bolup kalendar düzüpdirler. 365 günü hem 30 günden 12 aýa bölüpdirler, artyp galan 5 günü bolsa baýram günleri diýip hasaplap, hasaba girizmändirler.

Kanallaryň gazylýan, islendik ymarat we desga gurlanda onuň meýdanyny, göwrümini

**Nefertiti –
Müsür melikası**

Astronom-alym

**Müsürlileriň
şepagat gurallary**

«Patyša tirsegi» – ölçeg birligi

Gadymy Müsür suw sagady

Osiris – merhumlar dünýäsi hökümdary

ölçemek zerurdy. Şeýdip geometriýa ylmy – ýer meýdanyny ölçemek ylmy döredi. Müsürliler diňe bir ýönekeý arifmetik hasaplamlary däl, eýsem drobly, umumy maýdalawjly we çylşyrymly hasap-hesipleri-de bilipdirler. Matematika ylmy ine, şu esasyda ösüpdir.

Müsürde esasy ölçeg birligi «tirsek» bolup, ol tirsekden barmaklaryň ujuna çenli bolan uzynlyga deňdi. Elleriň uzynlygynyň dürli-dürli bolýandygy üçin «patyša tirsegi» diýen ýeketäk ölçeg girizilipdir, ol 52,5 santimetre deň bolupdyr. Mundan gysga uzynlyklar ölçelende bolsa aýalardan ýa-da barmaklardan peýdalanylupdyr.

Müsürde wagt 24 şkala bölünen ýörite gapdan ybarat bolan suw sagatlarynyň kömeginde ölçelipdir. Bir şkaladan ikinjisine çenli akyp geçen suwuň göwrümi bir sagat diýlip hasaplanylupdyr.

Daýanç konspekti

- iýeroglifler – 750 sany – «hudaýlar kelamy», «ylahy ýazgylar»
- papirus
- Žak-Fransua Şampolýon (1822-nji ýyl)
- Rozett ýazgy daşy – gadymy Müsür we gadymy grek dilleri
- astronomiýa → kalendar → geometriýa

Soraglar we ýumuşlar

1. Gadymy Müsür ýazuwunyň özboluşlylygy nämede?
2. Nämе üçin müsürliler iýeroglifleri «mukaddes kalam» diýip atlandyrypdyrlar?
3. Müsür ýazuwuny kim okamagy başarypdyr? Nädip?

11-Ş. Mesopotamiya siwilizasiýalary

Tebigy şerti we ilaty

Tigr we Ýewfrat derýalarynyň araly-gyndaky jülgäni grekler *Mesopotamiya* diýip atlandyrypdyrlar. Bu sözüň manysy *iki derýanyň aralygy* diýen düşüňjani aňladýar. Adamlar Mesopotamiya gadym zamanlardan göçüp gelip ornaşypdyrlar.

Mesopotamiya derýalaryň joşgun suwlary dürli toprakdan we dag jynslaryndan ybarat bulanygy akdyryp getiripdir. Olar ýerleri dökünläpdirler. Şu sebäpli Mesopotamiyanyň ýerleri işlemek üçin amatly, hasylly bolupdyr. Gyşda yzy üzümeyän ýagyşlar we derýalaryň joşmagy sebäpli Mesopotamiyada jahandaky iň gadymy rowaýatlardan biri — bütindünýä suw joşguny baradaky *Tupan rowaýaty* döräpdir.

Mil. öň. 4-nji müňýyllykda Mesopotamiyada *şumerler* menzilgähleri döräp başlapdyr. Olar Günorta Mesopotamiyada ýerleşip, ol ýurda hem *Şumer* diýip at beripdirler. Ýurduň *Akkad* diýlip atlandyrylýan demirgazyk böleginde maldarlar - *akkadlar* ýerleşipdirler.

Özüňizi synaň!

Şumer – ...

Akkad – ...

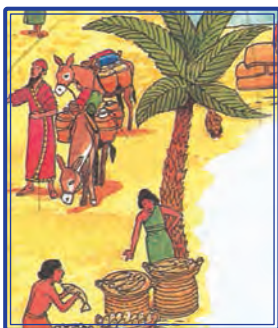
Mesopotamiya ilatynyň kärleri Mesopotamiyanyň ilatynyň esasy käri ekerançylyk bolupdyr. Tigr we Ýewfrat derýalary her ýylda daşgynlar mahalynda ekin ýerlerine köp mukdarda gyрманçalar suw bilen akyp gelýän eken.

Şumer toýun gaplary

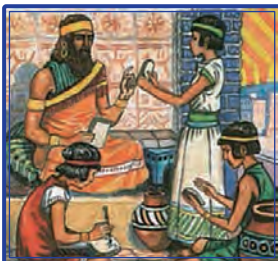
Kätip iş başynda

Hurma daragty
– «Ýaşayş agajy»

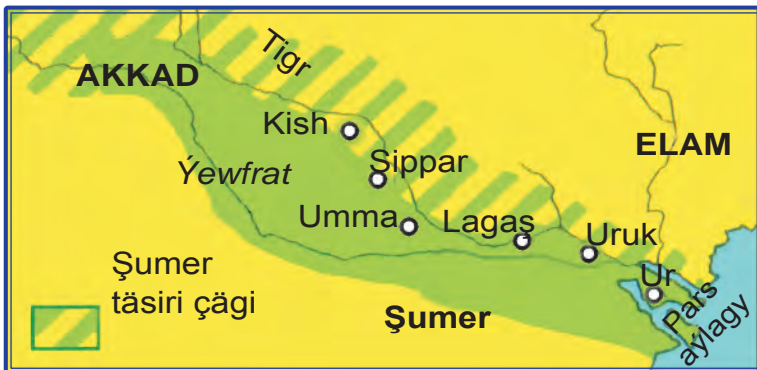
Ýatda saklaň!

Şumerler Günüorta Mesopotamiýa ýerleşip, bu ýurda **Şumer** diýýärler. Mesopotamiýanyň **Akkad** diýilýän demirgazyk bölegine göçme çarwadarlar – **akkadlar** ornaşypdyr.

Gadymky Şumerler

Mesopotamiýada agaç we metal ýaly hojalykda zerur materiallar bolmandyr, emma galala örän köp taýýarlanylýardy, çarwaçylyk önümleri-de köpdi. Şonuň üçin Mesopotamiýanyň ilaty söwda-satyk bilen meşgullanypdyr. Goňşy ýurtlar bolan *Zakawkazýeden* we *Eýrandan* dänäniň ornuna altyn, mis, kümüş we galaýy, gymmatbaha daşlar getirilýärdi.

Mesopotamiýa

Mesopotamiýada dürli önümler we hünärmentçilik enjamlary bilen söwda edipdirler. Metal önümler, bezeg, gural-ýaraç we toýundan ýasalan önümler aýratyn gadyrlanypdyr. Söwda-satykda kümüş guýmasy görnüşindäki teňňeler ulanylýpdyr. Agyrlyk ölçegi bolan “*mino*” 550 gram kümüşe deň bolupdyr.

Mil. öň. 4-nji müňýyllykda şumerler dünýädäki iň gadymy ýazuwlardan biri *klino-pisi* oýlap tapypdyrlar. Şumerler uýy ýiteldilen taýajyklar bilen toýun plitalara ýazyypdyrlar. Şumerler bilimli, tejribeli gurлуşykçy we hünärment bolupdyrlar.

Şäher-döwletler Wagtyň geçmegi bilen ýuwaş-ýuwaşdan menzilgähler örän giňelipdir. Mesopotamiýada *Uruk*, *Umma*,

Lagaş, Ur we başga şäherler emele gelip başlady. Olar şäher we oňa utgaşýan eke-
rançylyk raýonlaryndan ybarat bolan *şäher-
döwletler*di. Her bir şäheriň hökümdary ýo-
karyhudaý – şäherhowandary hasaplanypdyr.

Hudaýyň adyndan žresler hökümdarlyk
edipdirler, hudaýlaryň ybadathanalary bol-
sa döwletdäki häkimiýet merkezi bolupdyr.
Mesopotamiýanyň gadymky ybadathanalary –
zikkuratlar çig kerpiçden örülip çykylan kaşaň
basgançakly desga bolupdyr.

Gün hudaýy *Şamaş* aýratyn hormatla
sezewar bolupdyr. *Şamaş* ýokary kazy hasa-
planypdyr, ýaman işleri üçin adamlary sud
edipdir. Şonuň ýaly-da şumerliler *Aý* hudaýy
Sina, suw hudaýy *Ea*, hasyldarlyk, söýgi hem-
de uruş we ýeňiş hudaýy *Iştara* sygynypdyrlar.

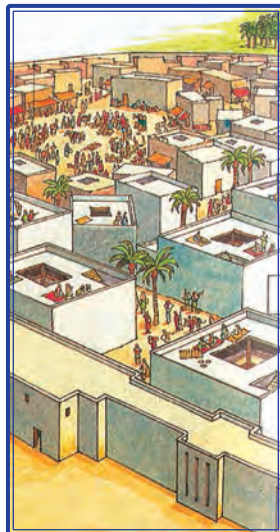
Mesopotamiýadaky uly-uly ýer mülkleri
hökümdarlaryň we žresleriň elinde bolup-
dyr. Meýdanlarda gullar we hakyna tutma
adamlar işläpdirliler. Şäherleriň töwereginde
ýaşayan ilat kiçijik ýerjagazlara eýelik edýän
ekenler. Öz maşgalalaryny eklemek üçin gary-
plar patyşanyň we ybadathananyň ýerlerinde
işläpdirliler.

Şumer şäherleri goranyş diwarlary bilen
gurşalyp alnandy. Şäheriň baş derwezesin-
den başlanýan köçeler merkezi meýdana,
ybadathana we hökümdaryň köşgüne eltýär.
Gurluşyklar daşlar, çig we bişen kerpiçler bilen
alnyp barylýardy. Ybadathana hudaýlaryň
heýkelleri bilen haşamlanyp bezelipdi.

Uruş wagtynda şäher ilaty öz serdary-
ny saýlapdyr. Dura-bara olaryň abraýy ar-
týp, serdarlar hemişelik hökümdarlyk edip
başlapdyrlar. Olara patyşalar diýipdirler.

Klinopis

**Şumeriň
Ur şäheri**

Yatda saklaň!

Mesopotami-
ýada **Uruk,**
Umma, Lagaş,
Ur we başga
şäherleri
emele gelipdir.
Olar **şäher-
döwletler**di.

**Iřtar –
hasyldarlyk,
söygi we uruş
hudaýy**

**Uruk şäheriniň
patyşasy
Gilgamyş.
Assiriýa
güberçek teswiri**

Patyşa şäher-döwleti asylzadalara, žreslere we goşuna daýanmak bilen emeldarlaryň kömeginde dolandyrypdyrlar.

Gilgamyş baradaky rowaýat

Mesopotamiýanyň rowaýatlarynyň iň söýgüli gahrymany *Gilgamyş* Uruk şäheriniň patyşasy bolupdyr. Onuň ömri soňluk bilen köp rowaýatlara öwrülipdir.

Şol rowaýatlara görä, Gilgamyş dünýä inenden soň, ýurduň hökümdary bolan babasy ondan tagty çekip almagyndan howatyr edip, Gilgamyşy çuň jara zyňyp goýbermegi buýurýar.

Jaryň düýbüne zyňlan Gilgamyşy bir bürgüt tutup alyp, göterip bir bagbana eltip beripdir. Bagban ony mähirli terbiýeleýär. Ýigit ýeten Gilgamyş öz babasynyň elinden häkim-iýeti basyp alýar, özi Uruk şäherini dolandyryp başlaýar.

Gilgamyş Enkidu diýen pälwan bilen dostlaşýar. Ikisi bileleşip ýowuz jandarlara garşy göreşýärler. Munuň üçin hüdaýlar Enkiduny jezalandyrýarlar we ol wepat bolýar.

Bakylykda ýaşamaga çalşyp, Gilgamyş deňziň düýbünde ösýän jadyly güli yzarlap tapýar, ony öz halky bilen paýlaşmagy karar edýär. Emma yzyna gaýdyp gelýärkä bir kölde suwa çümüp çykan mahalynda gülüň ysyny bir ýylan duýýar hem-de ol gymmatly ösümligi ogurlaýar.

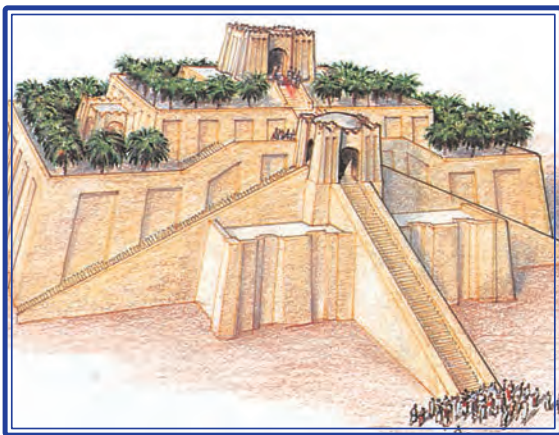
Hut şondan bäri-de rowaýatda aýdylyşyna görä, ýylanlar daşky gowuny taşlap ýaşaýarlar. Gilgamyş bolsa janajan şäheriniň diwarlarynyň özüni halas edendigine, diňe gowy işleriň ony baky ýaşatjakdygyna düşünişip galýar.

Akkadys ýokarlanmagy

Şäher-döwletler bir-birleri bilen dynuwsyz uruşýardylar. Hut şeýle uruşlaryň netijesinde *Sargon I* bütin Mesopotamiýa patyşa bolýar. Ol **Mil. öň. 3-nji müňýyllygys ikinji ýarymynda** Akkadys we Şumer şäherlerini öz häkimiýeti astyna birleşdirýär.

Sowda-satygy ösdürmek maksadynda *Sargon I* ähli şäher üçin ýeke-täk ulanylmaly uzynlyk, meýdan we agyrylyk ölçeglerini girizýär. Ol dünýäniň taryhynda ilkinji bolup hemişelik goşun düzýär. Onuň leşgeri 5400 sany söweşijiden ybarat bolupdyr, soňluk bilen bolsa olar *Sargona* köp sanly şäherleri we döwletleri basyp almaga mümkinçilik beren uly goşunyň esasy güýjüne öwrülipdirler.

Sargon I öleninden soň onuň tagtyna oturan mirasdüşerlerine ýurtda ýalynlanyp duran gozgalaňlary basyp ýatyrmaly bolýar. **Mil. öň. 2-nji müňýyllygynyň başlarynda** Şumer-Akkad döwleti göçme taýpalaryş zarbasyndan dargap gidipdir.

Urdaky uly zikkurat (ybadathana)

Güli alyp gaçýan ýylan. Gilgamesh baradaky rowaýata işlenen surat

Sargon I – Şumer-Akkad patyşasy

Yatda saklaň!

Mesopotamiýa rowaýatlarynyň iň söygüli gahrymany **Gilgamesh** hasaplanýar. Ol Uruk şäheriniň patyşasy we köplab rowaýatlaryň gahrymany bolupdyr.

Daýanç konspekti

Ýatda saklaň!

Patyşa **Sargon I** mil.öň. 3-nji müşýyl-lygýş ikinji ýarymynda öz hökümdarlygt astynda Akkady we Şumer şäherlerini birleşdirdi, goňşy ýurtlary zabt edip, «dört yklym ýurdy patyşasy» derejesini aldy.

Gilgamyş baradaky rowaýat.

Şumer klinopisi

- Mesopotamiýa → Iki derýa aralygy (Tigr we Ýewfrat derýalarynyň aralygy)
- ekerançylyk, hünärmentçilik, söwda-satyk şäherler – Uruk, Umma, Lagaş, Ur
- zikkuratlar – ybadathanalar
- hudaýlar – Şamaş, Sina, Ea, Iştar
- Gilgamyş – Uruk patyşasy
- Sargon I – Şumer-Akkad patyşasy
- mil. öň. 2-nji müňýyllyk – Şumer-Akkad döwletiniň dargamagy

Soraglar we ýumuşlar

1. Kartadan Iki derýa aralygynda ýerleşýän şäher-döwletleri tapyň.
2. Taryhy adalgalaryň sözlüginde peýdalanyp, «siwilizasiýa» düşüňjesine düşündiriş beriň.
3. Iki derýa aralygy gadymda nähili atlandyrylypdyr?
4. Mesopotamiýanyň haýsy bölekleri Şumerlar we akkadlar tarapyndan özleşdirilipdi? Haçan?
5. Göz öňüne getiriň, Siz, gadymy söwdagär hökmünde, Tigr derýasy arkaly gämide dürli önümler bilen ýüzüp, Şumeriň haýsy şäherlerinde söwda-satyk işlerini amala aşyrmak mümkinçiligine eýe bolardyňyz? Kartadan peýdalanyp, hekaýa ediň.

12-Ş. Wawilon patyşalygy

Wawilon – Miladydan öňki II müňýyllykda «hudaýlar derwezesi» Wawilon patyşalygy Meso-potamiýanyň günortasyndaky iň iri güýçli döwlete öwrüldi.

Wawilon amatly geografik ýerleşişine eýe bolup, Ýewfrat we Tigr derýalarynyň özenleri bir-birine ýakynlaşýan çäkde ýerleşýärdi. Dürli önümleri gämilerde getiren söwdagärler bu şähere girip geçýärdiler. «Wawilon» sözüniň özi bolsa «*hudaýlar derwezesi*» diýen manyny aňladýar. Wawilon şäherinde ajaýyp köşkler, kaşan ybadathanalar bolupdyr.

Wawilonyň baş köçesi ýeňiş hudaýy *Iştar derwezesinden* başlanypdyr. Wawilon döwletinde ekerançylyk, hünärmentçilik we söwdasatyk ösüpdür. Emma özara uruşlar muňa päsgel berýärdi.

Mil. öň. XVIII asyrda Wawilon patyşasy *Hammurapi* tutuş Mesopotamiýany bitewi döwlete birleşdirmegi başarypdyr. Hammurapi hökümdarlygy döwründe Wawilon iň güýçli döwlete öwrülýär.

Hammurapi kanunlary Hammurapi taryhda kanunlar düzüji hökümdar hökmünde at gazanypdyr. Bu kanunlary öň bar bolan hli kanunlardan üstümdi. Hammurapiniň kanunlary hemmeler üçin – gurply we garyp adamlar üçin deň bolupdyr. Kanunlaryň tekstleri ýurduň ähli şäherlerinde ýerleşdirilen daş sütünlere ýazylyp goýlupdy.

Hammurapiniň kanunlary berkligi bilen adamy haýran galdyryýardy. Hususan-da,

Wawilon

Nawuhodonor II. Házirki surat

**Söweşijiler
gala hüjüm
edýärler**

**Söweşdäki
gäminçylar**

lukman amala aşyran hirurgik operasiýasy netijesinde näsag biwagt aradan çyksa, hökman lukmanyň elleri çapylypdyr. Eger-de gurluşykçynyň guran jaýy tötänden ýykylyp, kimdir biri onuň aşagynda galsa, gurluşykçy öldürilipdir. Ýangyn mahalynda ogurlyk edip, tutulan adam hut şol wagt oda atylypdyr.

Hammurapiniň kanunlary diňe bir patyşanyň karary bolman, eýsem ol hudaýlaryň isläni hökmünde kabul edilipdir, şonuň üçin olary gürrüňsiz, oýlanyşmazdan berjaý etmek talap edilýär. Hammurapiniň kanunlary talaňçylyk we ogurlyk ýaly jenaýatlary togtatmakda uly ähmiýete eýe bolupdyr.

Özüňizi synaň!

***Wawilonyň manysy – ...
Hammurapi – ...***

Hammurapi aradan çykandan soň dagly *kassitler* taýpalary şäheri basyp alýar. Olar basybalyşlary Wawilonyň güýçden gaçmagyna sebäp bolýar, uzak dowam eden krizisden soň, miladydan öňki VII asyrda *Täze Wawilon* patyşalygy emele gelmegi bilen, Wawilon täzedan ýokarlanýar.

Täze Wawilon patyşalygy

Nawuhodonosor II hökümdarlygy döwründe Täze Wawilon patyşalygy öz ösüşiniň ýokary derejesine ýetýär. Bu hökümdar Müsüri *Täze Wawilon* patyşalygyna goşup alýar, *Iýerusalimi* (Kuddus) weýran edip taşlaýar, Wawilony bolsa berk gala öwürýär. Nawuhodonosor II ýaşayyş jaýlaryny we goranma diwarlary gurluşygynda bişen kerpiç ulanmak barada perman çykarýar.

Onuň hökümdarlyk eden döwründe Wawilon şäheriniň sekiz sany derwezesi bardy, olaryň her biri ýurduň baş hudaýlarynyň biriniň ady bilen atlandyrylýardy. Aýratyn-da Iştar adyndaky derweze has owadan we nepis bolup, legendar haýwanlaryň we guşlaryň suratlary çekilen mawy nagyşlar bilen bezelipdir.

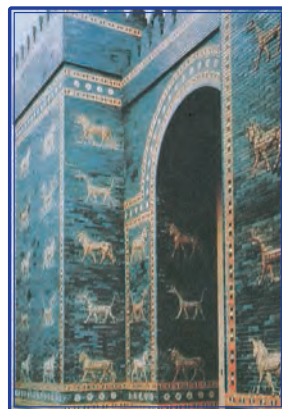
Gadymy parslaryň leşgeri **mil. öň. 539-njy ýylda** Wawilona çozup girýär. Parslar şäheri eýeleýärler. Şu wagtdan başlap Täze Wawilon patyşalygy Pars döwletiniň düzümine girýär.

Wawilon medeniýeti Şumer we Akkad Wawilon medeniýetiniň iň gadymy ojaklarydy. Dünýädäki iň gadymy ýazuwlardan biri bolan Şumer klinopisi ilkibaşda «suw» «gün», we başga aýratyn sözleri aňladýan suratlardan ybarat bolupdyr.

Hökümdarlaryň köşklerinde we ybadat-hanalarda aristokratlaryň we baý adamlaryň perzentlerini okadýan mekdepler gurlupdyr. Okuwçylar *toýun tagtajyklara* süňkden we agaçdan ýasalan taýajyklar bilen ýazýardylar.

Ol tagtajyklar ilki güneşde guradylyp, soňra otda bişirilýär eken. Bu tagtajyklar ilkinji kitaplardyr, okuwçylar olara hekaýatlary we rowaýatlary göçürüp ýazypdyrlar, ösümlikleriň, guşlaryň haýwanlaryň we mör-möjekleriň atlary bellik edilen sanawlar düzüpdiler. Ol tagtalarda ýurtlaryň, şäherleriň, obalaryň, atlary hem sanalyp geçilýär.

Şumerler hasaplama ulgamyny, aý we gün kalendarlaryny hem döredipdirler. Gün ýylynyň dowamlylygy şumerliler tarapyndan 365 gün, aý ýyly bolsa 354 gün diýlip bellenen. Şumerli we wawilonly ruhanylar — münejjimler astronomiýa degişli bilimlere eýe bolupdyr.

Hudaý Iştar adyndaky derwezäniň nagyşlary

Ýatda saklaň!

Mil. öň. 539-njy ýylda parslar Wawilony basyp aldylar. Täze Wawilon patyşalygy Pars döwletiniň düzümine girdi.

Şumer klinopisi

Gadymy ýazuwyň emele gelşi

Wawilon minarasy.

*P. Breýgel suraty
1563 ý.*

Ýatda saklaň!

Gadymy ýazuwlardan biri – Şumer klinopisi – **mil. öň.4-nji mingýylykda** emele gelipdir. Şumerliler özleriniň hasaplama ulgamyny, gün we aý kalendarlaryny döredipdirler.

lar. Iň gadymky obserwatoriýalar belent, köp basgançakly ybadathanalar – *zikkuratlar* meýdançada gurlupdyr.

Mesopotamiýada dürli däri-dermanlary taýýarlamak boýunça düzgünnama çykarylýar.

Geografiýa ugrundaky bilimler şumerlilere we wawilonlylara gämilerde deňizde ýüzmäge mümkinçilik beripdir.

Älemiň döredilişi baradaky iň gadymy rowaýatlardan biri Mesopotamiýada döredilipdi.

Daýanç konspekti

- mil. öň.2-nji müňýylyk – Wawilon patyşalygy
- Wawilon – «hudaýlar derwezesi»
- mil. öň.XVIII asyr → Hammurapi – bitewi patyşalyk
- Hammurapi kanunlary
- Nawuhodonosor II hökümdarlygy – gülläp ösmegi
- mil. öň. 539-njy ýyl – Wawilonyň parslar tarapyndan basyp alynmagy
- klinopis, kalendar

Sorağlar we ýumuşlar

1. Kartadan Wawilon patyşalygyny we onuň paýtagtyny tapyň.
2. Haýsy hökümdaryň döwründe we haçan Wawilon bitewi döwlete öwrüldi?
3. Hammurapiniň kanunlary haýsy maksatda döredilipdi?
4. Şumer okuwçysy, häzirki zaman mekdep okuwçysy ýaly, ir bilen mekdebe howlugardy, ol derse gijä galmakdan gorkýardy, mekdebe gelip... Hekaýany dolduryň.

13-Ş. Alynky Aziýa döwletleri

Mil. öň. 2-nji müňýylykda Alynky Aziýanyň çäginde ýaşan halklary birleşdiren ilkinji döwletler emele gelip başlady: *Assiriýa*, *Hett*, *Mitanni*, ýaly döwletler we *Finikiýa şäher-döwletleri* şolara degişlidir. Bu döwletler hemişelik basybalyjylykly we goranma uruşlarynda gün geçiripdirler.

Assiriýa patyşalygy Gadym zamanlarda assiriýaly-lar Ýewfrat we Tigr derýalarynyň ýokary akymyndaky kiçi çägi eýeläpdirler. Ilki *Aşşur* şäheri, soň bolsa *Ninewiýa* şäheri paýtagt bolupdyr. Ilatynyň esasy käri ekerançylyk we söwda-satykdý.

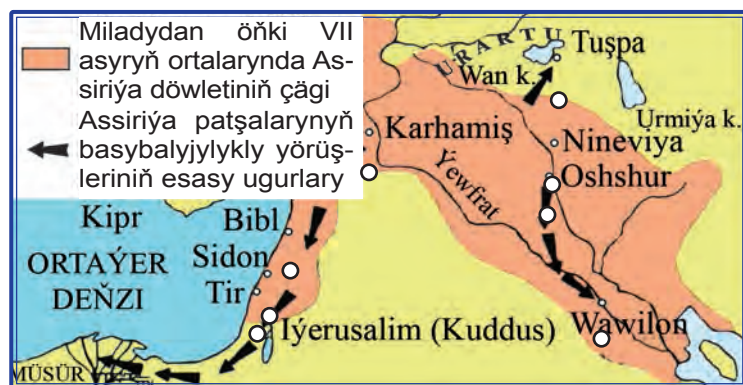
Assiriýalylar söweşeň halk bolupdyr. Olar goňşy ýerlere ýygy-ýygydan hüjüm edip durýardylar. Assiriýalylaryň güýçli leşgeri her ýyl täze ýerleri basyp almaga atlanýardy. Boýun egdirilen halklar Assiriýanyň hökümdaryna uly mukdarda paç töläpdir.

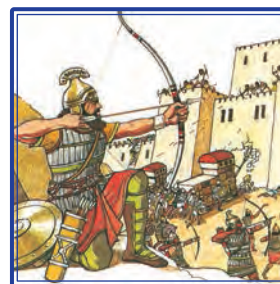
Assiriýaly gäminçy

Şir bilen söweş.
Ninewiýa köşgi diwarynda oýup işlenen teswir

Assiriýa patyşalygy

Assiriýalylaryň şäheri basyp alyşlary

**Assiriya
paýtagty
Ninewiya
şäheri.**
Dikeldilen

**Aşşurbanapalyň
klinopis
ýazuwundaky
kitaphanasý**

Ýatda saklaň!

Assiriya döwleti Ýewfrat we Tigr derýalarynyň ýokary akymynda emele geldi, **mil. öň. 605-nji ýylda** taryh sahnasyndan gitdi.

Şäheri basyp alan assiriýalylar galanyň diwarla-ryny, öýleri we ybadathanalary ýykyp taşlap, ilaty ýesirlige alyp äkidipdirler.

Ýörişlerde bäsdeşlerden çekip alnan ähli zatlar paýtagta akyp gelyärdi. Äpet uly köşkler we ybadathanalar şol baýlyklardan dolup gidipdir. *Aşşurbanapalyň* hökümdarlygy ýyllarynda Ninewiyada Alynky Aziýadaky iň iri, toýun tagtaçalardan ybarat bolan kitaphanalar jemlenipdir.

Mil. öňki 605-nji ýylda Assiriýanyň goşuny bütinleý gyrylyp taşlanýar, soňra bu döwlet hem pese gaçýar.

**Hett we
Mitanni
patyşalygy**

Takmynan **mil. öň. XVIII asyrd**a Kiçi Aziýanyň merkezinde (häzirki Türkiýäniň çäginde) *hettler* diýen demirgazykly halk öz döwletini esaslandyrýar. *Hattusa* şäheri şu döwletiň paýtagty bolupdyr. Ilaty esasan daýhançylyk we çarwaçylyk bilen meşgullanýardy.

Hettler goňşy ýurtlar bilen hemişelik uruşlar alyp barypdyrlar. Söweşiji arabalar we demir uçly naýzalarydan peýdalanyppdyrlar.

Häzirki Siriýanyň çäginde emele gelen goňşy *Mitanni patyşalygy* hettleriň howply bäsdeşine öwrüldi. Uruşlarda mitannililer atly goşundan peýdalanyppdyrlar.

Taryhda atlary näbelli halklar (olary «*deňiz halklary*» diýipdirler) hettleriň paýtagtyny basyp alyp, şäheri bütineý weýran edýärler. Döwlet dargaýar, hettler bolsa başga halklara garyşyp gidýär.

**Urartu
patyşalygy**

Urartu döwleti Kawkazaňyrsyndaky, häzirki Türkiýäniň gündogar böleginde we Ermenistanyň

çäklerinde ýerleşýär. Ilatyna *urartlar* diýipdirler. Bitewi döwlet döretmek zerurlygy Assiriýa hüjümlerinden goramak çaltlandyryldy.

Mil. öň. IX–VIII asyryň başlarynda Urartu döwleti gülläp ösdi. *Tuşpa* şäheri Urartu döwletiniň paýtagtyna öwrüldi. Urartlar birnäçe basybalyjylykly ýörüşlerine çykýarlar we assiriýalylaryň üstünden ýeňiş gazanýarlar. Emma soňrak assiriýalylaryň goşunlary urartlar goşunlaryny derbi-dagyn edýär. *Teýşebaini* şäherindäki gala eýelendi we weýran edip taşlandy. Şundan soň Urartu patyşalygy ep-esli güýçden gaçdy.

Finikiya we Palestina Gadym zamanlarda *Finikiýa* Ortaýer deňziniň gündogar kenary boýunça häzirkki Liwanyň çäginde we Siriýanyň bir böleginde ýerleşýär.

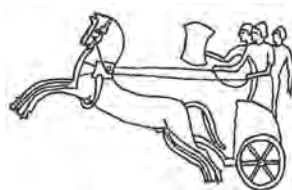
Sowda-satyk finikiýalylaryň esasy kärlerinden biri bolupdyr. Finikiýalylar goňşularyna agaç, metallar we matalar satýardylar. Ortaýer deňziniň kenarynda *Tir*, *Sidon*, *Ugarit* ýaly iri deňizýaka şäherleri emele gelýär.

Mil. öň. X asyrda Finikiýada 22 çekimsiz harpdan ybarat bolan elipbiý döredildi.

Grekler ana şol elipbiýi özleşdirýärler we olara çekimli harplary hem goşup goýdular.

Mil. öň. XI asyrda Palestinanyň çäginde *Ysraýyl* patyşalygy emele geldi, soňluk bilen ol *Musaýy* patyşalygy bilen birleşdi. Ýahudiýa Wawilon patyşalygy tarapyndan basyp alyndy.

Gadymy musaýylaryň rowaýatlary dini kitaplara ýazylyp alnypdyr. Bu kitaplaryň toplumu «*Bibliýa*» jemlenipdir, bu söz grekçede «kitap» diýen manyny aňladýar. «*Bibliýa*»da Älem, Ýer ýüzündäki irki adamlar – Adam ata we

Hetter söweşiň öňýanynda

Ýatda saklaň!

Hett patyşalygy häzirkki Türkiýe, Mitanni döwleti bolsa häzirkki Siriýanyň çäginde ýerleşýär.

Teýşebaini şäherindäki gala

Finikiýalylar

How Enäniň döredilmegi, Ýer ýüzüni Tupan basmagy barada we başga rowaýatlar bar.

Özüňizi synaň!

Ninewiýa – ..

Aşşurbanapal – ...

Hettler – ...

Mitanni – ...

Urartu – ...

Tuşpa – ...

Daýanç konspekti

- mil. öň. 2-nji müňýylyk – irki döwletler: Assiriýa, Hett, Mitanni
- Assiriýa patyşalygy – paýtagty Aşşur → Ninewiýa
- Aşşurbanapal – klinopis ýazuwundaky kitaphana
- mil. öň. 605-nji ýyl – Assiriýa Wawilon we Midiýa tarapyndan basyp alyndy
- mil. öň. XVIII asyr – Hett patyşalygy, paýtagty Hattusa
- – «deňiz halklary» tarapyndan Hattusanyň weýran edilmegi, döwletiň dargamagy
- Urartu döwleti, paýtagty – Tuşpa
- mil. öň. IX–VIII asyryň başlary – Urartu döwletiniň ösen döwri
- Finikiýa – Tir, Sidon, Ugarit şäherleri
- mil. öň. XI asyr – Ýsraýyl döwletiniň emele gelmeği

Ýahudiýa patyşalarynyň galasy.

Dikeldilen

Soraglar we ýumuşlar

1. Alynky Aziýanyň çäginde irki döwletler haçan emele gelip başlady?
2. Assiriýa patyşalygy barada nämeleri bilýärsiňiz?
3. Assiriýanyň hökümdary Aşşurbanapal taryhda nämesi bilen at galdyrypdyr?
4. Hett patyşalygy nädip döredi? Hett patyşalarynyň hökümdarlygynyň özboluşlylygy nämede?
5. Hett patyşalygy nähili pese gaçdy?

6. Urartu döwleti gülläp ösmeginiň we pese geçmagynyň sebäpleri nämede?

14-Ş. Ahemeniler döwleti

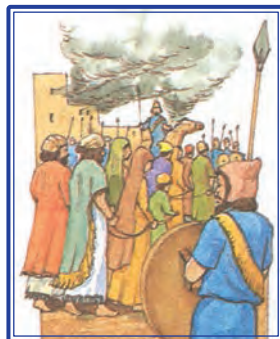
Gadymy Eýranyň ilaty

Mil. öň. VI asyrda häzirki Eýranyň çäginde *Ahemeniler* dinastiýasyna degişli patyşalar esaslandyran *Pars patyşalygy* emele geldi. Ahemeniler döwleti dünýädäki iň iri döwletlerden biri bolupdyr.

Häzirki Eýranyň çäginde gadym zamanlarda *kassiyler*, *elamylar* ýaly dürli taýpalar ýaşap gelipdir.

Gadymy golýazma

Ýahudiý halkyny wawilonlylar ýesir äkidýärler

Gadymy Pars döwleti

Wagt geçip bu ýurda *midiýalylar* we *parslar* göçüp ornaşýarlar.

Dagetek jülgelerde ilat ekerançylyk bilen meşgullanypdyr, sähra sebitlerinde çarwadarlar ýaşapdyrlar. Eýran dürli ýurtlary baglap durýan kerwen ýollarynyň çatrygynda ýerleşýär.

Eýranyň çägindeki gadymy döwletler

Mil. öň. 3-nji müňýyllykda Eýranyň günorta-günbatar böleginde *Elam döwleti* emele geldi. Bu döwletiň paýtagty

Ýatda saklaň!

Mil. öň. VI asyrda häzirki Eýran çäginde (Pars aýlagy kenarlary) **Ahemeniler dinastiýasyna** degişli patyşalar esaslandyran **Pars patyşalygy** emele gelipdir.

Ýatda saklaň!

Mil. öň.3- nji müňýyllykda Eýranyň günorta-günbatar böleginde Mesopotamiya bilen araçäkde **Elam** döwleti emele geldi. Bu döwletiň paýtagty **Suza** şäheri bolupdyr.

Parslar söweşde

Ýatda saklaň!

Mil. öň. VII asyrdan patyşa Kiaksar hökümdarlygy döwründe **Midiýa** güýçli döwlete öwrüldi.

Suza şäheri bolupdyr. Elamda dünýädäki iň gadymy ýazuwlardan biri döredilipdir.

Kaspi deňzinden günorta-günbatar da ýerleşýän *Midiýada* taýpalar bileleşigi emele geldi.

Mil. öň. VII asyrdan patyşa Kiaksar hökümdarlygy döwründe *Midiýa* güýçli döwlete öwrüldi. *Midiýa* Wawilon bilen ýaran bolup *Asiriýany* basyp alýar. Eýranyň günortasynda, *Pars* aýlagyna utgaşýan ýerlerde *Pars* welaýaty – gadymy *parslar* ornaşan ulke ýerleşýär.

Kir II – Pars hökümdary

Mil. öň. 558-nji ýylda *Ahemeniler* dinastiýasyndan bolan patyşa *Kir II* ähli *parslary* öz häkimiýeti astynda birleşdirdi. *Midiýa* patyşalygyny boýun egdirenenden soň *Kir II* uly leşger düzdi we *basybalyjylyklarly* dowam etdirdi.

Ermenistan, *Lidiýa* we *Wawilon* eýelendi. *Parslar* *Ortaýer deňziniň* kenaryna çykdylar, *Palestinany* we *Finikiýany* boýun egdirdiler. *Kir II-niň* *basybalyjylykly* syýasatyny mirasdüşerleri *Kambiz II* we *Doro I* hem dowam etdirdiler. *Kambiz II* *Müsür* zabt etmek arkaly *Pars* döwletiniň çäginde has-da giňeldi.

Doro I niň özgertmeleri **Miladydan öňki 522-nji ýylda** patyşa *Doro I* *Gadymy Pars* döwletiniň tagtyna çykdy. Şol

wagt basyp alnan ähli ýurtlarda gozgalanlar başlanýar. *Ahemenileriň* patyşasy *Doro I* olary basyp ýatarmaga girişýär.

Doro I *Gara deňziň* boýlarynda ýaşayan *skifleriň* üstüne ýörüş etdi. *Doro I* niň *Kiçi Aziýadaky* grek koloniýalary we *Balkan ýarym adasynyň* gündogarynda ýerleşýän *Frakiýany* basyp almagy *Grek-pars* uruşlarynyň

başlanmagyna sebäp boldy. Doro I hökümdarlygy döwründe Hindistanyň demirgazygyndan Ortaýer deňzine çenli ýassanyp ýatan ullakan döwlet döredildi.

Doro I бүтин ýurt üçin «doroýy» diýlip atlandyrylan ýeke-täk altyn teňňäni dolanyşyga girizdi. Ol gadymy Pars patyşalygynyň karargähi Persepol şäherinden Ortaýer deňzine çenli «patyşa ýoly» diýen söwda ýoluny gurdurypdy. Doro I goşunlary gaýtadan düzdi, soltanlygy «satraplyklar» diýip atlandyrylan aýratyn harby-administratiw ölkelere paýlady.

Makedoniýaly Aleksandr mil. öň. 330-njy ýylda Pars döwletini basyp aldy.

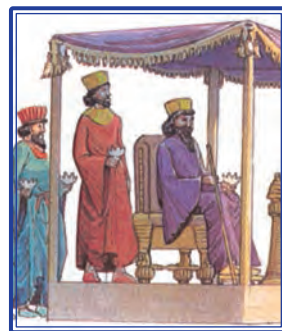
Kir II

Ýatda saklaň!

Makedoniýaly Aleksandr mil. öň. 330-njy ýylda Pars döwletini basyp aldy. Ahemeniler döwleti iki yüz ýyldan artyk hökümdarlyk edipdir.

Gadymy parslaryň medeniýeti

Suza, Ekbatana we başga şäherler Ahemeniler döwletindäki möhüm söwda merkezleri bolupdyr. *Persepol* şäherinde Doro I we Kserksiň dürli otaglar we ýüz sütünli zaly bolan köşgüniň galyndylary saklanyp galypdyr. Köşk legendar we hyýaly guşlaryň suraty bilen bezelipdi. Persepol köşgüniň diwarlaryndaky güberçek nagyşlarda Ahemeniler boýun egdiren köp halkyýetleriň wekilleriniň suratlary saklanyp galypdyr. Olar esasan Pars patyşalaryna paç töleýän pursatlarynda şekillendirilipdir.

Doro I tagtda

Altyn teňňe

**Doro I
sakçylary**

**Ýesir alnan
gozgalaň baş-
lyklarynyň
Doro I huzu-
ryna getirilişi.
*Behistun
gaýasy***

Gadymy parslar klinopis belgi ýazuwdan peýdalanypdylar. Pars patyşalarynyň ýazuwlary *Behistun* we *Nagyşy Rustam* gaýalaryna, şonuň ýaly-da, Persepol köşgüniň diwarlaryna oýup ýazylan. Olar ýörüşler, gozgalaňlar we döwlet durmuşyndaky möhüm wakalar barada maglumat berýär.

Daýanç konspekti

- kassiyler, elamylar, midiýalylar, parslar
- Elam, Midiýa döwletleri
- mil. öň. 558-nji ýyl – Kir II – Pars döwletiniň hökümdary
- Kir II – Ermenistana, Wawilona we Midiýa basybalyjylykly ýörüşleri
- mil. öň. 522-nji ýyl – Doro I soltanlygynyň satraplyklara bölünmegi
- mil. öň. 330-njy ýyl – Ahemeniler soltanlygynyň makedoniýaly Aleksandr tarapyndan basyp alynmagy

Soraqlar we ýumuşlar

1. Pars patyşalygy haçan döräpdir?
2. Haýsy dinastiýanyň hökümdarlary Pars patyşalygyny esaslandyrypdyr?
3. Elam döwleti haçan emele gelipdir?
4. Kir II haýsy döwletleri basyp aldy?
5. Doro I öz döwletinde nähili özgertmeler geçirdi?

15-Ş. Gadymy Hindistan sivilizasiýasy

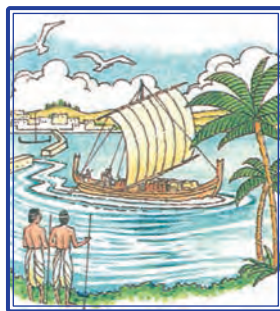
Çägi we tebigy şerti

Hindistan ýurdy şu atdaky ýarymada hem-de Aziýa kontinentiniň *Hind* we *Gang* derýalarynyň jülgeleriniň bir bölegini eýeläpdir. Tebigy şerti yssy klimat we suw bilen bile hasylly bulanyk suwy akdyryp gelýän giň ýaýylyp akýan derýalar ekerançylygyň emele gelmegi we ösmegi üçin mümkinçilik döretdi. Gimolaý daglary demirgazykgündogardan duşmanlardan we sowuk ýelleriň täsirinden özboluşly tebigy gorag diwary bolup hyzmat edýär.

Gang jülgesindäki tropiki tokaýlar uly da-
ragtlar we reňbe-reň ösümlüklere baý bolup-
dyr. **Mil. öň. 3-nji müňýyllykda** Hind derýasy
jülgesinde uly şäherler emele gelip başlady.

Gadymy Hindistan

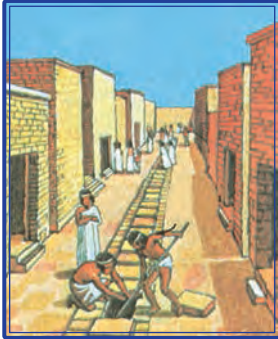
**Hind derýasy-
nyň jülgesi**

Ýatda saklaň!

Hindistan ýur-
dy şu atdaky
ýarym-ada
hem-de Aziýa
kontinentiniň
Hind we Gang
derýalarynyň
jülgeleriniň
bir bölegini
eýeläpdir.

Söweşjeň pil

Mohenjodaro-daky köçe

Bular ýaly şirleriň teswiri bilen ybadathana sütünleri bezelen

Iň gadymy Hindistan siwilizasiýasy

Mohenjodaro we Harappa şäherleri Hind derýasynyň basseýniniň iň iri şäherleridi. Iki şäher hem berk goranma diwarlary bilen gurşalan, içki köşgi bolupdyr. Köçeler bilen biri-birinden bölünen kwartallardan bişen we çig kerpiçden gurlan binalar (ýaşaýyş jaýlary, ammarhanalar, köşk we ybadathanalar) tapylan. Uly we owadan şäher – Mohenjodaro ilaty ökde hünärmentler bolupdyr.

Ilatynyň esasy käri ekerançylykdy. Daýhanlar şekerçiňrik, pagta ösümliklerini ýetişdiripdirler, pilleri eldekileşdiripdirler. Ýöne **miladydan öňki XVIII asyrdan** Hind derýasynyň jülgesi şäherleri tiz-tiz ýüze çykýan joşgunlar, tokaýlar we jeňňeller giňelmegi netijesinde ýok bolup, bütinleý weýrana bolupdyr.

Özüňizi synaň!

***Hindistan – ... Harappa – ...
Mohenjodaro – ...***

Dini ynançlar Gadimky hindiler edil müsür-liler we wawilonlylar ýaly tebigatyň köp hadysalarynyň garşysynda ejizdiler: tropiki çabgalardan, suw joşgunlaryndan gurakçylykdan gorkýardylar.

Gadymy hindi rowaýatlarynda aýdylyşy ýaly, Gün hudaýy her daňda altyn arabada asman boýunça ýola düşýär. Gün gijeki tümlügi pytradyp taşlap, adamlara ýylylyk we ýagtylyk paýlamak niýetinde gözýetimden baş göterýär. Gö gürrüldisi hudaýy *Indra* asmandaky suwy

tümlükden azat edensoň, Ýer ýüzünde gurakçylyk ahyryna ýetipdir.

Hindiler käbir hudaýlary ýabany haýwanlar sypatynda göz öňüne getiripdirler. Meselem, olar sygynýan hudaýlardan biri, kellesi piliňkä meňzeş danyşmentlik hudaýy *Ganeşa* bolupdyr. Sygyr hindileriň arasynda mukaddes haýwan hasaplanyp, sygry öldürmek gadagan edilen.

Hindiler jan bir bedenden başgasyna göçýär diýip ynanydyrlar. Olar aradan çykan-dan soň adam bütinleý ölmeýär, belki başga bir barlyga öwrülip, öz daşky keşbini üýtgedýär, haýwana, garynja we ösümlge öwrülýär, diýip hasaplapdyrlar.

Kastalar Gadymy hindilernähili ýumuşlar bilen meşgullanyşyna garap dört topara bölünipdi. Bu gat-laklar *kasta* ýa-da *warna* diýip atlandyrylan, şol sanda: ruhanylar – *brahmanlar* (hindi ru-hanylary), söweşijiler – *kşatriýler*, daýhan, hünärment we söwdagärler – *wayşiler*, hyz-matkärler we gullar – *şudralar*.

Hindileriň ynanjyna görä, gatlaklardan her birini ýokary hudaý *Brahma* öz bedeniniň haýsydyr bir böleginden dünýä getiripdir.

Meselem, ruhanylar onuň agzyndan çykyp-dyr, söweşijiler ellerinden, daýhanlar gapyr-gasyndan, hyzmatkärler bolsa Brahmanyň dabanyndan döredilen, diýip hasaplanypdyr. Çagalar hemişe ata-eneleriniň gatlagyna degişli diýip hasaplanypdyr.

Bir gatlakdan başgasyna geçmek mümkin bolmandyr. Dürli kastalara degişli adamlaryň arasynda nikalaşmaga-da ýol berilmändir.

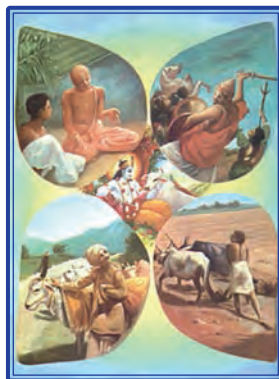
Gatlaklardan hiç birine degişli bolmadyklary

**Ganeşa –
pähimlilik
hudaýy**

**Sygyr
Hindistanda
mukaddes
hasaplanýar**

**Hind
gatlaklary**

bolsa «çandal», ýagny «hapa görülyänler» diýipdirler. «Çandallar» kastalara degişli adamlar bilen bile bir öýde ýaşap bilmeyärdiler, olar bilen bir saçakda oturmak gadagandy.

Özüňizi synaň!

**Hind we Gang – ...
Gatlaklar – ... Çandallar – ...**

Daýanç konspekti

- Hindistan ýarymadasy (Hind we Gang derýalary)
- mil. öň. 3- nji müňýylyk – Mohenjodaro we Harappa şäherleriniň emele gelmegi
- hudaýlar – Indra, Ganeşa, Brahma
- kasta (warna)lar:
 - ruhanylar – brahmanlar
 - söweşijiler – kşatriýler
 - daýhanlar, hünärmentler we söwdagärler
 - waýşiler
 - hyzmatkärler we gullar – şudralar
- «çandallar»

Soraglar we ýumuşlar

1. Kartadan Hindistany tapyň. Hindistanyň geografik ýerleşişiniň aýratynlyklary barada aýdyp beriň.
2. Hindistan jemgyýeti haýsy gatlaklara bölünipdir?
3. Siziň pikiriňizçe, näme üçin bir gatlakdan başgasyna geçmäge rugsat edilmändir?
4. Mohenjodaro we Harappa şäherlerine syýahat edip, şu şäherler barada hekaýa düzüň.

Hudaý Brahma

**Indra – gök
gürrüldisi
hudaýy**

16-ş. Miladydan öňki I müňýyllykda Hindistan

Hindistan döwletleri

Mil. öň. VII–VI asyrlarda Hindistanda birnäçe döwletler emele gelýär, şol sanda:

Magadha, Koşala, Malla we başgalar.

Makedoniýaly Aleksandr Orta Aziýany basyp alandan soň *Penjap* ülkesiniň çäğine çozup girýär. Bu ölkäniň ilaty basybalyjylara berk garşylyk görkezýärler.

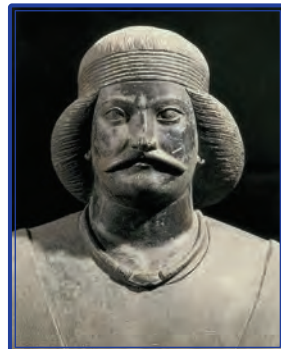
Makedoniýaly Aleksandr uly kynçylyklar bilen Hindi jülgesine çenli ýetip baryp, şundan soň Wawilona gaýdyp gidýär. Aleksandr galdyran goşun ýerli ilatnyň garşylygyna döz gelip bilmän, Hindistandan gitmäge mejbur bolýar.

Grek-makedon goşunlaryna garşy göreşe meşhur hindi serkerdesi *Çandragupta* serdarlyk edýär. *Çandragupta* Demirgazyk Hindistandaky ähli döwletleri öz düzümine alan *Maurýa döwletini* esaslandyryar.

Pataliputra şäheri bolsa Maurýa döwletiniň paýtagtyna öwrüldi. **Mil. öň. III asyrda** patyşa *Aşokanyň* hökümdarlygy döwründe Maurýa ösüşiniň ýokary derejesine ýetýär.

Ylym we medeniýet

Gadymy Hindistanda ylym-bilim, hususan-da, astronomiýa we matematika ugry, ýokary derejede ösüpdür. Hindiler ýyl hasabyny 360 günden ybarat kalendaryny düzýärler. Bu döwürde sanamak we hasaplamagyň onluk ulgamy giň ýaýraýar: hindiler «nol»y aňladýan mahsus belgini oýlap tapýarlar, sifr-

**Serkerde
Çandragupta.**
Häzirki surat

**Maurýa
döwletiniň
patyşasy –
Aşoka**

**Hindiler oýlap
tapan küşt
däneleri**

**Sanskrit
ýazuwy**

**Siddhartha
Gautama.
Häzirki surat**

leri bolsa bu günki günde bütin dünýä ulanýan bir tertipde ýazýan bolýarlar. Biz bu sifrlere arap sifrleri diýýäris, sebäbi hindilerden kabul edilen bu sifrler arap dilinde ýazylyan eserler arkaly dünýä giň ýaýran.

Hindistanda oýlap tapylyan, hindileriň özi «*goşunyň dört görnüşi*» diýilýän oýun bu günki günde bütin dünýäde «küşt» ady bilen mälim we meşhurdyr.

Hindiler birinji bolup şekerçiňrikden şeker alypdy. Metallary işläp taýýarlamak ugrunda hem hindiler adamy haýran galdyryýan netijeleri gazanypdyrlar.

Gadymy hindi dilleri esasynda täze edebi dil bolan *sanskrit* işlenip taýýarlandy. «*Mahabharat*», «*Ramayana*» dessanlary hem-de başga eserler ana şol dilde ýazylyan bolup, olar bu günki güne çenli ýetip gelipdir.

Özüňizi synaň!

**Pataliputra – ... Sanskrit – ...
«Goşunyň dört görnüşi» – ...**

«Hudaýlarsyz din» Jemgyýetdäki özgerişleriň täsirinde hindileriň dini ynançlary hem barha özgeripdir.

Mil. öň. VI asyrdä täze *buddizm* dininiň döredilmegi *Budda* lakamyny alan şazada *Siddhartha Gautamanyň* ady bilen bagly.

Rowaýatda aýdylmagyna görä, şazada Siddhartha Gautama 20 ýaşy dolýança hökümdar atasynyň köşgünde aladasyz gün geçiripdir. Ol günlerden bir gün seýil edip ýören mahalynda bükülen, şypasyz derde ýolugan bir adama, soň bolsa jaýlama dessuryna gözi düşýär. Şeýdip şazada

adamyň azaby we ajaly mälim bolýar. Bu Siddhartha Gautama durmuşyny düýpgöter üýtgedýär. Ol köşkdäki aladasyz durmuşyny ret edýär, durmuşyň mazmunyny gözläp tapmak maksadynda dünýä boýunça syňahata atlanýar.

Bir güni ylym-bilime eýe bolan Buddha adam san-sajaksyz gezek dogulmagy we aradan çykyşyna düşünýär. Soňky durmuşda adamyň kim bolup dogluşy-da onuň hereketlerine we amallaryna bagly bolýar, diýen netijä gelýär.

Budda we onuň yzdaşlary bolan buddistler adam ýalan geplemeli däl, baýlyk toplamaly däl, janly jandarlaryň ganyny dökmeli däl diýip hasaplaýarlar. Şu sebäpli adam islendik arzuw-isleglerinden geçmelidir, sebäbi islendik arzuw-isleg jebir-jepalara getirýär.

Ilkibaşda buddistlerde hudaý bolmandyr, çünki olar hudaýlar adamyň jebir-jepalaryny ýeňilleşdirip bilmeýär, diýip hasaplapdyrlar. Ýöne köp geçmän Buddanyň özi hudaýa öwrülýär. Bu gün hem buddizm ybadathanalarynda onuň heýkellerini görmek mümkin. Buddha liliýa gülüne çuňňur oýlara bakmak bilen gozganman, ýüz keşbi bilen gabaklaryny düşürüp aýagyny ýygnap oturan ýagdaýynda suratlandyrylýar.

Özüňizi synaň!

**Çandragupta – ... Buddizm – ...
Aşoka – ... Buddha – ...**

Ýatda saklaň!

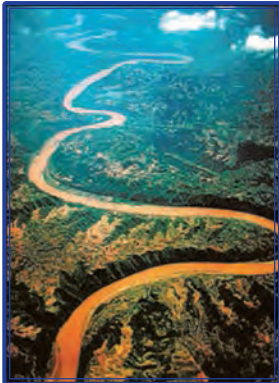
Budda dinini **Budda** adyny alan şazada **Siddhartha Gautama** esaslandyrypdyr.

Budda

Ýatda saklaň!

Ilkibaşda buddistlerde hudaý bolmandyr, çünki olar hudaýlar adamyň jebir-jepalaryny ýeňilleşdirip bilmeýär, diýip hasaplapdyrlar.

Huanhe derýasy

Daýanç konspekti

- mil. öň. VII–VI asyrlar – Magadha, Koşala, Malla döwletleri
- mil. öň. 327-nji ýyl – Makedoniýaly Aleksandryň Hindistana ýörüşleri
- Çandragupta – Maurýa döwletini esaslandyran, paýtagty Pataliputra bolan
- mil. öň. III asyr – Aşoka hökümdarlygy – Hindistanyň gülläp ösen döwri
- oýlap tapmalar: sifrlar, «nol» sifri, küşt
- «Mahabharata, «Ramaýana» – halk dessanlary
- buddizm – «hudaýlarsyz din»

Soraqlar we ýumuşlar

1. Mil. öň. VII–VI asyrlarda Hindistanda haýsy döwletler emele geldi?
2. Beýik jahangirlerden haýsy birine Hindistan döwletini özüne boýun egdirmek nesip etmedi? Näme üçin?
3. Maurýa döwleti esaslandyran kim?
4. Haýsy hökümdar döwründe Maurýa döwleti ösüşiniň ýokary derejesine ýetdi?
5. Hindileriň iň ähmiýetli açyşlaryny we oýlap tapmalaryny aýdyp beriň.
6. Hindiler haýsy dine «hudaýlarsyz din» diýipdirler?

17-§. Gadymy Hytaý siwilizasiýalary

Hytaýda siwilizasiýanyň kökleri

Müsür, Mesopotamiýa we Hindistandaky ýaly Hytaýda hem gadymy siwilizasiýalar *Huanhe* we *Ýanszy* diýen uly

derýalaryň boýlarynda emele gelipdir. **Mil. öň. 3-nji müňýyllygyň** ahylarynda gadymy Hytaýyň çäginde irki döwlet Huanhe derýasynyň orta akymynda döräp, ony Sýa dinastiýasy hökümdarlary dolandyrypdyr. Şan taýpasynyň başlygy Sýa dinastiýasy patyşasyny tagtdan agdaryp, döwleti boýun egdiripdir.

Hytaý emeldary

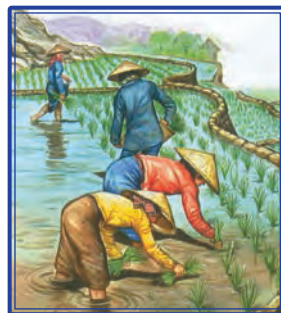

Yatda saklaň!

Hytaýda gadymy siwilizasiýalar **Huanhe we Ýanszy** derýalarynyň boýlarynda emele gelipdir.

Gadymy Hytaý

Şeýdip döwletiň ady hem onuň baş şäheriniň ady ýaly «Şan» diýip atlandyrylypdyr. Şana goňşy çzou taýpasy çozup girýär, onuň hökümdary Şan ýerlerini özüniňkä goşup

Şaly atyzy

**Baý emeldaryň
ýaşaýys jaýy**

**Çzhou
döwletiniň
hökümdary**

aldy we «Çžou» diýen uly döwleti gurýar. Döwlet uly bolandygy sebäpli hökümdarlar ony «Ýeňji» ýa-da «Orta patyşalyk» diýip, özlerini bolsa «Asmanyň ogullary» diýip atlandyrypdyrlar. Bütün Demirgazyk Hytaý şol döwletiň düzümine giripdir.

Hytaý ilatynyň kärleri

Ekerançylyk Hytaýda ozaldan ünsli we buýsançly kär hasaplanylýdyr. Esasy ekerançylyk ekinleri çöwdary we bugdaý bolupdyr. Soňluk bilen hytaýlylar şaly ýetişdirip başladylar, şaly tohumy Hindistandan getirilipdir.

Hytaýyň ilaty «çaý» agajyny hem ýetişdiripdir, onuň ýapraklaryndan şypaly içgi bolan «çaý» taýýarlanýar. Çay tiz arada bütün dünýä ýaýraýar.

Özüňizi synaň!

Huanhe we Ýanszy – ...

Şan – ... Çžou – ...

Tut agajyny ýetişdirmek Hytaýyň ilatynyň esasy kärlerinden biri bolupdyr. Tuduň ýapragy bilen ýüpek gurçugy bakylýar. Ýüpek gurçuklary pillelere süýümleri saraýar, pilleden bolsa örän yeňil we nepis mata bolan ýüpek taýýarlanýar.

Hytaý «köp patyşalyklar» döwründe

Miladydan öňki VIII–VII asyrlarda Çžou döwletinde merkezi häkimiýet gowşap başlady. Käbir welaýatlaryň naýyplary patyşa häkimiýetinden azat bolmaga çalyşýardylar. Hytaýa göçme taýpalar hüjüm edip başlanyndan peýdalanan çet welaýatlaryň ilaty

bölünip çykyp, öz döwletini döredip başlady. Şeýdip, **miladydan öňki VII–V asyrlardaky** döwür taryhda «*köp patyşalyklar*» döwri adyny alypdyr. Hytaýda şol biir wagtda «*göreşýän patyşalyklar*» döwri hem başlanýar. «*Ýeňiji*» – imperiýanyň ýokary hökümdarlary bilen bölünip çykan döwletleriň hökümdarlarynyň arasynda başlanan uruşlar iki ýüz ýyldan uzak dowam etdi. Bu döwür *Sin döwleti* hökümdary özüniň ähli bäsdeşlerini ýok edip bitewi döwlet düzmeği bilen tamamlandy.

Kagyz önümçiligi.
Häzirki surat

Daýanç konspekti

- mil. öň. 3-nji müňýyllygyň ahyrlary – Hytaýda ilkinji döwletiň emele gelmeği
- mil. öň. 2-nji müňýyllyk – Şan, Çžou döwletleri
- ekerançylyk – şaly – çay – ýüpekçilik
- mil. öň. VII –V asyrlar – «köp patyşalyklar döwri»

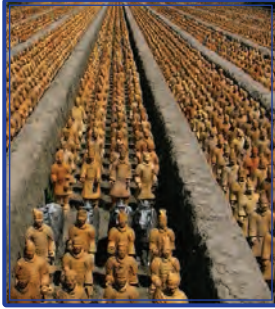
Soraglar we ýumuşlar

1. Haýsy derýalaryň jülgesinde Hytaýyň irki siwilizasiýalary emele gelip başlady?
2. Hytaýda birinji döwlet haçan döredi? Ol nähili atlandyrylypdyr?
3. Hytaýyň haýsy gadymy döwleti «*Ýeňiji*» diýen ady alypdyr?
4. Gadymy Hytaýyň ilatynyň esasy kärlerini sanap beriň.

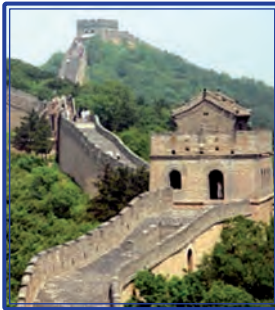

Sin Şihuandi – merkezleşen Hytaý hökümdary

18-Ş. Miladydan öňki III – milady II asyrlarda Hytaý

Esgerleriň toýun heýkelleri.
Sin Şihuandi kümmeti

Beýik Hytaý diwary

Ýatda saklaň!

Sin Şihuandi Demirgazyk Hytaý boýunça gurlan goranma diwary has-da berkitmegi buýrupdyr.

Merkezleşen döwletiň döremegi

Mil. öň. 246-njy ýylda Hytaýy öz häkimiýeti astynda birleşdiren hökümdar, *Sin Şihuandi* adyny kabul edipdir. Bu at «*Siniň birinji hökümdary*» diýen manyny aňladýar. Öz döwletiniň çäginde 36 welaýata paýlan hökümdar her birine naýyplary ýolbaşçy edip belleýär.

Sin Şihuandi entek dirikä özüne bagyşlap kümmet gurmaga perman beripdi. Kaşan we bezegleri taýdan bu kümmet Müsür piramidalary bilen bäsleşip bilýär. Kümmeti 720 müň adam 37 ýylyň dowamynda gurupdyr. Kümmet birnäçe kwadrat kilometr meýdana ýerleşipdir. Sin Şihuandi guburyndan hökümdary «goramak» üçin ornaşdyrylan 6 müň sany toýun esgerleriň heýkelleri tapylan.

Beýik Hytaý diwary

Sin Şihuandi öz döwletini göçme *hunnlaryň* hüjümlerinden goramak üçin Demirgazyk Hytaý boýunça gurlan goranma diwary has-da berkitmegi buýrupdyr. Diwary gurmak işleri ilki **mil. öňki IV asyrdan** başlanan. Bu diwar taryhda Beýik Hytaý diwary diýip atlandyrylan. Onuň beýikligi 6-10 metr, galyňlygy 5-8 metr, uzynlygy bolsa baryp 4000 kilometre ýetýär. Ol gadym zamanlarda duşmanyň goşunlary üçin uly böwet bolup hyzmat edipdir: atly goşunlar ondan geçip bilmeýärdi, galalary hüjüm bilen eýelemegi bolsa göçme taýpalar entek hötdesinden gelmeýärdiler.

Patyşa we emeldarlar diwar gurluşygynda münlerçe daýhanlary mejburlap işledipdirler.

Hytaýda halk gozgalaňlary

Mil. öň. 206-njy ýylda Sin dinastiýasyna garşy daýhanlar gozgalaňyna *Lýu Ban* baştutanlyk edipdir. Gozgalaňçylar paýtagty eýeleýärler. Şeýdip Sin patyşalygy ýatyrylýar we *Han* dinastiýasynyň hökümdarlygynda täze döwlet döredildi. Bu dinastiýanyň döwleti *U-Di* hökümdarlygy döwründe iň güýçli döwlete öwürüldi.

Gündogaryň başga döwletlerindäki ýaly Hytaýda hem bar ýerler hökümdaryňky hasaplanypdyr, ilat salgytlar tölöp, dürli zähmet borçnamalaryny ýerine ýetiripdirler. Zor zähmetiň hasabyna ýetişdirilen hasyl köplenç daýhanyň özüne nesip edibermeýärdi.

Jebir-zulum hemişe halkyň närazylygyny güýçlendirip goýberýär Döwletiň dürli ýerlerinde gozgalaňlar başlanyp gidýär. Olardan biri miladyň başlarynda «*gyzyl gaşlylar*» gozgalaňy adyny alypdy, çünki gozgalaň turzanlar öz adamlaryny azaşdyrmazlyk üçin gaşlaryny gyzyl reňke boýapdyrlar.

«*Sary ýaglyklylar*» gozgalaňy **II asyrdaky** iň iri pitne boldy. Gozgalaň bütin ýurdy gurşady. Diňe hökümdaryň gowy ýaraglanan we harby tälim alan goşunlary ony basyp ýatyrmagy başarypdyr. *Hunnlaryň* hüjümleriniň güýçlenmegi bilen döwlet hem gowşapdyr. **Milady III asyrdaky** Han döwleti üç patyşalyga dargap gidipdir.

**Han
dinastiýasynyň
hökümdary –
U-Di**

**Hytaýdaky halk
gozgalaňy**

Seýsmograf

**Hytaý
keramikasy**

**Hytaýda oýlap
tapylan
kompas**

**Bambuk
tagtajyklardaky
ýazuwlar**

Gadymy Hytaý medeniýeti

Gadymy Hytaýda özboluşly ýokary medeniýet döredilipdir. Ýerli ilatynyň gündelik durmuşy ekerançylyk, hünärmentçilik, gurluşyk we başga ugurlar bilen bagly bolup, ylmy bilimleriniň ösüşini taalap edipdir.

Şeýdip matematika, astronomiýa we geografiýa ylymlary ösüş gazanypdyr. Şonuň ýaly-da, gadymy hytaýlylar binagärçilik we heýkeltaraşlyk ugurlarynda uly üstünlikleri gazanypdyrlar. Gadymy Hytaýda sözleri we jümleleri aňladýan iýeroglif ýazuwy bolupdyr. Ilki hytaýlylar bambuk tagtajyklara ýazyppdyrlar.

Mundan 2,5 müň ýyl öň ýazuw üçin bambugyň ýerine şaýydan peýdalanmaga geçildi. Şaýy matalaryna çotga bilen ýazylypdyr. Indi kitap uzyn şaýy bölegine meňzäp, ony taýaga dolapdyrlar. **Mil. öň. I asyrd**a kagyz oýlap tapylypdyr.

Özüňizi synaň!

***Sin Şihuandi – ... Iýeroglif – ...
Beýik Hytaý diwary – ...***

Hytaýlylaryň iň ajaýyp oýlap tapmalarından biri *kompas* bolupdyr. Ol magnitlenen demirden ýasalan uzyn desseli uly çemçäni ýatladýardy. Bu gurluşy gözeneklere bölünen tylla çayylan agaja ornaşdyrypdyrlar, onuň dessesi bolsa hemme wagt günortany görkezipdir.

Hytaýda ýer titremesini öňünden kesgitleýän *seýsmograf* hem oýlap tapylypdyr.

Daýanç konspekti

- Sin Şihuandi – Sin döwletiniň hökümdary
- Beýik Hytaý diwarynyň gurulmagy
- halk gozgalaňlary:
 - mil. öň. 206-njy ýyl – Lýu Ban
 - «gyzylgaşlylar» gozgalaňy
 - milady II asyr – «sary ýaglyklylar» gozgalaňy
- oýlap tapmalar: iýeroglifler, kagyz, kompas, seýsmograf

Soraglar we ýumuşlar

1. Hytaýy bitewi döwlete birleşdiren hökümdaryň adyny aýdyň. Bu haçan bolupdyr?
2. Hökümdar Sin Şihuandi barada aýdyň, onuň şahsyýetine baha beriň.
3. Beýik Hytaý diwary barada nämeleri bilýärsiňiz? Diwaryň gurujysynyň adyndan hekaýa düzüň.
4. Hytaýlylaryň oýlap tapmalaryny sanap beriň. Haýsylaryndan häzir hem peýdalanýarys?

19-Ş. Özbegistanyň çägendäki irki döwletler

Gadymy ilatnyň etnik düzümi we çäk taýdan ýerleşşi

Ýazuw çeşmeleriň şaýatlyk etmegine görä, **mil. öň. VII–VI asyrlarda** Özbegistanda hem-de goňşy çäklerde *sogdylar, baktriýalylar, horezmililer* halkyýetleri hem-de *sak* we *massaget* taýpalary ýaşapdyrlar.

Zerewşan we Kaşgaderýa oazisinde ekerançylyk bilen meşgullanýan köp ilat

Süňke ýazylan Hytaý ýazuwy

Gadymy Hytaý taryhçysy Sim Sýan

Sak söweşijisi. Dikeldilen

Orta Aziya halkyýetleri Mil. öň. VI asyr.
Dikeldilen

Yatda saklaň!

Sogd – Zerewşan we Kaşgaderýa oazisinde, **Horezm** – Amyderýanyň aşaky böleğinde, **Baktriya** – Surhanderýa oazisi, Owganystanyň demirgazyk, Täjigistanyň günorta çäklerinde ýerleşýär.

Orta Aziya we Gadymy Gündogar

ýaşapdyr. Grek ýazuw çeşmelerinde bu çäk *Sogdiýana* diýlip atlandyrylan. Bu çäkte ýaşayan ilata sogdylar diýlipdir.

Amyderýanyň aşaky akymynda ýaşan oturmly halkyýetleri *horezmliler* bolupdyr. Olaryň ýurdy grek çeşmelerinde *Hosuratiya* diýlipdir.

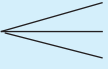
Sogdylaryň iň ýakyn goňşulary *baktriýalylar* bolup, olaryň ýurdy Surhan oazisi, Owganystanyň demirgazyk, Täjigistanyň günorta çäklerinde ýerleşýär. Grek-rim awtorlary ony *Baktriana* ýa-da *Baktriya* diýip atlandyrypdyrlar.

Çöller we Amyderýanyň (derýanyň gadymky ady *Oks*) boýlarynda göçme *massaget* taýpalary ýaşapdyrlar. Orta Aziýanyň daglyk, sähra we çöllerinde esasy käri maldarçylyk bolan *saklar* ýaşapdyrlar. Gadymy grek-rim taryhçylarynyň ýazmagyna görä, saklar üç toparga bölünipdir. Olaryň aglaba bölegi *sak-tigra-hauda*, ýagny ýiti uçly keçe telpek geýip gezyän saklar diýip atlandyrypdyrlar. Olar häzirki Daşkent welaýatynda we Günorta Gazagystanyň ýerlerinde ýaşapdyrlar.

Ikinji toparý *saka-tiaý-taradaraýýa*, ýagny derýanyň aňyrky tarapynda ýaşayan saklar diýlip atlandyrylypdyr. Olar Aral deňziniň boýlarynda, Syrderýanyň (bu derýanyň gady-my ady *Ýaksart*) aşaky akymynda ýaşapdyrlar.

Pamiriň dagly raýonlarynda we Fergana *saka-haumowarka* diýlip atlandyrylýan saklar ýaşapdyrlar.

Özüňizi synaň!

Saka *tigrahauda* – ...
tiaý-taradaraýýa – ...
haumowarka – ...

Göçegçi

Mil. öň. VII–VI asyrlarda hojalygyň ösüşi

Bu döwürlerde Horezm, Sogd we Baktriýa ilatynyň esasy käri emeli suwaryşa esaslanan ekerançylyk bolupdyr. Hünärmentçilik we söwda-satyk hem ep-esli ösüş gazanypdyr. Menzilgählerden ýokary hilli küzegärçilik gaplary, demir we bürünç enjamlar tapylypdyr.

Göçme sak we massaget taýpalarynyň esasy käri maldarçylyk bolup, olar düýe, at, goýun we geçileri bakypdyrlar.

Çarwadarlar haýwanyň derisinden aýakgap, geýimler, çadyrlar tikip, galla we miwä alyş-çalyş edipdirler. Hünärmentçiligiň we söwdanyň ösmegi netijesinde **mil. öň. VII–VI asyrlarda** gadymy şäherler ösüpdir. Olar hünärmentçilik önümçiligi we söwda merkezleridi.

Küzegärçilik çarhynda toýun gap ýasamak

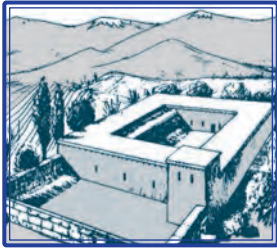
Mil. öň. VII–VI asyrlarda gadymy şäher medeniýeti

Arheologlar *Afrasiýab* (Sarmarkant), *Ýerkorgan* we *Uzyngyr* (Kaşgaderýa oazisi), *Küýzeligyr* (Horezm), Gy-

Baktriýa öýleri galyndylary. Mil. öň. VI–V asyrlar

zyldepe (Surhanderýa oazisi) ýaly gadymy şäherleri öwrenipdirler. Özbegistanyň şeýle gadymy şäherleri nähili görnüşe eýe bolupdyr?

Gadymy Baktriýa öý-galasy. Surhanderýa oazisi.
Mil.öň. VII–IV asyrlar

Gadymy şäherler goranma diwarlary bilen gurşalypdyr. Şäherde häkim ýaşayan gala bolupdyr. Galada çig kerpiçden gurlan uly köşk ýerleşýär. Diwaryň fortlary we ok atmak üçin mahsus bukalgalary hem bolupdyr. Şäheriň içersinde ýaşayyş jaýlar we hünärmentçilik ussahanalary ýerleşýär.

Şäherleriň bir topary söwda we hünärmentçilik merkezleri bolsa, başgalary bolsa aýratyn tümen we welaýat merkezleri hasaplanypdyr.

Gadymy döwletler

Mil. öň. VII asyrdan dörän Gadymy Baktriýa döwleti Orta Aziýanyň çägendäki gadymy döwletlerden biri hasaplanýar. Margiana we Sogd Baktriýanyň syýasy we medeni täsirinde bolupdyr.

Bu döwürde Surhanderýa, Kaşgaderýa, Zerewşan oazislerinde gadymy şäherler ösüpdir. Gyzyldepe, Uzyngyr, Ýerkorgan we Afrasiýabyň ýerinde Baktriýa we Sogdyň merkezi şäherleri ýerleşýär.

Bu gadymy şäherleriň ýaşy 2700 ýyldan az däl.

Ýene bir gadymy döwlet Horezmiň çäginde döräpdir. Bu döwlet Horezmden daşarda bolan ýerleri hem birleşdiripdir. Gadymy Horezm oazisiniň merkezlerinden biri Küyzeligyr galasydy.

OI galyň we berk goranma diwarlary bilen gurşalypdyr. Oazisiň ekerançylyk ilaty mal-

Gyzyldepe toýun gaplary

darçylyk bilen hem meşgullanypdyr. Gadymy Horezmde hünärmentçilik, binagärlik we söwda-satyk ýokary derejede ösüpdür.

Ýerli küýzegärçilik, ýaragçylyk, zergärlik önümleriniň şöhraty özge ýurtlara-da ýaýrapdy. Horezmliler ökde gurluşykçy we hünärment bolupdyrlar.

Daýanç konspekti

- mil. öň. VII–VI asyrlar – sogdlar, baktriýalylar, horezmiler, saklar, massagetler
- Sogdiana
- Horasmiýa
- Baktriana (Baktriýa)
- Amyderýa – massagetler, Syrderýa – saklar
- mil.öň.VII asyr – Gadymy Baktriya döwleti
- Gyzyldepe, Ýerkorgan, Uzyngyr, Afrasiýab, Horezm – Küýzeligyr

Soraglar we ýumuşlar

1. Miladydan öňki VII-VI asyrlarda Orta Aziýanyň çäginde haýsy taýpalar we halkyýetler ýaşapdyrlar?
2. Miladydan öňki VII-VI asyrlarda Özbegistanyň çäginde ösüş gazanan hünärmentçilik görnüşlerini sanap beriň.
3. Orta Aziýanyň gadymy döwletleri haýsylar?
4. Özbegistanyň ilkinji şäherleri nähili görnüşde bolupdyr? Arheologik barlaglaryň gatnaşyjylarynyň adyndan aýdyp beriň.

Ýatda saklaň!

Afrasiýab – häzirki Samarkandyň gündogar araçägi çäklerinde mil. öň. VIII–VII asyrlarda esaslandyrylan gadymy şäher harabalarydyr.

Gadymy şäher harabalary

20-§. Zarduštlyk

Zarduštlygyň döreýiş taryhy Mil. öň. 1- müňýyllykda Orta Aziýada *Zarduštlyk* diýlip atlandyrylan din giň ýaýraýar. Bu din entek adamlar

Zardušt.
Häzirki surat

Ýatda saklaň!

Zardušt – zarduštlyk dininiň esaslandyryjysy.

tebigaty ylahylaşdyran wagtlarda ösüp başlapdy. Zarduštiýlar ot, toprak, suw we ýyldyzlara sygynypdyrlar, olary mukaddes hasaplapdyrlar.

«Zarduštlyk» sözi-de *Zardušt* (dürli dillerde *Zaratuşra*, *Zoroastr*) adyndan gelip çykan. Ol mil. öň. 1- nji müňýyllygyň birinji ýarymynda ýaşap geçen taryhy şahs.

Soňrak Gresiyada Zarduştiň ady «Zoroastr» görnüşde aýdylýar (grekçe «astron» – «ýyldyz»), sebäbi Gresiyada ony birinji nobatda danyşment, münejjim hökmünde bilipdirler.

Zarduştiň iadyndan gelip çykmak bilen onuň taglymaty hem *Zarduštlyk* dini diýlip atlandyrylyp başlapdyr.

Zarduštlygyň peýda bolşy barada şeýle bir rowaýat bor. *Bir güni ir bilen daňdan Zardušt suw almak üçin derýanyň boýuna barypdyr. Dury suwda ol Ahuramazdanyň ilçilerinden biriniň keşbini görüpdir, keşp şöhle bilen haýsy tarapa barmaga ýol görkezer eken.*

Zardušt jadyly şöhläniň zyzndan barypdyr, köp geçmän ýokary hudaý Ahuramazdanyň garşysyna barypdyr. Ol bolsa Zarduşti hudaý Ahuramazda we onuň haýyrlý amallary baradaky bilimleri ýaýratmak üçin saýlandygyny mälim edýär.

Şeýdip Zardušt 30 ýaşynda täze dini taglymat pygamberine öwrülipdir. «Pygamber» sözüniň özi bolsa «haýyrlý amallar barada habar beriji» manysyny aňladýar.

Zarduštylygynyň ýaýramagy

Zarduštylyk ýaýrap başlan wagtlarda ybadathanalar we adamlar doga tekstlerini öwrenmegi üçin mahsus kitaplar hem bolmandyr. Dini dessurlar açyk asmanyň astynda, oduň ýanynda ýa-da öýdäki ojagyň odunyň daşynda geçirilipdir.

Ilkibaşda dürli taýpalary basybalyjylara garşy göreşe birleşdirmek üçin Zardušt olary birleşmäge çagyrypdyr.

Zarduštyň soňky nesihatlary din hyzmatçylary bolan ruhanylar tarapyndan ýalyp alnypdyr. Zarduštylyk ruhanylary dini tekstleri ýat tutup, dindarlara okap beripdirler.

Zardušt aradan çykandan soň birnäçe asyrlar geçensoň, ähli dini dessurlar, senalar we dogalar zarduštlylar üçin mukaddes bolan bir kitaba jemlendi. Bu kitabyň ady «Awesto» bolup, «berk kesgitlenen kada-kanunlar» diýen manyny aňladýar.

«Awesto»nyň ilkinji bölegi **mil. öň. IX–VIII asyrlarda** peýda bolupdyr. Zarduštyň nesihatlarynyň tekstleriniň hemmesi **mil. öň. III asyrdan** 21 kitaba jemlenip, bu kitaplar «Awesto»nyň esasyny düzýärdi. «Awesto» tekstlerine düşündiriş bolsa «Zand» diýlip atlandyrylypdyr.

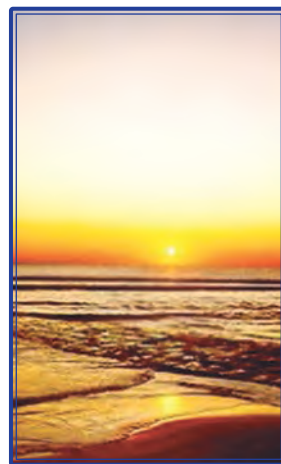
Alymlaryň barlaglary sebäpli bu günki günde biz zarduštlylaryň mukaddes kitaby «Awesto»nyň tekstleri bilen tanyşmak mümkinçiligine eýe bolduk. Fransuz alymy *A. Dýuperron* ilkinji gezek «Awesto»nyň a5ry-aýry böleklerini terjime edipdir.

Ahuramazda

Ýatda saklaň!

Astrolog (münejjim) – ýyldyzlaryň ýerleşişine garap gelejegi öňünden aýtmak bilen meşgullanýan adam.

Zarduštylar tagzym edýän günün çykyşy

**Zarduštylyk
ruhanysy**

Ýatda saklaň!

«Awesto»nyň ilkinji bölegi **mil. öň. IX – VIII asyrlarda** peýda bolupdyr. Zarduštyň nesihatlarynyň tekstleriniň hemmesi miladydan öňki III asyrdan 21 kitaba jemlenipdir, bu kitaplar «Awesto»nyň esasyny düzüpdir.

**Zarduštylyk
hudaýlary,
taglymaty we
dessurlary**

Zarduštylygyň hormatlanýan hudaýlary *Ahuramazda*, *Mitra* we *Anahitadyr*. Ahuramazda zarduštylaryň beýik we danyşment ýokary hudaýy hasaplanýar. Mitra – Gün we ýagtylyk hudaýydyr.

Otlyýyldyrymlaryş kömeginde ol ýowuzlyk we ölüm hudaýy bolan *Ahriman* bilen söweş edýär. Anahita zarduštylykda hasyldarlyk we suw hudaýy hasaplanýar. Zarduštylyk dini taglymaty adamzadyň Ýagşylyk we Ýowuzlyk baradaky garaýyşlarynyň kämillemegine uly täsir etdi.

Zarduštlylar ömrüň düýp manysy gowy pikir, ýagşy söz we haýyrly amaldan ybarat bolupdyr. Adamyň esasy borjy ilki bilen adalaty durmuş ýörelgesi hasaplanypdyr.

Zarduštlylaryň ynanjyna görä, ýalan gep-lemezlilik, aldamazlyk, wada wepaly bolmak, diňe haýyr işleri amala aşyrmalydy.

Zarduštlylarda aradan çykan adamlary jaýlamak babatda aýratyn dessur emele gelipdir. Adam aradan çykanda merhumyň jesedini ýere gömmek hem, otda ýakmak hem, suwa taşlap goýbermek hem gadagan edilipdir.

Şu sebäpden hem jesedi ýyrtyjy guşlar we haýwanlar iýip gider ýaly jony daşly we gumly depelerde galdyrypdyrlar. Ýagyňlarda ýuwlan we güneşde gurap galan süňkleri mahsus toýun tabytjyklar – *ossuariýlerde* (süňkdanlar) jaýlapdyrlar.

Hudaý Ahuramazdanyň köşk diwaryndaky teswiri. *Persepol*

Daýanç konspekti

Mil. öň. 1-nji müňýyllykda
zarduştylyk

- Zarduşt – täze din esaslandyryjysy
- Zoroastr – «astrolog»
- «Awesto»
- taýpalaryň birleşmek zerurlygy
- oda sygynmak
- Ahuramazda, Mitra, Anahita, Ahriman
- Zand – «Awesto» düşündiriş
- Ýagşylyk we Ýowuzlyk göreşi
- jaýlama dessurlary ossuariýler.

Soraglar we ýumuşlar

1. Zarduştylygyň ilkinji wagyz edijisi kim?
2. Orta Aziýanyň çäginde zarduştylyk ýaýran döwri aýdyň.
3. Pikirleniň, näme üçin ýagşylyga ymtylma we ýaradyjylyk hemişe gadyrlanyp gelipdir?
4. Zarduştylaryň haýsy dessurlaryny bilýärsiňiz?
5. Zarduştylaryň mukaddes kitaby «Awesto» nyň ähmiýeti nämede?

Ossuariy

Ýatda saklaň!

Zarduştylar ömrüniň düýp manysy gowy pikir, ýagşy söz we haýyryly amaldan ybarat bolmaly. Adamyň esasy borjy ilki bilen adalatly durmuş ýörelgesi hasaplanypdyr.

III BÖLÜM GADYMY GRESIÝA

21-Ş. Antik taryhyň başlanyşy

**Gadymy
Gresiýanyň
gaýaly
kenarlary**

Çäkler we adamlaryň işi

Balkan ýarymadasynyň we Ortaýerdeňziniň dalaryndaky gadymy grek döwletleriniň umumy ady Gadymy Gresiýa bolupdyr. Demirgazyk tarapyndan daşary, Gadymy Gresiýany Ortaýerdeňziniň suwlary gurşaýar.

Gresiýanyň çäginin üçden bir bölegini daglar eýeläpdir. Gresiýanyň iň belent dagy *Olimpdir*. Bu dag ýurduň demirgazyk-gündogar böleginde ýerleşýär.

Hasyldar meýdanlar diňe jülgelerde bolupdyr. Daglar ot-çöpler we gyrymsylar bilen örtülen. Gresiýanyň demirgazygynda we *Peloponnesde* grekler üçin örän gadyrly bolan

Gadymy Gresiýa

iňňeýaprakly tokaýlar ösüpdür. Grekler gadym zamanlardan ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar.

Siwilizasiýanyň emele gelmegi Mil. öň. 2-nji müň-ýyllykda Günorta Gresiýada we Krit adasynda ilkinji şäher-döwletler emele gelip başlady (*Knoss, Miken*). Krit adasyndaky siwilizasiýa legendar patyşa Minosyň ady bilen *Minoý siwilizasiýasy* diýlip atlandyrylypdyr. Bu siwilizasiýa güýçli ýer titremesine we suw joşgunyna sebäp bolan wulkanyň atylmagy netijesinde weýran bolupdyr. Köp geçmän gaýtadan dikeldilipdir.

Kontinentdäki Gresiýanyň çäğine söweşiji taýpalar çozup girýär, olara *aheýler* diýipdirler. Hut aheýler Minoý siwilizasiýasynyň ýykylmagyny ahyryna ýetirýärler. *Doriýleriň* Günorta Gresiýa çosup girmegi Miken döwletini ýegsan edip, Sparta döwletini esaslandyrýarlar.

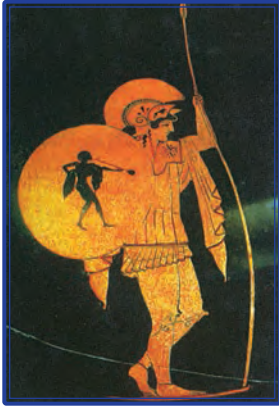
Greklerniň deňiz syýahatlary Egeý deňzindäki köpsanly uly-kiçi adalar, amatly deňiz kenarlary we aýlaglar greklerniň arasynda deňizçiligi ösdürmäge mümkinçilik döredipdir. Ýöne greklerde uly gämiler bolmandyr, kiçi kürekli gaýyklarda bolsa kenardan uzaga ýüzüp barmak ep-esli howply bolupdyr. Grekler azaşmakdan gorkup, göz görýän gysga aralyklara – adadan ada ýa-da kenara golaý ýüzüpdiler. Tejribeli deňizçiler bolsa ýelkenlerden peýdalanyp uzak syýahatlara – Müsüre hem-de Ortaýer we Gara deňziniň kenarlaryndaky şäherlere ýüzüp barypdyrlar. Grekler adamlar ýaşaýan çäkleri *Oýkumena* diýip atlandyrypdyrlar.

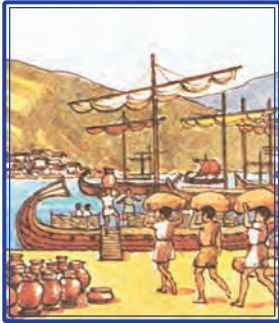
Grekler deňizde.
Häzirki surat

Minoý siwilizasiýasy ymaratlarynyň harabalary

Grek gopliti

Afina gämi duralgasynda

Ýatda saklaň!

Afina we Sparta döwletleri Gadymy Gresiýanyň iň iri şäher-döwletleri bolupdyr.

Daýanç konspekti

Balkan ýarymadasy, Peloponnes ýarymadasy

mil. öň.2-nji müňýylykda – Miken, Krit döwletleri

mil. öň. 1200-nji ýyl – doriýler Miken döwletini weýran edýärler

Soraqlar we ýumuşlar

1. Kartadan Gadymy Gresiýany we Krit adasynyň çäklerini görkeziň. Ýurduň geografik ýerleşişini häsiýetlendirin.
2. Gadymy Gresiýada ilkinji siwilizasiýa ni-rede emele geldi? Näme üçin ol pese gaçma duçar bolupdyr?
3. Grekleriň deňiz syýahatlary barada aýdyp beriň.

22-Ş. Gadymy Gresiýanyň gülläp ösmegi

Grek şäherleri

Gresiýada ekerançylygyň we hünärmentçiligiň ösmegi bilen şäherleriň sany-da barha artypdyr. Grek şäherleriniň aglabasy birnäçe menzilgähleriň birleşmegi arkaly döreýär. Şeýle şäherler grekçe «polis», ýagny «şäher» diýlip atlandyrylypdyr. Olar şäher-döwletleri düzüpdir.

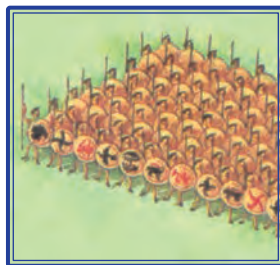
Ähli şäher-döwletler öz goşunlaryna ega bolupdyr. Polisler bir-birleri bilen ýygy-ýygýdan urşup durupdyrlar. Şu sebäpli grekler esgerlere tälim-terbiýe bermäge we gowy ýaraglandyrmaga çalyşýardylar. Goşunlaryň esasyny agyr ýaraglanan esgerler– *goplitler* düzüpdir. Olar dörtburçluk şeklini emele get-

irýän bir-birine dykyz ýerleşýän hatarlar bilen söweş edipdirler. Şeýle söweşiji nyzama durmak *falanga* diýlip atlandyrylypdyr.

Özüňizi synaň!

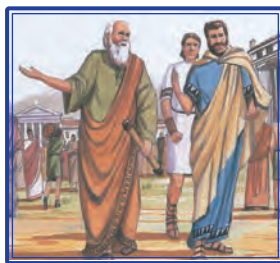
Şäher-döwletler – ... Goplitler – ...

Polislar – ... Falanga – ...

Grek pyadalarynyň nyzama durşy (falanga)

Afina döwleti Orta Gresiýanyň günortagündogar böleginde dagly *Attika* welaýaty ýerleşýän ýarymada bardy. **Mil. öň. 2-nji müňýyllykda** Attikanyň günbatar böleginde grekler «*Akropol*», ýagny «*Ýokary şäher*» diýlip atlandyrylan gala gurýarlar. Wagtyň geçmegi bilen Akropolyň töweregine adamlar göçüp gelip ornaşyp başlapdyrlar, şeýdip Afina şäheri emele gelipdir.

Afinanyň raýatlary

Attikanyň ilaty üç sany uly topara bölünipdir, şol sanda: *raýatlar, daşary ýurtlular – metekler we gullar*. Diňe atasy we enesi azat afinally bolan erkekler Afinanyň raýaty bolup bilipdirler. Afina döwletiniň raýaty bolmak buýsançlydy.

Diňe raýatlar ähli hukuklardan peýdalanýardylar. Olar agyr zähmet we saglygyna zyýan ýetirýän işlerden azat edilipdiler.

Afina döwletine kümüş kânleriniň önümi we duz gazyp almak uly girdeji getiripdir. Mundan daşary, Afina deňiz bileleşiginiň pugtalanmagy bilen deňiz söwdasy hem ösüş gazanypdyr. Afinanyň esasy portuna öwrülen *Pireý* gämi duralgasyndan ýurda gullar we dürli-dürli harytlar getirilipdir.

Ýatda saklaň!

Attikanyň ilaty üç uly topara bölünipdi, şol sanda: **raýatlar, metekler we gullar**.

Yatda saklaň!

Grek heýkeltaraşlary heýkeller arkaly her bir ýetginjek – güýçli, beden taýdan sagdyn we öz watanyňy goramaga taýýar bolmalydygyny aňladypdyrlar.

Disk zyňjy.
Heýkeltaraş
Miron

Afinada tälim

Afinada döwlet mekdepleri bolmandyr. Ata-eneler öz çagalaryny pedagoga (grekçede «*pedagog*» sözi «*çagany ýolda alyp barýan*» manysyny aňladýar) hak töläp okadypdyrlar. Kanun boýunça diňe oglanlar üçin tälim almak mejburi bolupdyr.

Ýedi ýaşdan başlap çagalara ýazuw we hasap öwredilipdir. *Stil* bilen mum çalnan tagtalyklara harplary metal taýajyk bilen ýazypdyrlar. Aglaba raýatlar üçin tälim diňe şundan ybarat bolupdyr. Gurply ata-eneleriň perzentleri bolsa *palestra* – hususy gimnastika mekdeplerinde okuwyny dowam etdiripdirler. Palestrada edebiýat okadylyp, goşgy ýazmak we saz hem öwredilýärdi.

Oglanlar 14 ýaşdan gimnastika bilen meşgullanýardylar. Şol bir wagtda olara göreş, naýza we disk zyňmak, uzynlyga we beýikligine bökme hem-de ylgamak hem öwredilýärdi. Ýetginjekler, şonuň ýaly-da, el söweşi, harby işler we ata münüp ýöremegi öwrenipdirler.

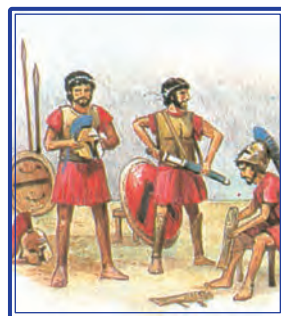
Palestralarda meşhur heýkeltaraşlar tarapyndan işlenen heýkeller durupdyr. Meselem, palestralardan birinde Mironyň «*Diskobol*» («Disk zyňjy») diýen heýkeli oturdylypdy. Heýkel arkaly ýigidiň nähili bolmalydygy – güýçli, beden taýdan sagdyn we öz watany goramaga taýýar bolmagy öwredilýärdi.

Afinada ýokary maglumat berýän okuw edaralary hem bolupdyr. Emma olarda diňe gurply ata-eneleriň perzentlerine okamak mümkinçiligi bolupdyr. Şeýle tälim edaralarynda astronomiýa, geometriýa, geografiýa, taryh okadylýardy.

Tälim almak möhleti 3-4 ýyl dowam edipdir. Şundan soň döwlet işlerinde belli bir wezipäni eýelemek mümkinçiligi emele gelipdir.

Özüňizi synaň!

Pedagog – Palestra – ...
Stil – ... Miron – ...

**Sparta
raýatlary
(spartalylar)**

Mil. öň. XII asyrda Günorta Gresiýanyň (*Lakonika*) çäğine *doriýler* taýpasy çozup girýär. Olar Sparta şäher döwletini esaslendyrýarlar. Sparta iň iri grek döwletlerinden birine öwrülýär. Spartalylar gula öwürilen ýerli ilat – *ilotlar* hem aslynda grekler bolup, olar bilen bir dilde gepleşipdirler.

**Spartalylar
söweşde**

Ilotlar spartalylary gaty yigrenýärdiler. Şeýle şertde öz hökümdarlygyny diňe güýç bilen saklap galmak mümkin bolupdyr. Şonuň üçin hem spartalylar öz döwletinde aýratyn şertler döredipdirler, şol sanda, hemme tertipdüzgüne berk amal edip, ýeňilenler rehimsiz jezalandyrylýardy.

Sparta urşa taýýarlan bir şähere meňzeýärdi. Daşary ýurtlular Sparta girizilmändir. Söwda-satyk haýal ösüpdür, sungat eserleri, owadan ybadathanalar hem bolmandyr. Hemme öýler bir-birine meňzedilip gurlupdyr.

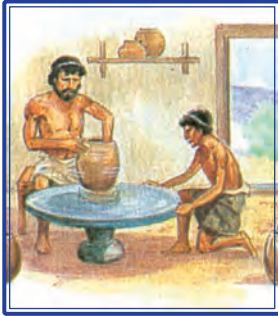
Ilotlar kiçi-kiçi obalarda ýaşapdyrlar. Olar uly bir döwletiň emlägi hasaplanýardy. Ilotlar aýratyn spartalylaryň maşgalasynyň ýerini işläp bejerip, mallaryny bakypdyrlar we başga borçnamalary yerine ýetiripdirler. Spartalylar bolsa diňe söweşjidiler. Olar ekerançylyk bilen hem, maldarçylyk bilen hem meşgullanmandyrlar.

**Spartaly
söweşji**

Ilotlardan daşary Spartada doly hukuklara eýe bolmadyk, şahsy azat adamlar – *periekler* hem ýaşapdyr.

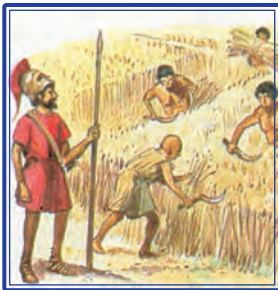
Gadymy Spartada güýçli we çydamly söweşijiler gadyrlanypdyr. Çagalar örän berk şertlerde kämilleşipdirler. Sparta mekdeplerinde çagalary harby işlere öwredip geljekki söweşijiler we Spartanyň wepaly goraýjylary edip terbiýelenýärdi. Spartaly ýetginjekler ata-enelerinden aýry ýaşapdyrlar. Yigirmi ýaşyna ýeten hemme ýigitler söweşiji goşunlara kabul edilip, garraýança goşunda gulluk edipdirler.

**Periek
küýzegärler iş
başynda**

Daýanç konspekti

- menzilgähleriň şäher-döwletlere (polis) öwrülmegi
- goplit → falanga
- Akropol → «ýokary şäher»
- raýatlar → metekler → gullar
- pedagog – «çagany ýolda alyp barýan»
- stil → metal taýajyk → palestra
- Miron – «Disk zyňyjy»
- mil. öň. XII asyr – doriýler Spartany esaslandyrdylar
- periekler → ilotlar

**Ilotlar hasyl
ýygmynda**

Soraglar we ýumuşlar

1. Grek şäherleri nädip döräpdir?
2. Polis näme? Polisiň özboluşlylygy nämede?
3. Attikanyň ilaty haýsy toparlara bölünipdir?
- 4 «Alys zamanlarda, men palestra – gimnastika mekdebinde tälim alanymda...». Hekanyany dowam ediň.
5. Sparta mekdebinde çagalara nämeler öwredilipdir?

23-§. Grek koloniýalary

Täze çäkleriň özleşdirilmeginiň sebäpleri

Gadymy Gresiyada aristokratlardan karzdar bolup, öz ýerine we emläğine eýe bolmadyk köp adamlar öz watanyňy terk etmäge, keseki ýurtlarda kysmatyny synamaga mejbur bolupdyrlar.

Ýersiz, naçar grekler sapara çykmaga taýýarlanylýp başlaýarlar. Ugramazdan oň olar hudaýlara gurbanlyk beripdirler. Özleri bilen bile laý çalnan gamyşdan dokalan sebetjiklerde ot hem alypdyrlar. Ot şol mahalda olar ömürbaky terk eden watanyň bir parçasydý.

Grek koloniýalarynyň döremegi

Gresiyadan göçüp gelenler *Sisiliýa* adasynyň kenaryna we *Apennin* ýarymadasynyň günortasyna ýerleşipdirler.

Grek teňňeleri

Grekleriň Gara deňziň kenarlarına ýerleşmegi

Grek koloniýalary

**Hersones
şäherindäki
ybadathana
sütünleri**

Ýatda saklaň!

**Mil. öň. VIII –
VI asyrlarda**
örän köp Grek
koloniýalary
döredi.

**Pantikapeýdäki
Halk mejlisi**

Olaryň menzilgähleri Ortaýer we Gara deňiz boýlarynda hem emele geldi.

Grekleriň koloniýalary ýuwaş-ýuwaşdan barha şäher döwletlere öwrülipdir. Bu şäherleriň öz häkimleri, goşunlary, kanunlary we teňňeleri bolupdyr. Olarda söwda-satyk we hünärmentçilik ösdi.

Koloniýalaryň ilaty Gresiýanyň şäherleri – polisleri bilen hemişelik gatnaşykda bolupdyr.

Grekler özüni bitewi halk – *ellinler* hasaplapdyrlar, öz watanyňy bolsa Ellada diýip atlandyrypdyrlar. Grekler özlerini «*warwarlara*» garşy goýupdyrlar. Olar özleşdirilen ýerleriň töwereginde ýaşayan grek bolmadyk halklary şeýle at bilen atlandyrypdyrlar.

Mil. öň. VIII–VI asyrlarda örän köp grek koloniýalary döredi. Bu döwür taryhda *Beýik grek koloniýalaşdyrylyşy* adyny alypdyr. Gara deňziň kenarlarynda *Olwiýa*, *Hersones*, *Pantikapeý*, we başga iri koloniýalar emele geldi.

Täze ýurtlar bilen tanyşlyk grek medeniýetini baýlaşdyrdy. Meselem, miladydan öňki VIII asyrdan Gresiýada Finikiýa elipbiýine esaslanan täze ýazuw emele geldi. Elipbiý 24 harpdan ybarat bolupdyr. Olaryň arasynda çekimli harplar peýda boldy. Koloniýalar bilen grek şäherleriniň arasyndaky haryt çalşygynyň, söwda-satygyň we hünärmentçiligiň gülläp ösmegine esas döretdi. Koloniýalardan Ellada galla, metallar we gullar getirilýärdi.

Daýanç konspekti

- mil. öň. VIII-VII asyrlar – grek koloniýalarynyň döremegi
- mil. öň. VIII – VI asyrlar – Olwiýa, Hersones, Pantikapeý koloniýalary

- ↳ Ellada – ellinler – «warwarlar»
- ↳ Mil. öň. VIII asyr – 24 harpdan ybarat elipbiý

Soraglar we ýumuşlar

1. Grek koloniýalary haçan döräpdir?
2. Haýsy şäherler Gara deňziň kenarlarynda emele geldi?
3. Grekler özlerini we öz watanyňy nähili atlandyrypdyrlar?
4. Gresiyadan göçüp gelen adamyň adyndan hekaýa düzüň. Näme üçin Siz Gresiyany terk etmäge mejbur bolduňyz? Täze ýurtlarda nämeleri gördüňiz?

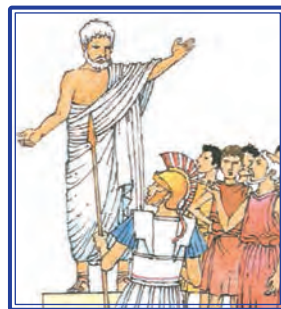
Afina. Akropol

24-Ş. Afinadaky demokratiýa

Demokratiýanyň şekillenmegi Afina şäherinde merkezi meýdan bolup, onuň töweregini dürli-dürli ymaratlar gurşapdyr. Meýdan bolsa *agora* diýlip atlandyrylypdyr. Ol halk ýygnagy meýdany bolupdyr. Şäher ilatynyň aglabasyny hünärmentler we söwdagärler düzüpdir.

Afina şäherinde ähli erkek raýatlar döwleti nähili dolandyrylmalydygy babatda öz pikirlerini beýan edip bilipdirler. Olar ýüze çykan meseleler we täze kanunalary ara alyp maslahatlaşmak üçin her aýda dört gezek agora ýygnaýardylar.

Ähli kararlar ses bermek ýoly bilen kabul edilipdir. dolandyryşyň bu şekli *demokratiýa* diýlip atlandyrylýar, ýagny bu adalga «*halk häkimiýeti*» diýen manyny aňladýar («*demo*» – halk + «*kratos*» – häkimiýet).

Oratoryň Afina raýatlarynyň öňündäki nutky

Drakont kanunlaryna görä ölüm jezasy

Ýatda saklaň!

Afinanyň ilaty aristokratiýa we demos atly iki bölege bölünen.

Karzly grekleriň Solon özgertmelerinden soň gulçulykdan boşadylyşy

Drakont kanunlary

Afinany dolandyrmakda Ak-sakgallar geňeşi möhüm ähmiýete eýedi. Bu geňeş häkimleri we sudýalary saýlapdyr. Olar, geňeş agzalary ýaly, diňe Afina asylzadalaryndan bolupdyr. Afinada ilatyň bir bölegi aristokratlar (*aristokratiýa*) emlägiň we baýlygyň hemmesine diýen ýaly eýelik edýärdi, başga bir bölegi yönekeý halk-«*demos*» olaryň peýdasyna işlemäge mejburdy. Hut şu zat Afina döwletiniň ilatynyň arasyndaky hemişelik agzalalyklara we dawlara sebäp bolupdyr.

Adalatyň berkarar bolmagyny islän iki tarap hem *Drakont* atly hökümdara ýüzlenýärler. Olar Drakontdan hukuklar we borçlar babatda hemmäni deňleşdirýän kanunlary ýazmagy haýyş edýärler.

Mil. öň. 621-nji ýylda Drakont halk dolandyryşyny ýatyran kanunlary ýazýar we amala girizýär. Bu kanunlar şeýle bir berk we aýawsyz bolup, afinalylar olara «syýanyň ýerine, gan bilen ýazylan», diýipdirler. Kanuny sähelçe bozanlygy üçin hem Drakont ýeke-täk jeza – ölüm jezasy belläpdir.

Ilki afinalylar bu kanunlara boýun egipdirler, soňra närazy bolup başlapdyrlar we kanunçy Drakonty şäherden kowup goýberipdirler.

Solon özgertmeleri

Afina döwletinde halk asylzadalaryň hökümdarlygyndan närazydy. Halkyň ýagdaýy barha erbetleşýärdi, şonda adamlar öz hak-hukuklary üçin göreşe bil baglaýarlar. Olar aristokratlaryň öý-galalaryna çozup başladylar. Öz ýerinden we janyndan gorkan aristokratlar eglşik etmäge we halkyň talaplarynyň bir bölegini ýerine ýetirmäge mejbur bolýarlar.

Solon diýen gaty bilimli we tejribeli aristokrat, aýratynam, halka eglşik etmegiň berk tarafdarydy.

Aristokratlar Solona ynanýarlar we ony Afinanyň hökümdary edip saýlaýarlar. **Mil. öň. 594-nji ýylda** Solon döwleti dolandyrmagyň öňki ulgamyny üýtgedýär. Öňki dolandyryş ulgamy – *aristokratiýany* (asylzadalaryň häkimiýetini) Solonyň demokratiýasyna (halk häkimiýetine) çalşyrýar. Döwleti dolandyrmakda diňe erkek raýatlar gatnaşyp bilýärdi. Aýallar we daşary ýurtlular (olara metekler diýipdirler) kabul edilýän kanunlary ara alyp maslahatlaşmaga we ses bermäge gatnaşyp bilmeýärdiler.

Solonyň teklibi bilen daýhanlaryň karzlary we karzdarlary gul etmek ýatyrylýar. Döwlet dolandyryşyndaky özgertmeler Halk mejlisiniň işiniň dikeldilmeği we gelip çykyşyna seretmezden afinalylar üçin döwlet wezipelerini eýelemek mümkinçiligini nazarda tutýardy.

Özüňizi synaň!

Aristokratiýa – ...

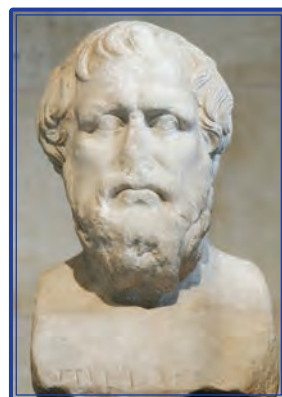
Metekler – ... Özgertmeler – ...

Afinada demokratiýanyň güýçlenmeği Erkek jynsna degişli ähli raýatlar 20 ýaşdan başlap Halk mejlisine gatnaşýardylar. Halk mejlisiniň uly bölegi gurdyly bolmadyk hünärmentlerden, söwdagärlerden, hakyna tutma işçilerden, daýhanlardan ybaratdy. Halk mejlisinde köpçülik üçin peýdaly bolan kararlar kabul edilýärdi.

Nobatdaky mejlis bolýan gün öňünden ygylan edilýärdi. Mejlis ir bilen geçirilýärdi, se-

Ýatda saklaň!

Mil. öň. 594-nji ýylda Solon döwleti dolandyrmagyň öňki aristokratiýa ulgamyny demokratiýa çalşyrdy

Solon – Afina hökümdary

Halk mejlisi

Strateg

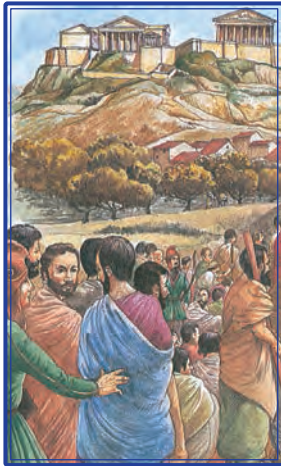
Başyüzler geňeşi

Halk sudy

**Başyüzler
geňesiniň
ýygnagy**

Halk mejlisi

bäbi işçiler gündizine mejlise gelip bilmeyärdiler. Olar işlemeseler aç galmagy mümkindi.

Afinada wezipeli şahslar Halk mejlisi tarapyndan belli bir möhlete saýlanýardylar we mejlise hasabat berýärdiler. Eger-de wezipeli şahs öz borçlarynyň ýerine ýetirilmeginiň hötdesinden gelmese, Halk mejlisi bu adamy möhletinden öň wezipesinden boşadypdyr.

Halk mejlisi täze kanunlary tassyklaýardy, köne kanunlary ýatyryp, başga kararlary, meselem, täze desgalaryň gurluşygyna, armiya we başgalara serişde goýbermek barada karar kabul edýärdi.

Her ýyl saýlanýan *Başyüzler geňesi* gündelik meseleleri çözüýärdi. Başyüzler geňesine strateg ýolbaşçylyk edipdir. Onuň kararlary Halk mejlisinde tassyklanýardy.

Halk sudy hem Afinada möhüm döwlet organy bolupdyr.

30 ýaşyna dolan raýatlar onuň işine gatnaşýardylar. Sudda aýplanýan şahs özünü-özi gorap bilmegi ýa-da owadan gepläp bilýän we kanunlary bilýän adamy ýollamalydylar.

Mil. öň. 443–429-njy ýyllarda
Perikl asyry 15 gezek strateg wezipesine saýlanan *Periklyň* hökümdarlygy döwründe Afina iň güýçli döwlete öwürüldi we ýurtda demokratiýa gülläp ösdi. Bu döwür şonuň üçin hem «Periklyň asyry» diýlip atlandyrylypdyr. Ajaýyp grek ýazyjylary, alymlary we suratkeşleri Periklyň dostlary bolupdyrlar. Perikl taryhçy Gerodot, heýkeltaraş Fidiý bilen dostdy. Perikl Halk mejlisindäki wezipelere iş hakyny tölemegi girizýär. Periklyň hökümdarlygy döwründe Afinada uly gurluşyk işleri amala aşyryldy. Akropolda Parfenon – hudaý

Afinanyň ybadathanasy, meşhur desga gurldy.

Periklyň alyp baran işleri gurply şäherlilere ýakmaýardy, ol aristokratlaryň zor salmalaryna gaýtawul beripdir. Perikl aradan çykandan soň onuň girizen ençeme kanunlary ýatyrylýar.

Özüňizi synaň!

Başýüzler geňeşi – ...

Perikl – ...

Strateg – ...

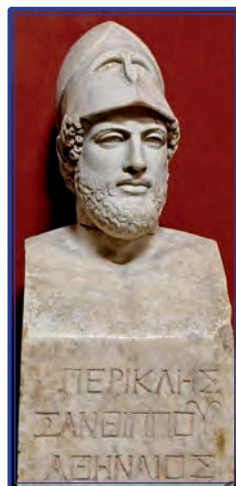
Parfenon – ...

Daýanç konspekti

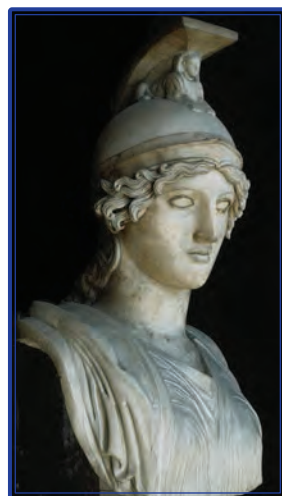
- agora – halk ýygnaclary üçin meýdan
- demokratiýa – halk häkimiýeti
- aristokratlar → demos
- mil. öň. 621-nji ýyl – Drakont kanunlary
- mil. öň. 594-nji ýyl – Solon özgertmeleri
- mil. öň. 443–429-njy ýyllar – Perikl 15 gezek strateg wezipesine saýlandy
- Parfenon – Afina ybadathanasy

Soraglar we ýumuşlar

1. Kartadan Afina döwletini görkeziň we ony häsiýetlendirip beriň.
2. Demokratiýa näme? Afinadaky demokratiýa haýsy görnüşde ýüze çykyrdy?
3. Solon özgertmeleri geçirilenden soň ilatyň durmuşynda nähili özgerişler boldy?
4. Solon özgertmeleri boýunça Afinanyň döwlet dolandyryşynyň esasy organlaryny sanap beriň.

Perikl – Afina strategi

Afinalylaryň howandary – hudaý Afina

25-§. Grek-pars uruşlary

Grek-pars uruşlarynyň sebäpleri

Gresiýa kenarlaryndaky pars gämileri

Mil. öň. V asyryň başlarynda Gresiýa parslar howp salyp başladylar. Doro I hökümdarlyk edýän Eýran täze-täze ýurtlary basyp almagy isleýärdi.

Gresiýanyň ähli şäherlerinde pars ilçileri peýda boldy, olar: «*Biziň hökümdarymyz, beýik şalaryň şasy Doro, günçykardan günbatara çenii ähli adamlaryň ýeke-täk eýesi bolan sizden ýer we suw talap edýär*» diýip, aç-açan aýdýardylar.

Gresiýadaky käbir şäherleriň ilaty parslara garşylyk görkezmegiň alajy ýok diýip hasaplap, patyşa Doro I-ň şertlerini kabul etmäge razydylar.

Afina we Sparta basybalyjylara boýun egmezlige äht etdidler. Pars ilçileri Afina gelende gahar-gazaba münen şäher ilaty olary öldürip, gaýadan aşak taşlap goýberdiler. Ilçileri çuňňur guýa taşlap spartalylar hem gahar-gazap bilen «*Ýeterlik suwy-da, ýeterlik ýeri-de guýynyň düýbünden taparsyňyz*» diýýärdiler.

Pars patyşasy Kiçi Aziýadaky grek şäherlerini basyp alyp, Gresiýany eýelemek maksadynda uly taýýarlyk başlady.

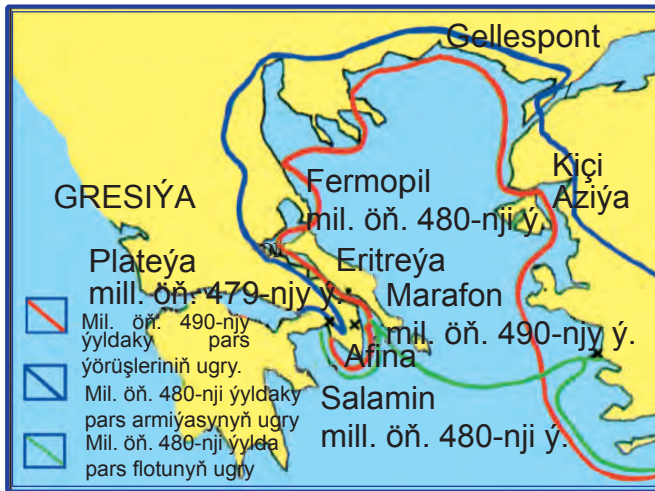

Pars söweşijileri

Marafon söweşi

Mil. öň. 490-njy ýyl pars harby floty Egeý deňzini kesip geçdi we Attikanyň kenaryna labyr taşlady. *Marafon düzlüginde* naýza, hanjar we ok-ýaýlar bilen ýaraglanan pars suwarylary we pyýda söweşijileri gämiden düşürýärler.

Grekler parslara garanda az sanlydylar. Şonuň üçin olar pars suwarylaryna amatsyz bolan gaýaly belentliklere ýerleşýärler.

Grek-pars uruşlary

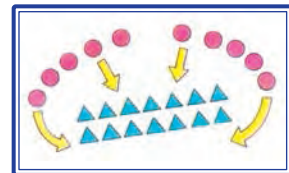

Pars söweşijileri.
Tekiz üste işlenen güberçek heykeller

Grek leşgeri parslary Attikanyň jümmüşine barýan ýollaryny böwetläp goýdy. Emma açyk söweşe girmekden çekinýärdiler.

Bir hepde wagt geçdi. Serkerde *Miltiad* baştutanlygynda söweşiji falanganyň düzüminde hatarlaşan grekler Marafon düzlügindeki pars goşunlaryna garşy hüjüm başladylar. Gazaply söweşde grek goşunlary parslary gaçmaga mejbur etdi. Parslar öz gämilerine tarap çekinmäge geçdiler. Grekler parslaryň ýed gämisini eýeläp alypdyrlar, başga gämiler bolsa gaçyp gidipdirler.

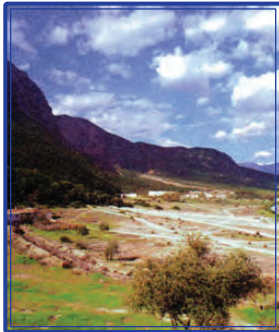
Marafon söweşindäki ýeňşi Afina ýetirmek üçin bir söweşiji şähere tarap ylgaýar. Göni 42 kilometr ýoly ylgap geçen söweşiji «Ýeňdik! Ýeňdik!», diýip şol bada ýüregi ýarylyp, jan beripdir. Soňluk bilen alys aralyga ylgamak *Marafon ylgamak* diýlip atlandyrylyp başlanypdyr.

Marafon düzlügindeki söweşin shemasy

Yatda saklaň!

Parslaryň we grekleriň Marafon söweşi **mil. öň. 490-njy ýylda** bolup, grekleriň ýňşi bilen tamamlanypdyr.

**Fermopil
deresi**

Yatda saklaň!

Fermopil
söweşi **mil.
öň. 480-nji
ýylda** bolup
geçipdir.

**Fermopil
söweşi**

**Fermopil
söweşi**

Täze uruşga taýýarlyk görülýän wagtda Doro I aradan çykýar. Gresiýa garşy onuň ogy Kserks ýörüş başlady.

Mil. öň. 480-nji ýylda Kserksiň goşuny demirgazyk Gresiýany basyp alýar.

Daglardaky *Fermopil deresi* Gresiýa demirgazygyndan günorta eltýän ýeke-täk ýoldy. Grekler şol ýerde bukuda oturmaga karar edýärler. Grekleriň goşunyna Sparta patyşasy *Leonid* baştutanlyk edipdir. Ol parslaryň hüjümlerini gaýtaryp durupdyr. Ýöne bir dönük parslara daglar arkaly geçýän başga ýoly görkezip beripdir.

Mundan habar tapan Leonid 300 spartalydan başga ähli grek söweşijilerine çekinmegi buýrupdyr. Spartalalaryň ählisi söweş meýdanynda gahrymanlarça heläk bolýar. Bu waka «*Üç ýüz spartalalaryň edermenligi*», diýip taryhda meşhur bolupdyr. Fermopil söweşinden soň Kserksiň goşunlary Orta Gresiýa ýetip baryp, Afinany eýeleýärler.

**Salamin
söweşi**

Grekler bilen parslaryň arasyndaky aýgytlaýjy deňiz söweşi **mil. öň. 480-nji ýylda** dar *Salamin aýlagynda* bolup geçdi. Greklerde 200 harby gämi – *triýeralar* bardy. Bu gämiler suw asty gaýalaryň arasyndan we ýalpak ýerlerden aňsat ýüzüp geçip, şol döwür üçin uly tizlikde – sagadyna 18 kilometr tizlikde ýüzüpdür.

Grek şäher-döwletleriniň birleşen floty parslaryň harby flotundan güýçli bolupdyr. Ýeňlenden soň Kserks flotuň galyndylary bilen Gresiýany terk etmäge mejbur bolýar.

Mil. öň. 479-njy ýylda parslar Afinany basyp almaga ýene bir gezek synanyşýarlar. Ýöne

grekleriň birleşen leşgeri *Plateýa* şäheriniň golaýynda pars goşunlaryny derbi-dagyn edýär.

Bu Grek-pars uruşlaryndaky iri söweş bolupdyr. Grek-pars uruşlary grekleriň doly ýeňşi bilen, **mil. öň. 449-njy ýyldaky** ýaraşyk şertnamasy netijesinde tamamlandy.

Özüňizi synaň!

Mil. öň. 490-njy ýyl – ...

Mil. öň. 480-nji ýyl – ...

Mil. öň. 479-njy ýyl – ...

Daýanç konspekti

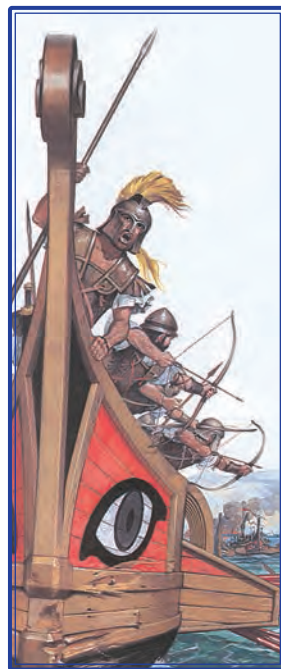
- mil. öň. 490-njy ýyl – Marafon söweşi
- mil. öň. 480-nji ýyl – Fermopil söweşi – üç ýüz spartalynyň edermenligi
- mil. öň. 480-nji ýyl – Salamin söweşi
- mil. öň. 479-njy ýyl – Plateýa söweşi – grekleriň ýňşi

Soraglar we ýumuşlar

1. Parslaryň Gresiýa çozup girmeginiň sebäplerini aýdyp beriň.
2. Kartadan parslar Gresiýa üstüne ýörüşleriniň esasy ugurlaryny görkeziň.
3. Marafon söweşine gatnaşyjynyň (parslar ýa-da grekler armiýasy söweşijisi) adyndan hekaýa düzüň.
4. Salamin söweşiniň gidishi we jemi barada aýdyp beriň.
5. Salamin adasynda Pars döwletiniň flotunyň ýeňilmeginiň esasy sebäplerini aýdyň.

Ýatda saklaň!

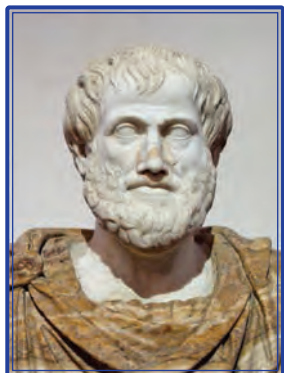
Salamin
aýlagydaky
söweş **mil. öň.**
480-nji ýylda
bolup geçdi.

Salamin söweşindäki grekleriň gämisi

26-§. Gresiyanyň Makedoniya tarapyndan basyp alynmagy

Gresiyanyň ýykylmagynyň sebäpleri

Filipp II

Yatda saklaň!

Makedoniya
Gresiyany
mil.öň.
338-nji ýyly
Heroniýanyň
golaýyndaky
söweşden soň
basyp aldy.

Gresiyanyň şäherleri bir-birleri bilen uruşýan mahalynda Makedoniýanyň patyşasy *Filipp II* Elladany basyp almagy nazarda tutýar. Onuň goşunlary atlylardan we pyýadalardan düzülendi. Pyýada goşunlar 16 hatardan ybarat *falangada* nyzama durýar. Falanganyň altynjy hataryndaky näýza birinji hatardaky söweşijini goraýardy. Söweş wagtynda bütin falanga edil bir şahly demir mahluga meňzäp galýardy. Falanganyň ganatlaryny atly goşun goraýardy.

Filipp II Gresiya garşy harby ýörüş etmäge berk taýýarlanýar. Meşhur orator *Demosten* Ellada şäherlerini gezip, olaryň ilatyny birleşmäge we makedonlara garşy göreşmäge çagyryýar. Fiwa we käbir başga şäherleriň ilaty Filipp II goşunlaryna garşy Afina bileleşigine goşulýar.

Heroniýa bo-sagasyndaky söweş

Mil. öň. 338-nji ýylda grekleriň we makedonlaryň esasy güýçleri *Beotiýadaky Heroniýa* şäheriniň golaýynda çaknyşýarlar. Gazaply söweş uzak dowam edýär. Harby hile ulanan grekler üstünlik gazanýarlar. Makedonlar çekinip başlaýarlar. Ýeňiş gazanjakdygyna ynanyp başlan grekler olary yzarlap başlaýarlar.

Grekleriň goşunlary şonda iki bölege bölünýär. Ana şol böleklerden birine Filipp II-niň ogly *Aleksandr* serkerdelik edýän atly goşunlar tozduryjy zarba berýär. Grek

goşunlary çekinip başlaýar we derbi-dagyn edilýär. Söweşde grekleriň aglabasy heläk bolupdyr. Heroniýa bosagasyndaky söweşden soň şowsuzlyk netijesinde Gresiya Makedoniýa tabyn bolup galýar.

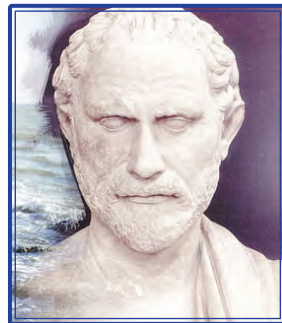
Gresiya Makedoniýanyň düzüminde

«Grekleriň azatlygy Heroniýanyň bosagasynda heläk bolanlar bilen bilelikde jaýlandy», diýipdi De-mosfen.

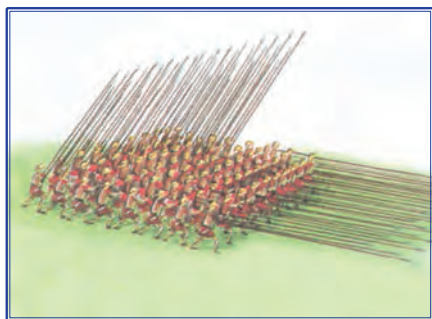
Bu şowsuzlykdan soň Gresiyanyň ilaty öz kysmatyna gorky astynda garaşypdyr. Ýöne Filipp II özüni grekleriň patyşasy diýip yglan etmeýär. Filipp II grekler bilen birleşip, parslara garşy bileleşik düzýär.

Mil. öň. 337-nji ýylda Spartadan daşary ähli grek şäher-döwletleriniň wekilleri Korinfa ýygnanýarlar we Makedoniýa häkimiýeti astynda parslara garşy ýörüş maksadynda grek şäherleriniň bileleşigini düzýärler. Olar ylalaşyp dync- asuda ýaşamak, özara uruşlar alyp barmazlyk we bir-biriniň içki işlerine gatyşmazlyk barada bir karara gelipdirler.

Ýöne Filipp II parslara garşy ýörüşini amala aşyryp bilmän aradan çykýar. Onuň ogly Makedoniýaly Aleksandr hökümdar bolýar.

Demosten ýetginjekliginden orator bolmagy arzuw edýärdi. Ýöne ol juda pes owazda gepleýärdi we sakawlanardy. Sesiniň belentligini artdyrmaga maşk edip, ol deňiz şowhunyndan belendräk gygyrmaga çalyşardy.

Filipp II pyýadalarynyň falangasy

Ýatda saklaň!

Falanga – pyýadalaryň 16 hatar bolup dykyz ýerleşşi.

Daýanç konspekti

**Tälim
prosesi**

- Makedoniýa patyşasy Fillip II
- mil. öň. 338-nji ýyl – Heroniýa söweşi
- mil. öň. 337-nji ýyl – Korinf bileleşiginiň emele gelmegi
- ähli gapma-garşylyklary we dawalary grek şäher-döwletleri geňesiniň çözmegi

Soraglar we ýumuşlar

1. Siziň pikiriňizçe, näme üçin grekler öz ýurdunyň garaşsyzlygyny saklap bilmediler?
2. Demosfeniň Elladanyň ilatynyň öňündäki hyzmatlary nämede?
3. Kartadan Filipp II niň ýörüşleriniň ugurlaryny görkeziň.
4. Makedonlaryň goşunlary grekleriňkiden nämesi bilen tapawutlanypdyr?
5. Gresiyanyň basyp alynmagy haçan we haýsy söweşde bolupdy?
6. Filipp II Gresiyany basyp alandan soň grek şäherleriniň dolandyryşynda nähili özgerişler boldy?

**Geraklyň şir
bilen söweşi**

27-§. Raýat terbiýesi

Raýat terbiýesi

Grekleriň mekdeplerinde işeňňir raýatlar, döwlet goraýjylaryny terbiýelemelidi. Sporty ösdürmek we Olimpiýa oýunlaryna umumy gyzyklanma hem şuna hyzmat edipdir. Oglanlara çagalykdan şygryýet we saza saza söýgi duýgusy siňdirilýärdi.

Arslany ýeňen *Geraklyň* heýkeline nazar taşlaýarys. Gadymy grek heýkeltaraşy Gerakly daýaw pälwan hökmünde suratlandyrypdyr. Yzky aýaklarynda duran äpet arslan bolsa Geraklyň egnine-de ýetenok.

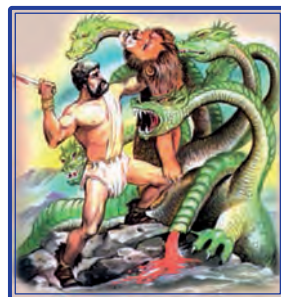
Emma näme üçin Gerakly lybassyz suratlandyrylypdyr? Bu gadymy grek şekillendiriş sungatynyň özboluşly taraplaryndan biridir. Heýkeltaraşyň nazarynda Geraklyň güýç-kuwatyny görkezmek möhüm bolupdyr. Eger-de heýkeltaraş pälwany geýindirip şekillendirse, onuň arslany ýeňýän myşsalary we penjeleri güýçli, maşk eden bedeniniň gözelligini duýmadyk bolardyk.

Umumy tälimden daşary, ýigitler iki ýyl, harby tälim hem alypdyrlar. Birinji ýyl olar öýlerinde ýaşardylar we nyzamda ýöremek, ýarag dakyp ýöremek, açlyga we sowuga çydamly bolmagy öwrenipdirler. Ikinji ýyl bolsa kábirleri Attika serhetdeş galalarda harby gullugy geçip we başgalary Pireý portunda deňizçilik sungatynyň esaslaryny öwrenýärdiler.

Ýurtdy goramak zerurlygy emele gelen ýagdaýda 30 ýaşyna dolmadyk erkekleriň ählisi ýaraglary we harby eşikleri bilen hökman goraga ýetipgelmeli bolupdyr. Soňra olar öz hudaýlary, janajan külbesi we ýurdy üçin söweşlere giripdirler. Watana bolan söýgi her bir raýatyň janykpeşligi we edermenligi hasaplanypdyr.

Olimpiýa oýunlary

Sport ähli grekler üçin söýgüli türgenleşik bolupdyr. **Mil. öň. 776-njy ýylda** ilkinji gezek geçirilen Olimpiýa oýunlary dürli-dürli sport ýaryşlarynyň arasynda iň esasly hasapla-

Geraklyň dokuz kelleli aždar bilen söweşi.

Olimpiýa meýdanyna giriş

Gerakly Frakiýa patyşasy Diomediniň ýabany atlaryny boýun egdirýär.

Olimpiýa oýunlaryndaky ylgamak ýaryşy.
Gaba çekilen surat

Ýatda saklaň!

Ilkinji Olimpiýa oýunlary mil. öň. 776-njy ýyldan mil. 394-nji ýyla çenli geçirilipdir. **1896-njy ýylda** Olimpiýa oýunlary gaýtadan dikeldilip, häzirkige çenli dowam edýär.

nypdyr. Ana şol seneden başlap her dört ýylda bir gezek Olimp dagynda mukaddes ot Gün şöhlesinden ýandyrylýar, Gresiýanyň dört tarapyndan gelen sportçylar bäsleşme ýaryşlardy.

Bäsleşme: uzynlyga bökme, disk zyňmak, naýza oklamak, ylgamak we göreşden ybarat bolupdyr. Aýlawda arabalarda we atlarda çapyşyk guralýardy. Adamlar we sportçylar Olimpiýa sag-aman ýetip gelmek üçin oýunlar geçirilýän wagtda uruşlar togtadylýar.

Gresiýadaky Olimpiýa oýunlary Olimp hudaýy Zewsiň hormatyna bagyşlanyp geçirilipdir. Rowáatlara görä, Olimpiýa oýunlaryny esaslandyran Gerakl hasaplanýar. Olimpiýa oýunlarynda diňe jenaýat etmedik, şanyna zeper ýetirmedik azat grek gatnaşmagy mümkin bolupdyr.

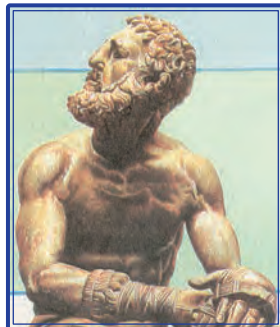
Ýaryşlarda üç gezek ýeňiş gazanan sportçy Olimp dagynda öz heýkelini oturtmaga hakly bolupdyr. Grekler ýyl hasabyny hem Olimpiýa oýunlaryna garap ýöredipdirler. Ýeňijiler mukaddes zeýtun daragty çybyklaryndan dokalan çemenler bilen sylaglanypdyr.

Hristian dininiň ýaýramagy netijesinde Zewsiň hormatyna bagyşlanan Olimpiýa oýunlary gadagan edilýär. **Mil. 394-nji ýylda** bolup geçen ýer titremesi netijesinde Olimpiýa meýdany weýran bolup, gadymy Olimpiýa oýunlaryny geçirmek bütinleý togtap galýar.

Ahyrynda, **1896-njy ýylda** Olimpiýa oýunlary gaýtadan dikeldilýär. Olimpiýa oýunlary açylyan günde gadymy fakel ýakmak däbi häzire çenli saklanyp galypdyr. Gün şöhlesinde ýandyrylan fakel Olimpiýa ýaryşlary geçirilýän ýere getirilýär.

Daýanç konspekti

- ↳ Olimpiýa oýunlary
- mil. öň. 776-njy ýyl – birinji gezek
 - 394-nji ýyl – soňky gezek
 - 1896-njy ýyl – gaýtadan dikeldildi

Boksçy heýkeli. Olimpiýa oýunlary ýeňijisi

Soraqlar we ýumuşlar

1. Gadymy Gresiyanyň mugallymlary öňünde nähili maksat goýupdyrlar? Grek mekdepleri häzirki mekdeplerden nämesi bilen tapawutlanýar?
2. Olimpiýa gatnaşyjysynyň adyndan hekaýa düzüň. Siz ol ýerde nämeleri görendigiňizi aýdyp beriň.

28-§. Gadymy Gresiyanyň medeniýeti

Gomeriň «Iliada» we «Odiseýa» dessanlary

Grekler Kiçi Aziýada ýerleşýän Troýa bol olja almak maksadynda uruş başlapdyrlar. Ýöne grek rowaýatlary başga bir sebäbi hem beýan edýär. *Iň owadan aýal Sparta patyşasynyň aýaly Sahypjemał Ýelenady. Troýa patyşasynyň ogly Paris Sparta patyşasynyňka gelýär we Sahypjemał Ýelenany Troýa ogurlap gidýär. Wakadan habar tapan Sparta patyşasy Parisden öç almaga äht edýär we ähli grekleri Troýa bilen uruşga çagyryýar. Grekler dokuz ýyl Troýany biderek gabaýarlar.*

Gadymy grek şahyry Gomer «Iliada» we «Odiseýa» poemalaryny ýazýar. «Iliada» ana şol uruşň ahyrky onunjy ýyly barada

Gomer – gadymy grek şahyry

Troýa aty

hekaýa edýär. *Odisseyiň maslahaty bilen grekler mekir edýärler: içi bom-boş ul-lakan agaç at ýasayarlar. Ana şol agaç atyň içine grek goşunlarynyň bir bölegi gizenip, goşunyň başga bir bölegi bolsa ýakyndaky adalardan birine ýerleşipdi. Troýalylar grekler gabamagy bes etdiler we Troýa howandary Afina Pallada ýaranmagy üçin bize at sowgat edipdir, diýen netijä gelip, agaç aty şähere alyp girýärler.*

Gijesint atyň içinden çykan söweşijiler derwezeleri açýarlar we Troýa basyp alynýar. Häzirki dillerde «Troýa aty» jümlesi erbet sowgat manysyny aňladýar.

«Ahillesiň dabany»

«Iliada» dessanyňyň baş gahrymany *Ahillesdir. Oglunyň baky ýaşamagyny islän ene bäbegini Stiks derýasyna batyryp alýar. Hut şol wagtda Ahillesiň enesi tutup duran dabanyna suw degmän galýar. Söweşlerden birinde Ahilles tabanyna degen okdan heläk bolupdyr. Şol wagtlardan bäri «Ahillesiň dabany» jümlesi näzik ýeri aňladýar.*

Troýa urşy ahyryna ýetýär. Grekler Troýany talaýarlar we köp oljalar bilen öýlerine gaýtmakçy bolýarlar. Olar Egeý deňzi arkaly uzak we howply ýollardan geçmelidiler.

Troýa urşy

Özüňizi synaň!

**Troýa – ... Gomer – ... Şliman – ...
«Ahillesiň dabany» jümlesi ...**

XIX asyryň ahyrynda nemes alymy Genrih Şlimann Gomeriň hekaýalaryny öwrenip, Troýa ýerleşýän ýeri anyklaýar. Alym Türkiýedäki Hi-

sorlik depeligi harabalarynyň çäginde gazuw işlerini başlap goýberýär we hakykatdan hem Troýa galyndylaryny tapýar.

Gresiyada teatr

Mundan iki ýarym müň ýyl öň Gresiyada teatr dünýä geldi. «Teatr» sözünü grekçeden terjime edende «tomaşalar öýi», «tomaşahana» diýen manylary aňladýar. Tomaşalar diňe baýramlarda guralypdyr. Ir bilen daňdan başlanan tomaşalar günuzyn dowam edýärdi. Tomaşaçylara birnäçe pýesalar görkezilýärdi.

Teatra girmek üçin ujypsyzja tomaşa hakyk alnypdyr. Garyp raýatlara teatra bakmak üçin pul berilýärdi.

Sahnada ähli rollary diňe erkekler ýerine ýetiripdir, pýesa gatnaşyjylary şadyýan, gamgyn we ýowuz keşpdäki dürli nykaplardan peýdalanylýardylar. Teatrlarda özara göreş görkezilipdir, adatda gatnaşyjy adamlar heläk bolmagy bilen tamamlanýan pýesalara *tragediýa* diýlipdir.

«Patyşa Edip» we «Antigona» ýaly iň meşhur tragediýalary Sofokl ýazypdyr. Ajaýyp epizodlar, şadyýan sahnalar, näzik ýumora baý komediýalar bolsa adamyň kemçilikleriniň üstünden gülýär. Aristofan komediýalaryň ussasydy.

Özüňizi synaň!

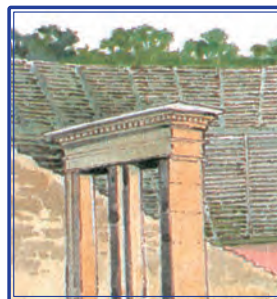
«Teatr» grek dilinden terjime edende ...

Tragediýa – ...

Komediýa – ...

Ýatda saklaň!

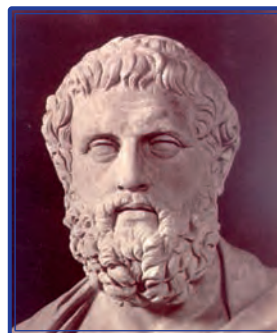
Meşhur tragediýalary **Sofokl** ýazypdyr. **Aristofan** bolsa komediýalar ussasy bolupdyr.

Grek teatry

Teatr nykaplary

Sofokl

Zews we Apollon

Parfenon

Aristofan – komediýalar awtory

Heýkeltaraşlyk we binagärçilik

Grekler diňe bir patyşalar we aristokratlar üçin köşkler däl, eýsem hemme adamlar peýdalanýan jemgyýetçilik binalaryny hem gurupdyrlar. Heýkeller we başga heýkeltaraşlyk eserleri diňe bir köşk emeldarlarynyň öýlerini bezemän, şol bir wagtda şäher meýdanlaryny, ybadathanalary, hemmä açyk tomaşa baglaryny we stadionlary hem bezäp durupdyr.

Ybadathanalar we başga jemgyýetçilik binalary daşdan gurlan hususy öýler bolsa kerpiçden we pagsadan gurlupdyr.

Grek heýkeltaraşlary öz hudaýlarynyň hem-de meşhur alymlarynyň, Olimpiýa oýunlary ýeňijileriniň ýa-da söweşde ýeňen gahrymanlaryň hormatyna heýkeller dikipdirler.

Iň beýik grek heýkeltaraşlaryndan biri *Fidiý*di. Ol Afinada *Parfenon* gurluşygyna we Akropoly gaýtadan gurluşygyna ýolbaşçylyk edipdir. Onuň meşhur eserlerinden biri, Ýer ýüzündäki ýedi täsinligiň biri hasaplanýan Olimpiýaly Zewsiň heýkelidir. Arhitektör we heýkeltaraş *Dedal* Minos diýen patyşa üçin meşhur *Labirint köşgüni* gurupdyr.

Akropolyň merkezinde gurlan, Parfenon Gresiýadaky iň ýokary derejeli mermer daşlardan gurlan. Ýagtylyk düşüşine garap ol öz reňkini altyn reňkenden mawy ýa-da çal reňke çenli, üýtgedip öwşün atýar.

Özüňizi synaň!

Parfenon – ...

Dedal – ...

Fidiý – ...

Daýanç konspekti

- Gomer — «Iliada» – Troýa urşy barada
«Odisseyá» – Odisseyiň başdan geçirenleri barada
- Genrih Şlimann – Troýa şäheriniň ýerleşen ýeri
- teatr — tragediýalar → Sofokl
komediýalar → Aristofan
- Fidiý → Parfenon → Zewsiň heýkeli

Soraglar we ýumuşlar

1. Haýsy dessanda Gomer Troýa aty baradaky rowaýaty suratlandyrýar? Siziň pikiriňizçe, şeýle waka çyndan hem ýüze çykmagy mümkinmidi?
2. Gadymy Gresiyada teatr nähili görnüşde bolupdyr?
3. Grek binagärçiliginiň özboluşlylygy barada aýdyp beriň.
4. Haýsy grek heýkeltaraşlaryny we olaryň eserlerini bilýärsiňiz?

29-Ş. Gadymy Gresiyanyň alymlary we akyldarlary

Ylym Gadymy Gresiyada filosoflary danyşmentler, durmuş terbiýeçileri hökmünde hasaplapdyrlar.

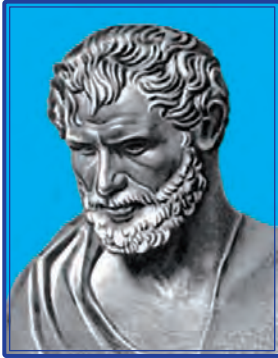
Grekl filosoflary Älemiň gurluşy we adamyň durmuşynyň manysyny düşündirmäge synanyşypdyrlar. Olar ösümlikleri, haýwanlary, adam bedenini, Güni we ýyllyzalary öwrenmäge çalyşypdyrlar.

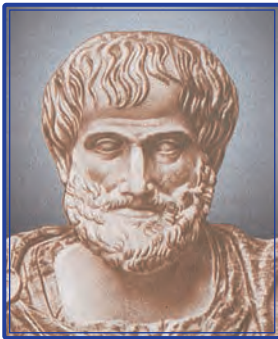
Diogen

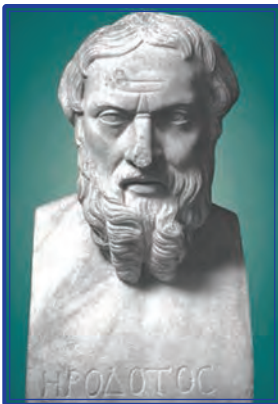
Diogen bir boçkada ýaşapdyr.
Häzirki surat

**Filosof
Geraklit**

**Arastu
(Aristotel)**

Gerodot

Meşhur grek filosofy *Geraklit* Ýer ýüzündäki hemme zat otdan gelip çykan, diýip düşündiripdir. «*Bir derýa iki gezek düşmek mümkin däl*», «*Hemme zat akýar, hemme zat üýtgeýjidir*» diýen meşhur hikmetler oňa degişlidir.

Frakiýaly *Demokrit* diýen filosof Geraklitiň pikirine närazylyk bildirip, ol bizi gurşayan hemme zat göze görünmeýän maýda-maýda bölejikler – atomlardan ybarat diýen manydaky pikiri beýan edipdir.

Grek filosofy *Diogen* «*Adamda hiç hili zerurlyklar bolmaly däl*dir» diýen pikiri öz taglymatyna esas edip alýar. Durmuşdaky ähli amatlyklary ret eden Diogen bir boçkada ýaşapdyr. Make-doniýaly Aleksandr ondan: «*Saňa nähili kömek berip bilerin?*» diýip soranda, Diogen: «*Aňyrrak dursaňyz-la, günüň öňüni ýapýarsyňyz!*» diýip kinaýa eden eken.

Mil. öň. V asyrdaky ýaşan *Gerodot* «*Taryh*» diýlip atlandyrylan kitap ýazyapdyr. Gadymda Gerodota «*taryhyň atasy*» diýipdirler.

Gadymy grek alymy *Aristotel* toplann bilimlerini aýratyn pudaklara bölýär we olary özbaşdak ylymlar hökmünde kesgitläp berdi. Aristoteli Gündogarda «*Arastu*» diýip atlandyrmak soňluk bilen däbe öwrülipdir.

Ähli zamanlarda alymlar ylmy meseläniň çözüwini tapan grek fizigi we matematigi *Arhimed*niň «*Ewrika!*» («*Tapdym, tapdym!*») diýip gygyranyny gaýtalap gezýärler.

Arhimed ýagtylygy aýna arkaly jemläp, Sirakuzanyň üstüne hüjüm edip gelýän rimlileriň gämilerini ýandyryp goýberendigi barada hekaýa bar. Arhimed ryçag (desse) kanunyny işläp çykyapdyr we meşhur bolup

giden bir jümläni aýdypdyr: *«Maňa daýanç nokadyny tapyp beriň, Ýeri öz okundan çykaryp goýbererin!»*.

Rimliler onuň janajan şäheri Sirakuzany basyp alanlarynda, Arhimed matematika degişli bir meseläni çözmäge synanyşyp gumda çyzgylar çyzyp oturan eken. Rimli esger ony gylaç bilen uranda diňe *«Meniň çyzgylaryma el degirmäň!»* diýip ýetişipdir.

Özüňizi synaň!

Geraklit ... diýdi.
Demokrit ... diýdi.
Diogen – ...

Filosofiýa – ...
Gerodot – ...
Arhimed – ...

Afinaly danyşmentler

Afinaly meşhur filosof Sokrat (Gündogarda soňluk bilen *«Sukrot»* diýilýän) özüniň dana pähimleri sebäpli şäheriň iň akylly adamy diýlip yglan edildipdi. Muňa jogap edip Sokrat şeýle diýipdi: *«Me-niň danyşmentligim hiç zady bilmezligimi bilişimde»*.

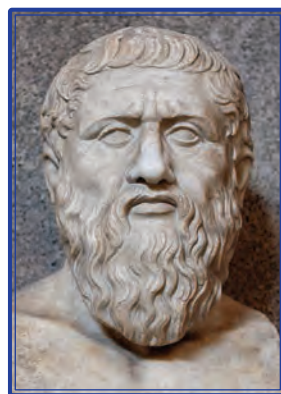
Sokrat öz pikirlerini ýatdan beýan edipdir. Onuň taglymlary Platon diýen başga bir grek filosofy arkaly bize çenli ýetip gelipdir. Platony indi *«Aflotun»* hökmünde hem bilýäris.

Sokrat raýatlaryň ahlak-ruhy terbiýesine uly ähmiýet beripdir. Delfiýa ybadathanasyndaky ýazgy onuň söýgüli hikmeti eken: *«Özüňe-özüň akyl ýetir!»*

Sokrat, aýratynam, açgözlük we harsydünýälik ýaly nogsanlary berk tankyt edipdir. Bazar boýunça seýil edip ýörände şeýle diýen eken: *«Bularsyz hem gün geçirmek müm-*

Arhimed we rimli esger

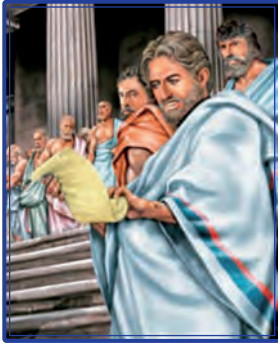
Filosof Aflotun

Arhimed tarapyndan rimlileriň gämileriniň ýandyryp goýberilişi

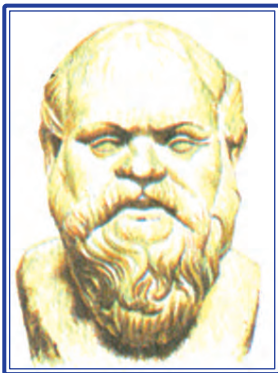
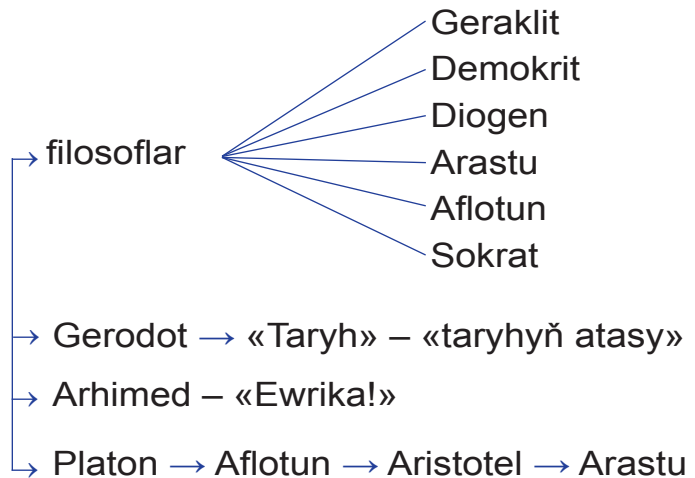
kin bolan şunça zatlaryň barlygy hem neneň gowy!»

Sokrat Afinadaky käbir tertipleri gorkmazdan tankyt edendigi üçin ölüme höküm edilipdir. Alymyň başga bir döwlete geçyp gitmäge mümkinçiligi bolsa-da, ony ret edipdir. Sokrat taryhda adamkärçilik, sabyr-takat we edermenlik nyşany bolmagynda galdy.

Golýazmany okayan alym

Daýanç konspekti

Sokrat

Soraglar we ýumuşlar

1. Grek alymlarynyň açyşlary we üstünlikleri barada aýdyp beriň.
2. Arhimediň «Maňa daýanç nokadyny tapyp beriň, Ýeri öz okundan çykaryp goýberin!» diýen jümlesiniň manysyny düşündirip beriň.
3. Siziň pikiriňizçe, Sokratyň «Özüňe-özüň akyl ýetir!» hikmeti nämäni aňladýar?
4. Sokrat barada nämeleri bilýärsiňiz? Sokratyň taglymlary size makulmy?

30-Ş. Gadymy Gresiyanyň mifleri

Rowaýatlar: Grek rowaýatlary – hudaýlar we batyrlar baradaky rowaýatdyr.

hakykat we toslama

Olaryň gahrymanlary bolan dürli *titanlar* (hudaýlardan doglan güýçli pälwanlar), ýowuz mahluklar, *sirenalar* (ýarym guý, ýarym aýallar), *kentawrlar* (ýarym atlar, ýarym adamlar), *sikloplar* – maňlaýynda ýeke gözi bolan legendar jandarlardyr.

Rowaýatlar (grek dilinde «*mif*») ýurduň taryhyndaky gadymy döwür barada köp zatlary bilmäge mümkinçilik berýär. Olar Älemiň ýaradylyşy, Ýer ýüzünde ýaşaýşyň we adamyň peýda bolşy, gahrymanlaryň edermenligi we deňiz syýahatlary barada hekaýa edýär.

Özüňizi synaň!

***Titanlar* – ...**

***Sirenalar* – ...**

***Kentawrlar* – ...**

***Sikloplar* – ...**

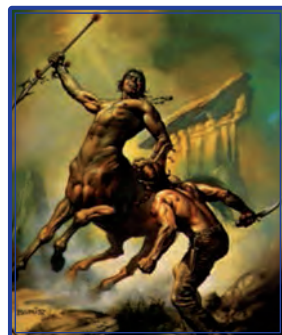
Grek rowaýatlary reňbe-reň we gyzyklydyr. Älemiň we hudaýlaryň gelip çykyşy baradaky rowaýat hem gyzyklydyr. Ilkibaşda Ýer we Asman – *Geýa* we *Uran* döredilipdir. Olar Älemi dolandyryan titanlary dünýä getirdiler, *Olimp dagynda* ýaşaýan hudaýlar olary tagtdan agdarýança hökümdarlyk edipdirler.

Rowaýatlarda aýdylyşyna görä, ozal Ýer hemme tarapdan deňizler bilen gurşalan bolupdyr. Ilki olaryň hökümdary *Okean* diýen titan bolupdyr. *Atlas* diýen titan, ullakan asman gümmezini egninde göterip durupdyr.

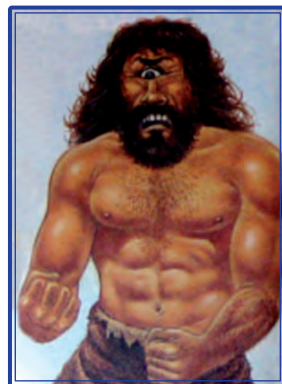
Grekleriň rowaýatlary *Gerakl*, *Ahilles* we *başga* batyr gahrymanlaryň edermenligi bara-

Sirenalar teswiri

Kentawr we söweşji

Siklop

**Gefest –
demirçilik we
hünärmentçilik
hudaýy**

**Artemida – aw
hudaýy**

**Ares – uruş
hudaýy**

da hekaýa edýär. On iki edermenligi sebäpli Gerakl Olimp dagyndaky hudaýlar soltanlygyn-da hormatly orna eýe bolan eken.

Gadymy grekleriň hudaýlary

Gadymy grekler hem laryň durmuşy we töwerek älem göze görünmeýän syrly güýçlere tabyndygyna ynanydyrlar. Bu görünmeýän güýçleri grekler hudaýlar diýip atlandyrýarlar. Hudaýlar olaryň Ýer ýüzündäki we merhumlar soltanlygyndaky durmuşynda hökümdardy. Gadymy grekleriň üç hudaýy Äleme hökümdarlyk edýärdi: *Zews* asmanda, *Poseýdon* deňizde, *Aid* merhumlar soltanlygyn-da ýokary hudaý diýlip hasaplanypdyr. Galan hudaýlar bolsa ekerançylyk we hünärmentçilik, sungat we şygryýet, söýgi we gzellik howandarlary we başga hasaplanypdyr. Uruş we ýeňiş, adalat, uky we daňdanky şapak hudaýlary şonuň ýaly-da, ikinji derejeli *satirler* we *nimfalar* diýen hudaýlar hem bolupdyr. Olar tokaýlar, derýalar we daglarda ýaşaýar diýip düşünipdirler.

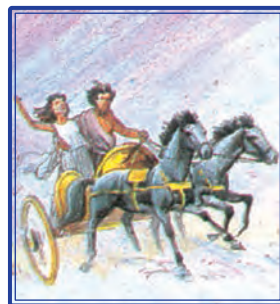
Gadymy grekleriň hudaýlary

Zews	ýokary hudaý we galan ähli hudaýlaryň ýolbaşçysy
Poseýdon	Zewsiň inisi, deňiz hökümdary
Afina	Zewsiň gyzy, söweşiji aýal, danyşmentlik hudaýy
Apollon	Zewsiň ogly, ýagtylyk, saz we şygryýet hudaýy
Gelios	Gün hudaýy
Demetra	ekerançylyk we hasyldarlyk hudaýy

Geýa	Ýer hudaýy
Femida	adalat hudaýy
Gefest	demirçiler we hünärmentler hudaýy

**Demetra –
ekerançylyk
we hasyldarlyk
hudaýy**

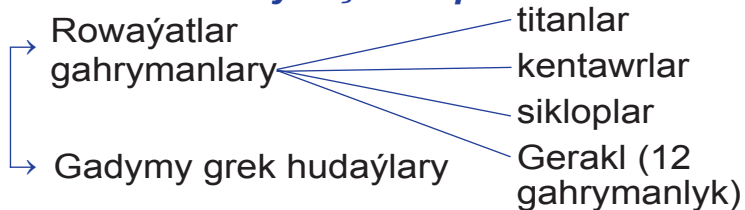
**Aid – mer-
humlar soltan-
lygynyň hudaýy**

**Dionis –
üzümçilik
hudaýy**

Gadymy grekleriň hudaýlary hem adamlara ep-esli meňzeýär. Grekler Olimp dagy hudaýlarynyň tymsalyny şekillendirmek bilen, olary gysganç we rehimsiz, günü keýp-sapa bilen geçirýär, bir-biri bilen jedelleşýärler, diýip hasaplapdyrlar. Hudaýlar berk we öç alyjy. Grekleriň hudaýlarynyň arzuw-isleglerine garşy baranlary rehimsiz jezalandyrýar. Şonuň üçin hem grekler özleri ýaradan hudaýlardan gorkýardylar, olaryň hormatyna köp ybaddathanalar gurup, gurbanlyklar edipdirler.

Daýanç konspekti

Soraglar we ýumuşlar

1. Gadymy Gresiyanyň taryhyny öwrenmekde rowaýatlar nähili ähmiýete eýe?
2. Grekler hudaýlar baradaky rowaýatlarda, Gadymy Gresiya asotirlerinde tebigatyň dürli hadysalaryny nähili düşündiripdirler?
3. Siziň pikiriňiňize, näme sebäpden grekler hudaýlary gysganç we rehimsiz, günü keýp-sapa bilen geçirýär, bir-biri bilen jedelleşýär, diýip hasaplapdyrlar?

IV BÖLÜM

MIL. ÖŇ. VI – MILADY III ASYRLARDA ORTA AZIÝA

**Tomaris –
massagetler
melikesi.**
Häzirki surat

Ýatda saklaň!

Ençeme döw-
letleri basyp
alan ahemeni-
ler dinastiýasy
wekili Kir II –
**mil. öň.
530-njy ýyl-
daky** mas-
sagetler bilen
bolan söweşde
heläk bolupdyr.

31-ş. Orta Aziýada ahemenileriň hökümdarlygy

Kir II we onuň basybalyjylykly ýörüşleri

Pars patyşalarynyň arasynda *Kir II* Orta Aziýanyň çäginde basyp almaga synanyşan ilkinji pars patyşasy bolupdyr. Ol Parfiýany, Margianany we Baktriýany basyp alýar. **Mil. öň. 530-njy ýylda** Kir II ullakan goşun bilen massagetleriň üstüne ýörüşe atlanýar.

Bu ýörüş barada «taryhyň atasy» Gero-dot hekaýa edipdir. Parslar massagetleriň çäginde çözüp girenlerinde olaryň melikesi *Tomaris* basybalyjylara dynç-aman yzyna gaýtmagy teklip edipdir. Emma Pars patyşasy bu teklibi ret edýär we Amyderýadan geçmek barada perman berýär.

Gerodot massagetleriň esasy güýçleri bilen parslaryň söweşi barada şeýle hekaýa edýär: «*Bu söweş... ähli söweşlerden hem gazaplyragy-dy. Ilki her iki duşmançylykly güýçler bir-birine garşy söweşiji nyzama durup, kemandan ok ýagdyrýarlar. Oklary gutaransoň, ellerine hanjar we naýzalary alyp, duşmana garşy okdurylýarlar. Söweş uzak dowam etdi. Hiç kim çekinmesi hyýalyna getirmeyärdi. Köp gan döküldi. Ahyrynda, massagetleriň eli belent geldi. Pars goşunlarynyň aglabasy gyrylýar. Söweş meýdanynda Kir II-niň özi hem heläk boldy*».

Orta Aziya ahemeniler döwletiniň düzüminde

Doro I-niň saklara garşy ýörüşü

Doro I hökümdarlygynyň birinji ýyly Margianada pars balyjylaryna garşy iri halk gozgalaňy bolýar. Gozgalaňa Frada ýolbaşçylyk edýär. Gozgalaňçylar bilen parslaryň goşunlarynyň arasynda aýgytly söweş mil. öň. 522-nji ýylda bolýar. Fradanyň özi ýesir alynýar we öldürilýär. Bu waka baradaky maglumatlar Behistun gaýadaş ýazuwларында ýazylan.

Doro I hökümdarlygynyň üçünji ýylynda saklaryň üstüne ýörüş edýär. Bu ýörüş barada hem Behistun ýazuwларында şeýle diýlipdir: «*Patyşa Doro aýdarki: soň goşun bilen saklaryň ýurduna ýörüş kyldym. Soň uýy ýiti galpak geýip gezyän saklar söweşe girdiler. Men derýadan geçensoň, saklary bütünleý derbi-dagyn etdim, galan bölegini ýesir al-dym... Olaryň Skunha diýen serdaryny ele alyp, huzuryma getirdiler. Şunda men olara başga bir serdar belledim. Men şeýle bolmagyny isledim. Soňra bu ýurt maňa tabyn boldy*».

Pars patyşasy

Şirak

Şirak parslary äkidip barýar

Şol bir wagtda bu ýörüş barada taryhçy *Poliýen (miladydan öňki II asyr)* getiren başga bir rowaýat hem bar. *Saklaryň rowaýatyna esaslanyp, onda hekaýa edilmegine görä, parslaryň ýanyna sak taýpasyndan bolan çoppan Şirak gelýär, ol pars goşunlaryny özünden başga hiç kim bilmeýän ýoda bilen saklaryň arka tarapyna eltjekdigini aýdýar. Suwsuz çöl-beýwan boýunça ýedi gün ýol geçensoň, teşnelikden dowzah azabyny çekýän parslar özleriniň aldanandyklaryny duýýarlar. Parslar edermen çopany öldürýärler, Doro I-niň saklaryň üstüne ýörüşi şowsuz tamamlanýar.*

Özüňizi synaň!

Doro I – ... Frada – ...

Şirak – ...

Orta aziýaly söweşijiniň bürünçden ýasalan şlemi

Ahemeniler hökümdarlygy döwründe döwlet dolandyryşy

Basyp alnan ýurtlary tabynlykda saklamak üçin ahemeniler uly bir döwleti aýratyn welaýatlara – *satraplyklara* bolup taşlaýarlar. Bu söz parsça «hşatra» – «welaýat» sözünden gelip çykan. Welaýat baştutany – *satrapa* çäklendirilmedik häkimiýet berlipdi. Satraplaryň aglabasy ahemeniler dinastiýasynyň wekilleri bolupdyr.

Orta Aziýanyň parslar basyp alan welaýatlary üç satraplyga bölünýär. Her bir satraplyk ýyllyk salgyt töläpdir. Mundan daşary, tabyn halklar köşkler we ybadathanalar gurluşygyna-da çekilýär. Salgydy kümüş, çarwa mallary (atlar, düýeler, goýunlar), hünärmentçilik önümleri (toýun gaplar, gural-ýarag,

şay-sepler), egin-eşikler we haýwanlaryň derisi bilen töläpdirler.

Doro I we onuň mirasdüşeri Kserks hökümdarlygy döwründe basyp alnan welaýatlardaky Orta Aziýanyň halklary Grek-pars uruşlarynda hem gatnaşypdyrlar. Meşhur Marafon söweşinde (mil. öň. 490-njy ýyl) pars goşunlarynyň merkezinde bolan saklar üstünlikli urşupdyr.

Gerodot Kserksiň baştutanlygynda grekleriň üstüne ýörüş eden orta aziýaly söweşijileriň gural-ýaraglaryny jikme-jik suratlandyrypdyr. Baktriýalylar keman we naýzalar bilen, saklar hanjar we söweş paltalary bilen, horezmiler we sogdylar baktriýalylaryňky ýaly gural-ýaraglary bilen söweşe giripdirler. Sak we Baktriýa atlylary Kserksiň goşunyndaky iň gowy söweşijilerden hasaplanypdyr.

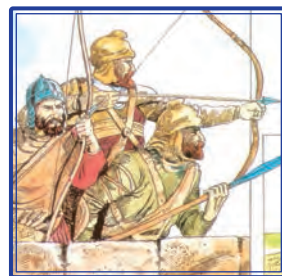

**Massagetler
geými we
ýaraglary.**
Dikeldilen

Medeniýetiň ösüşi Mil. öň. VI–IV asyrlarda medeniýetiň ösüşi ýazuw we arheologik çeşmeler esasynda öwrenilen. Olar Orta Aziýa halklarynyň hünärmentçilik, zergärlik, tikiňçilik, küýzegärçilik we binagärlik ugurlarynda ýokary derejä ýetendiklerini delillendirýär.

Ülkämizde Gyzyldepe, Uzyngyr, Ýerkorgan, Afrasiýab we başga şular ýaly iri gadymy şäher-galalar ösüpdir.

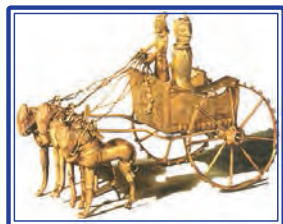
Ýazuw çeşmelerinde altyn, kümüş, lagl, pöwrize magdanlary gazylyp alnandygy, hünärmentçiligiň ösendigi, Orta Aziýanyň Gündogar ýurtlary bilen baglanan gadymy kerwen ýollarynda alnyp barylýan söwda-satyk işleri barada habar berilýär.

**Orta aziýaly
söweşijiler**

**Altyn bilezik.
Amyderýa
hazynasyndan**

**Altyndan
ýasalan
at-araba
nusgasy.
Mil. öň. V-IV
asyrlar**

Mil. öň. V–IV asyrlarda Orta Aziýanyň çäginde ilkinji teňňe pullar ýaýrapdyr. Zergärlik sungatynyň ýokary derejede ösüş gazanandygyna bu günki günde Britaniýa muzeýinde saklanýan, 1877-nji ýylda *Amyderýa hazynasyndan* tapylan altyn we kümüş enjamlar aýdyň mysal bolup bilýär.

Her bir şäherde içki gala bolupdyr. Şäherleriň töweregini eýeleýän daýhan hojalyklarynda ata urugyna degişli uly-uly maşgalalar ýaşapdyrlar. Daýhanlar korganlary ýaşayyş jaýlaryndan we hojalyk otaglaryndan ybarat bolupdyr.

Arheologlar şäher we öý-korganlaryň töweregindäki meýdanlarda suw getirilen anhorlaryň we ýaplaryň yzlaryny tapypdyrlar.

Daýanç konspekti

- mil. öň. 530-njy ýyl – Kir II massagetler bilen söweşde heläk boldy (Tomaris)
- mil. öň. 522-nji ýyl – Frada gozgalaň
- mil. öň. 519-njy ýyl – Doro I → saklar (Polien Şiragyň edermenligi barada)
- satraplyklar → Orta Aziýa – üç satraplyk gadymy şäher-galalar – Gyzyldepe, Ýerkorgan, Uzyngyr, Afrasiýab

Soraglar we ýumuşlar

1. Kir II massagetler ýurduna haçan çozupdy?
2. Kir II goşunlary bilen Tomarisiň baştutanlygyndaky massagetleriň arasyndaky söweşi häsiýetlendirip beriň.
3. Şiragyň tutan ýoluny nähili bahalaýarsyňyz? Şiragyň edermenligi barada hekaýa ediň.

32-§. Orta Aziýa ilatynyň grek-makedon basybalyjylaryna garşy göreşi

Orta Aziýa halklarynyň ýaraglary we harby sungaty

Mil. öň. VII–IV asyrlarda

Orta Aziýa söweşijileri näme bilen ýaraglanypdy? Söweşijiler söweşe sowut geýip giripdirler, başlarynda şlem bolupdyr. Hanjar, söweş paltasy we naýzalar bilen ýaraglanypdyrlar. Kemanyň oky we hanjar demirden we bürünçden ýasalypdyr. Söweşijiler atda, pyýada söweşip bilipdirler.

Hanjar – «*akinak*», söweş paltasy bolsa «*sagaris*» diýlip atlandyrylypdyr. Uzak aralykdan durup söweş etmek guraly hökmünde kemandan peýdalanylypdyr. Söweş atlarynyň üstüne we döşüne demirden dokalan ýapynja ýapylypdyr.

Duşmana garşy hüjümi atlylar başlap beripdirler. Olar at çapdyryp gelşine ok-ýaý, naýza ýa-da hanjar bilen duşmana garşy göreşipdirler.

Gala we şäherleri goramakda ok-ýaýdan we sapandan peýdalanylypdyrlar. Goranmak maksadynda daş we bişirilgen laý ýadrolardan hem peýdalanylypdyr.

Şäherler fortlar we okoplary bolan berk diwarlar bilen gurşalypdy. Diwarlaryň üstünde kemaňçylar üçin ýodalar gurlan. Daşky diwarlar boýunça ýerleşýän togalak fortlaryň içinde kemaňçylar ýerleşipdir. Suw doldurylan çuň we giň händek gala barýan ýoly bekläpdir.

Özüňizi synaň!

Akinak – ...

Sagaris – ...

Makedoniýaly Aleksandr

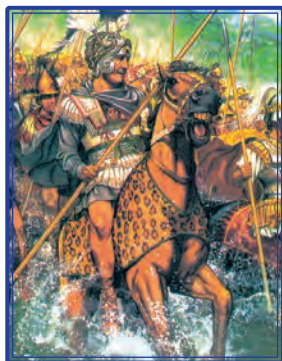
Orta Aziýa ilaty wekilleri.
Mil. öň. VI asyr

**Sagaris –
söweş paltasy**

Akinak

**Makedoniýaly
Aleksandryň
söweşijileri**

**Makedoniýaly
Aleksandryň
basybalyşlary** Aleksandr miladydan öňki 336-njy ýylda Makedoniýa patyşasy bolýar. Şol ýylda ol 20 ýaşyndady. *Makedoniýaly*

Aleksandr adatdan daşary gujur-gaýratly we edermen bolupdyr, ýoldaşlary we goşunlary oňa gaty wepalydy.

Mil. öň. 334-nji ýylda ol Gündogara ýörüş başlady, bu ýörüş 10 ýyl dowam etdi. Ana şol ýörüşiniň dowamynda ol Kiçi Aziýada, Siriýada, Müsürde, Eýranda we Hindistanda uly-uly çäkleri basyp alýar. Makedoniýaly Aleksandr uly çäkde öz hökümdarlygyny berkitmek üçin mümkinçilik döretmek maksadynda basyp alnan şäherlere grekleri ýerleşdirýär.

Mil. öň. 330-njy ýylda Makedoniýaly Aleksandr Gadymy Pars döwletiniň ahemeniler dinastiýasyndan bolan ahyrky patyşa *Doro III-niň* goşunlaryny derbi-dagyn edýär. Ol Hindistana ýörüş etmezden öň goşunlaryň arka tarapyňy hawpsuzlandyrmak maksadynda Amyderýanyň aňyrky tarapynda ýaşayan halkyýetleri boýun egdirmäge karar etdi.

Birinji bolup onuň ýoluna böwet bolan şäher Baktriýanyň paýtagty *Baktra* (Zariaspa) boldy. Bu wagtda ahemeniler dinastiýasynyň wekili *Bess* Baktriýanyň satrapy bolupdyr. Ol Baktra şäherini duşmana galdyryp, Amyderýanyň aňyrky tarapyna gaçyp gidýär. Makedoniýaly Aleksandr öz halypasy, gadymy grek filosofy Aristoteliň Amyderýadan iki patyşa – Kir II we Doro I geçendigi, ikisi-de şowsuzlyga duçar bolandygy, şu sebäpli ol ýörüşe gowy taýýarlanmalydygy baradaky maslahatyny ýatda saklaýardy.

Makedoniýaly Aleksandryň yürüşleri

Marokandanyň basyp alynmagy

Mil. öň. 329-njy ýylda Makedoniýaly Aleksandryň goşunlary Oks – Amyderýadan geçýärler. Goşunlar yürüşleri ýönelişinde bolsa *Nautaka* (Kaşgaderýa oazisiniň gündogar bölegi) we *Marokanda* şäheri (Samarkant) durýardy.

Miladydan öňki 329-njy ýylda grek-makedonlar Marokandany eýeleýär. Aleksandr goşunlaryň bir bölegini şu ýerde galdyryp, özi bolsa *Kuruşkat* (Kiropolis) şäherini basyp almak üçin esasy güýçler bilen Syrderýanyň kenarlaryna tarap ýöreyär. Rowaýata görä, bu şäheri pars patyşasy Kir II esaslandyrypdyr.

Sogdiananyň halky basybalyjylara garşy göreşe çykýarlar. Tiz arada sogdylara baktriýalylar we saklar goşulýarlar. Gozgalaňa talantly guramaç we harby ýolbaşçy *Spitamen* baştutanlyk edýär.

Baktriýaly düýekeş

Spitamen

Yatda saklaň!

Mil. öň. 329-njy ýylda grek-makedon goşunlary Marokandany eýelediler. Olara garşy gozgalaňa **Spitamen** baştutanlyk etdi.

Buky

Ep-esli goşun toplan Spitamen Marokandany gabady. Aleksandr gabawda galanlara kömege üç müň golaý söweşijiden ybarat goşun iberýär. Gadymda «*Politimet*» diýlip atlandyrylan Zerewşan derýasynyň boýunda makedonlara bukuda goýan Spitamen duşman toparyny bütinleý gyryp taşlaýar.

Şonda Aleksandryň özi gozgalaňy basyp ýatymaga atlanýar. Grekleriň uly güýçleri ýakynlaşyp gelýänliginden habar tapan Spitamen gabawy saklaýar we öz goşunlaryny sähra tarapa äkidýär.

Saklara garşy göreşmek üçin Aleksandr Syrderýanyň boýunda, Hojandyň golaýynda gala gurmak barada buýruk berýär. Bu gala *Aleksandriýa Eshata* (Çetki Aleksandriýa) diýlip atlandyrylýar.

Aleksandr Marokandada mahsus harby goşun galdyryp, esasy goşunlary bilen gyşlamak üçin *Zariaspa* (Baktra) ugraýar.

şol ýylyň baharynda Aleksandr gozgalaňy basyp ýatymagyň çäresini görýär. Öz goşunlaryny üç bölege bölüp, Sogdianany ol başyndan bu başyna çenli aýlanyp çykýar we dynç ilaty gyryp taşlaýar.

Mil. öň. 328-njiýylyň güyzünde Spitameniň Aleksandr bilen aýgytly söweşi bolup geçýär. Güýçler deň bolmanlygyndan Spitamen ýeňlip, soň çöle çekinýär. şol ýerde ol haýynlarça öldürilýär.

Özüňizi synaň!

Oks – ...

Nautaka – ...

Marokanda – ...

Kuruşkat – ...

Spitamen – ...

Baktriýa – ...

Göreşň dowamy

Spitameniň ölümi sogdylaryň we baktriýalylar erkini büküp bilmeýär. Aleksandr Sogd aristokratlary – *Horiýeniň* we

Oksiartyň Gissar daglarynda ýerleşýän galalaryny eýeläp, Oksiartyň gyzy *Rawşanaka* öýlenýär. Şeýdip, Makedoniýaly Aleksandr abraýly sogd aristokratlaryndan biri bilen garyndaş bolýar.

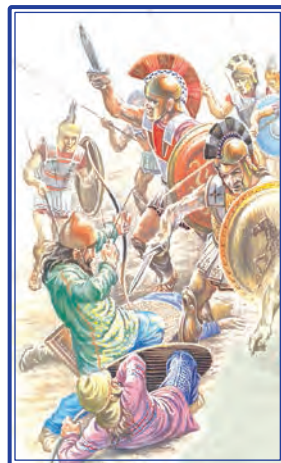
Orta Aziýa ýerlerini basyp almak üçin Aleksandr üç ýyla golaý dyrjaşýar, ýöne onçakly uly bolmadyk çägi: Margiana, Baktriýa, Sogdiana, häzirki Bekabat bilen Hojandyň arasynda Syrderýanyň boýlaryny boýun egdirmek oň başrdýar. Horezm, Daşkent oazisi we Fergana özbaşdaklygyny saklap galýar.

Spitameni gozgalaňy basyp ýatyrylmagyna seretmezden, grek-makedon goşunlary birinji gezek şowsuzlyga duçar boldular.

Basybalyşlar netijeleri Grek-makedon goşunlarynyň basybalyjylykly ýörüşleri Orta Aziýa ýerlerini harabaa öwürdi, ilatnyň uly bölegi gyrlyp gitdi, köp şäherler weýran edildi.

Grek taryhçylarynyň ýazmagyna görä, Makedoniýaly Aleksandr Orta Aziýada birnäçe şäherleri gurdurypdyr. Bu şäherler onuň ady bilen *Oksdaky Aleksandriýa*, *Aleksandriýa Es-hata*, *Margiana Aleksandriýasy* we başgaça atlandyrylypdyr.

Olaryň käbirleri weýran edilen Sogdiana we Baktriýa şäherleriniň ornunda, başgalary bolsa daýanç galalar hökmünde täzeden gurlupdyr. Bu şäherlerde grek-makedon pyýada we atly esgerleri ýerleşýär. Bu esgerleriň seýreklenen hatarlary Makedoniýa tertib-

Söweş görnüşi

Ýatda saklaň!

Aleksandr Orta Aziýa ýerlerini basyp almak üçin üç ýyl hereket etdi. Ýöne ol onçakly uly bolmadyk çägi özüne boýun egdirmegi başardy.

**Aleksandryň
teňňesi**

Yatda saklaň!

**Mil. öň.
323- ýylda**
Makedoniýaly
Aleksandr
aradan çykdy.
Onuň düzen
döwleti üç
bölege bölünip
gitdi: Makedo-
niýa, Müsür,
Siriýa. Orta
Aziýanyň çägi
Siriýa döwle-
tiniň düzü-
minde
bolupdyr.

inde ýaraglandyrylan Baktriýa we Sogdiana ýaşlarynyň hasabyna üsti ýetirilýär.

Wagt geçip hünärmentçilik we söw-
da gaýtadan dikeldilýär. Ýerli we grek
medeniýetleri döpleriniň goşulyşýar. Şu esas-
da Salawkiler, Grek-Baktriýa we Parfiýa ýaly
antik döwletler ösýär.

Daýanç konspekti

- mil. öň. 334-nji ýyl. – Aleksandryň
Gündogara ýörüşü
- Aleksandr – Makedoniýanyň patyşasy
- gural-ýarag: akinak, sagaris
- Baktra – Naýtaka – Marokanda
- Bess – Baktriýa satrapy
- mil. öň. 329-njy ýyl – Marokandanyň
basyp alynmagy → Spitamen, Politimet
(Zerewşan derýasy) boýundaky söweş
- Aleksandriýa Eshata
- mil. öň. 328-nji ýyl – Spitameniň heläk
bolmagy.

Soraqlar we ýumuşlar

1. Orta aziýaly söweşijiniň ýaraglaryny
häsiýetlendirip beriň.
2. Makedoniýaly Aleksandr Sogdiana haçan
ýörüş başlady?
3. Makedoniýaly Aleksandr basyp alnan
çäklerde öz häkimiýetini haýsy ýollar bilen
ornaşdyrdy?
4. Spitameniň gozgalaňy haçan bolup geçdi?
Gozgalaň nähili tamamlandy?
5. Grek-makedon goşunlarynyň Orta Aziýa
çozup girmeginiň erbet netijelerini sanaň.

33-ş. Salawkiler döwleti we Grek-Baktriýa patyşalygy

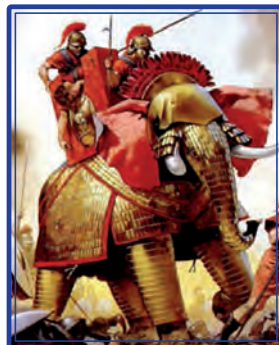
Orta Aziýa Salawkiler döwletiniň düzümünde Mil. öň. 323-nji ýyl Makedoniýaly Aleksandr aradan çykdy. Onuň guran döwleti üç bölege: Makedoniýa, Müsür we Siriýa bölünýär. Bu döwletler Aleksandryň iň ýakyn goşunbaşylary tarapyndan dolandyrylypdyr.

Uzak dowam eden özara uruşlardan soň, mil. öň. 312-nji ýylda Makedoniýaly Aleksandryň goşunbaşylaryndan biri Salawk Wawilon (Siriýa döwleti) hökümdary bolýar. Salawka döwletiniň düzümine Mesopotamiýa, Eýran, Parfiýa, Baktriýa, Sogdiana, Margiana girýärdi.

Salawk öz döwletiniň düzümine giren Orta Aziýany aýratyn welaýatlara – satraplyklara bölde, olaryň her birine başlyk satrap hökümdarlyk edýärdi. Döwlet goranmasyny we goşunlary döretmek bilen öňki goşunbaşylardan bellenen *strateg* meşgullanýardy.

Salawk öz ogly Antiohy Gündogar welaýatlar – Parfiýa, Margiana, Baktriýa, Sogdiana naýyp edip belleýär. Antioh uly döwlete baştutan bolup, ony 20 ýyla ýakyn dolandyrdy.

Ýuwaş-ýuwaşdan Sogdiana, Baktriýa we Margianada parahatçylyk dikeldilýär. Bu ýerlerde täze menzilgähler, şäherler gurulýar, söwda-satyk, ekerançylyk we hünärmentçilik ösüp başlaýar. Baktra, Marokanda, Margiana Antiohiýsi (Merw), Termiz iri şäher we medeniýet merkezlerine öwrülýär.

**Salawkileriň
goşunlary**

**Salawkileriň
söweşijileri**

Grek-makedon basybalyslaryndan soň Orta Aziýanyň taryhynda *antik* döwri başlandy. Bu ýörüşler netijesinde Günbatar bilen Gündogaryň arasynda medeni gatnaşyklaryň we alyş-çalyşyň giňelmegine getirdi.

**Gadymy
Baktriýa
daglary**

Baktriýada grek ýazuwy, grek agyrlyk ölçeg birlikleri, pul gatnaşyklary, hünärmentçilik we sungat önümleri ýaýraýar. Öz gezeginde grekler hem Baktriýanyň gurluşyk we hünärmentçilik däplerini özleşdirýärler.

Grek- Baktriýa döwleti

Mil. öň. 250-nji ýylda Baktriýa Salawkiler döwletiniň düzüminden bölünip çykýar. Antik döwür taryhçylarynyň habar bermegine görä, müň sany Baktriýa şäheriniň hökümdary bolan *Diodot* özünü patyşa diýip yglan edýär. Şu wakadan başlap Grek-Baktriýa döwletiniň taryhy başlanýar. **Mil. öň. 250-nji ýylda** Salawkiler döwletiniň düzüminden bölünip çykan Parfiýa Baktriýanyň bäsdeşine öwrülýär.

Salawk

Baktriýadan daşary, Grek-Baktriýa patyşalygynyň düzümine Sogdiana we Margiana hem giripdir.

Diodotdan soň Grek-Baktriýada hökümdarlyk döwlet taryhynda duýarly yz galdyrmadyk *Ýewtideme* geçýär. Ýewtidemiň ogy *Demetriý* hökümdarlygy döwründe Grek-Baktriýa patyşalygy iň uly çäklere eýe bolýar. Hindistanyň bir bölegi bu döwlete goşup alnypdyr.

Mil.öň. II asr başlaryndagi Grek-Baktriya döwleti

Parfiyada häkimiýet *Mitridat I* eline geçmegi bilen ol Baktriya harby täsirini güýçlendirýär. Grek-Baktriya döwleti dyngysyz uruşlar alyp barmaga mejbur bolup, bu ýagdaý onuň güýçden gaçmagyna sebäp bolýar. Mundan peýdalanan göçme *ýueçzi* taýpalary mil. öň. **140–130-njy ýyllaryň** aralygynda Grek-Baktriya döwletini basyp alýarlar.

Ýatda saklaň!
Mil.öň. 140–130-njy ýyllarda Grek Baktriya döwleti *ýueçzi* taýpalary tarapyndan basyp alyndy.

Grek-Baktriya döwletiniň teňňeri

Daýanç konspekti

Ýatda saklaň!

Baktra, Marokanda, Margiana Antihiysi (Merw) we Termiz – Salawkiler döwletiniň iri şäherleri hasaplanypdyr.

Gadymy horezmlileriň keşpleri.
Dikeldilen

- mil. öň. 323-nji ýyl – Makedoniýaly Aleksandryň aradan çykmagy
- patyşalyk
 - Makedoniýa
 - Müsür
 - Siriýa
- mil. öň. 312-nji ýyl → Salawk
- mil. öň. 280-nji ýyl → Antioh
- antik döwri
- mil. öň. 250-nji ýylda – Grek-Baktriýa
 - ↓ Diodot → Ýewtidem → Demetriý
- mil. öň. 140 – 130-njy ýyllar – Grek-Baktriýanyň ýueçžiler tarapyndan basyp alynmagy

Soraglar we ýumuşlar

1. Makedoniýaly Aleksandr döwleti haýsy özbaşdak döwletlere bölünipdir?
2. Salawk we Antioh barada nämeleri bilýärsiňiz?
3. Parfiýa we Baktriýa haçan Salawkiler döwletinden özbaşdak boldular?
4. Grek-Baktriýa patyşalygy haçan döredildi?
5. Grek-Baktriýa döwletiniň taryhynda göçme ýueçžileriň nähili orny bar?
6. Salawkiler döwletiniň we Grek-Baktriýa patyşalygynyň çäkleriniň araçägini sudury kartada bellik ediň.

34-§. Gadymy Horezm, Kang we Dawan döwleti

Gadymy Horezm

Mil. öň. IV asyrdan Horezm ahemeniler döwletinden bölünip çykyp, özbaşdak döwlete öwrüldi. Makedoniýaly Aleksandr we Salawkiler hökümdarlygy döwründe hem Horezm döwleti özbaşdakdy. Bu ölkäniň ilatynyň hojalygynyň esasy ekerançylyk tutupdyr.

Horezmde şäher gurluşygynyň başlanmagy miladydan öňki VII asyra baryp direlýär (Küýzeligyr şäheri harabalary). Bu ýerde ýerli hökümdaryň karargähi bolan ullakan gala gurlupdy (*Galalygyr* şäheri harabalary).

Miladydan öňki III–II asyrlarda *Janbasgala* Horezmiň gadymy şäheri bolupdyr. *Goýungyrlangala* harabalaryndan töwerek şekilde gurlan berk ybadathana galyndylary tapylan.

Milady II–III asyrlarda *Toprakgala* şäherinde mundan-da mahabatly we gelşikli gurluşyk işleri amala aşyrylypdy. Şäher güýçli goranma diwarlary bilen gurşalyp, diwaryň burçlarynda fortlar gurlupdyr. Merkezden geçýän köçe şäheri iki bölege bölüpdir, ondan bolsa daş-töwerege köçeler çekilipdir, mähelleler bir-birinden tapawutlanyp durupdyr. Merkezi meýdanda owadan köşk we ybadathanalar ýerleşýär.

Galadaky köşküň diwarlary patyşalaryň, goşunlaryň, sazandalaryň, şonuň ýaly-da, haýwanlaryň we guşlaryň suraty bilen bezelipdir. 20-den artyk boýalan laý heýkeller zallardan birindäki tekjelerde diwar boýunça ýerleşdirilipdir.

Horezmde aýratynam hünärmentçi-

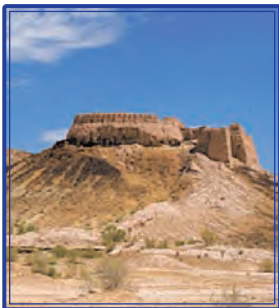
Goranma diwar harabalary.

**Goýungyrlangala.
Dikeldilen**

**Gadymy Horezm söweşijisi.
Dikeldilen**

**Gadymy
Horezm galasy**

Ýatda saklaň!

Mil. öň.

I asyrda

Horezmde
ýerli kalendar
düzülipdir.

Ýatda saklaň!

Kang döwleti

**mil. öň. III
asyrda** emele
gelipdir.

lik ýokary derejede ösüş gazanypdyr. Küýzegärçilige, demre, mis esbaplaryna, gurallara, zergärlik önümlerine talap uly bolupdyr. Horezmiň ilaty Sogdiana, Margiana, Baktriýa we sähra göçmeleri bilen ýakyndan söwda gatnaşyklaryny ýola goýupdyrlar. Bu ülkeden möhüm kerwen ýollary geçipdir. **Mil. öň. I asyrda** we milady ilkinji asyrlarda Horezmde kümüş we mis teňňler zikgelenipdir.

Orta Aziýadaky iň gadymy ýazuw Horezmiň çäginde tapylan. Bular *Ayboýyrgala* (miladydan öňki V–IV asyrlar) ýadygärligidinden hum sirtiga ýazylan ýazuw we Goýungyrlgangaladan tapylan käbir ýerli ýazuwlardyr (miladydan öňki III–II asyrlar). Milady I asyrda Horezmde işlenip taýýarlanan chiqilgan ýerli kalendar horezmliler VIII asyra çenli peýdalanylýpdyrlar.

Kang döwleti Hytaý çeşmelerinden bu döwletiň *Kangýuý* diýlip atlandyrylany mälim. **Mil. öň. III asyrda** ony saklar esaslandyrypdyrlar. Gadymşynaslaryň anyklamagyna görä, Daşkent oazisinde miladydan öňki III asyrda esaslandyrylan, Kanka – Kangha şäher-galasy saklaryň şol wagtlardaky paýtagty *Kangdez* bolupdyr. Hytaý çeşmelerinde bu şäher *Bitýan* diýlip atlandyrylan.

Kang döwletiniň esasy şäherleri Syrderýanyň kenarlary boýunça ýerleşýär.

Miladydan öňki II asyryň ahyrynda Kang güýçli döwlet birleşmesine öwrülipdir. Onuň hökümdarlary öz adyndan teňňeler zikgeledipdirler. Kang döwletinde berkitmeler, ybadathanalar, söwda we hünärmentçilik mähelleleri gurulýar.

Döwletiň medeni merkezlerinden biri Daşkent oazisidi. Hut şu çäkde oturymly ekerançylyk we hünärmentçilik medeniýeti emele gelipdir.

Döwlet ykdysadyýetiniň gülläp ösmegine onuň çäginde Beýik Ýüpek ýolunyň demirgazyk pudagynyň geçenligi mümkinçilik döretdi. Ýöne hut şu ýagdaý göçme taýpalar bilen uruşlaryň gelip çykmagyna sebäp bolýar. Bu uruşlarda Kangarlar (Kang döwleti ilatyny şeýle atlandyrypdyrlar) köplenç ýeňiji bolýardylar.

Milady III asyrdan Kang döwleti dargap gidýär.

Özüňizi synaň!

Kangha – ... Kangdez – ...
Kangýuý – ... Kang – ...

Dawan döwleti Dawan döwleti (Hytaý çeşmelerinde bu ýer şu at bilen agzalýar) takmynan, **mil. öň. III asyrdan** peýda bolup, Fergana jülgesinde ýerleşýär.

Hytaý hökümdarlary birnäçe gezek bu döwleti basyp almakçy bolupdyrlar, ýöne olaryň hereketleri biderek gidipdir. Harby ýörüşleriň birinde olar Dawan döwletiniň paýtagty Erşini eýeleýärler, ýöne ilatynyň kontribusiýa töleginiň hasabyna ony taşlap gidipdirler.

Dawan döwleti Hytaýyň we Gündogaryň başga ýurtlary bilen bolan halkara söwada möhüm orun tutupdyr. Hytaý hökümdarlaryny köpräk Fergananyň tohum atlary gyzyklandyrýar. Atlar nesliniň birine hatda olar «Asman aty» diýip at beripdirler. «*Asman atlar*» güýçli we çapgyr bolupdyr.

Söweşden görnüş.
Häzirki surat

Atyň heýkeljigi

«Asman aty»

Gadymşynaslar tapan deliller Hytaý ýyl ýazgylaryndaky maglumatlary tassyklady. Köp sanly ilata, gowy ýaraglanan we türgen ýaragly güýçlere eýe bolan Dawan **mil. öň. II–I asyrlarda** ýokary ösen döwlet bolupdyr. Dawan döwletiniň *Şorabaşat*, *Üçkorgan* ýaly we başga şäherleriniň töweregindäki ilat ýeri işlemek, şaly we bugdaý ýetişdirmek, bagdarçylyk we üzüm ýetişdirmekte uly üstünlikleri gazanypdyr.

Alymlaryň anyklamagyna görä, milady III asyrdan Dawan döwleti ýykylypdyr.

Daýanç konspekti

Gadymy Horezm (mil. öň. IV asyr – milady III asyr)	<ul style="list-style-type: none"> → suwaryş pudaklary → hünärmentçilik we söwda → şäher we galalar → gurluşygyň ýokary derejesi → heýkeltaraşlyk we diwar suraty → Gadymy Horezm ýazuwy → Janbasgala, Goýungyrlangala, Toprakgala
Kang döwleti (mil. öň. III asyr – mil. III asyr)	<ul style="list-style-type: none"> → Kangýuý (Kangha) → Kangarlar → Kanka – Kangha – Kangdez (Bitýan) → Hytaý bilen uruşlar → dargap gitmegi
Dawan döwleti (mil. öň. III asr – mil. III asr)	<ul style="list-style-type: none"> → Dawan → Hytaý bilen uruşlar → Erşi – paýtagt → «asman atlar» → Şorabaşat, Üçkorgan → ýykylmagy

Ýatda saklaň!

Dawan **mil. öň. II–I asyrlarda** ýokary ösen döwlet bolupdyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. Gadymy Horezm şäherleri barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Horezmiň özboluşly medeniýeti barada aýdyp beriň.
3. Kang döwleti haçan döredi we çeşmelerde nähili atlandyrylan?
4. Dawan döwleti we onuň medeniýeti barada nämeleri bilýärsiňiz?

35-Ş. Kuşan döwleti

Kuşan döwletiniň döremegi

Mil. öň. 140–130-njy ýyllar aralygynda göçme ýueçzi taýpalary Grek-Baktriýa döwletini basyp alýarlar. Ýueçziler Baktriýa ýerlerine gelip ýerleşýärler we milady I asyrdan Guýsuan (Kuşan) maşgalasynyň başlygy ähli ýueçzi mülklerini öz häkimiýeti astynda birleşdirip, Kuşan döwletini esaslandyrýar.

Kuşan patyşalygy

Mil.öň. II- I asyrlara degişli küýze

Ýetginjegiň suraty. Diwar suraty

Kuşan hökümdary

Birleşen ýueçži taýpalarynyň birinji hökümdary *Kudzula Kadfiz* bolupdyr. Kudzula Kadfiz hökümdarlygy döwründe Owganystan we Kaşmir Kuşan döwletine goşup alnydyr.

Özüňizi synaň!

***Kudzula Kadfiz – ... Kanişka – ...
Wima Kadfiz – ...***

**Kuşan
patyşalygynyň
teňneleri**

Onuň mirasdüşeri *Wima Kadfiz* hökümdarlygy döwründe Kuşan döwletiniň çägi has-da giňelýär. Patyşa *Kanişka* hökümdarlygy döwründe paýtagt Baktriýadan Peşowara (häzirki Päkistan) göçürilýär, Kuşan patyşalygy bolsa uly döwlete öwrülýär.

Onuň çäginde Hindistan, Hotan, Owganystan we Özbegistanyň günorta çenli bolan ýerleri giripdir. Rim, Parfiýa, Hytaý döwletleriniň hatarynda Kuşan döwleti hem uly patyşalyklardan birine öwrülipdir. Dyngysyz uruşlar netijesinde Kuşan döwleti pese gaçýar we dargap gidýär.

Wima Kadfiziň hökümdarlygy döwründen Kuşan patyşalygynda hökümdaryň ady görkezilen teňň zikgelenip başlandy. Hökümdar pul özgertmesini geçirýär, zikgelenen teňňeler hümmetsizlenýär. Teňňeler altyndan, kümüşden we misdən zikgelenipdir.

Kanişka hökümdarlygy döwründe Kuşan patyşalygy öz ösüşiniň ýokary derejesine ýetýär. Täze-täze şäherler gurulýar, Hindistan, Hytaý we Rim imperiýasy bilen söwda we ilçilik gatnaşyklary ýola goýulýar.

**Çeň çalyan
aýalyň suraty**

Hünärmentçilik hem ýokary derejede ösüpdir. Surhan oazisindeki Kuşan döwleti ýadygärlikleri *Halçaýan, Dalwarzindepe, Aýrytam, Zardepe, Garadepe* we başgalary öwrenilen mahalynda anyklanan tapyndylar hem muny tassyklaýar.

Kuşan döwletiniň ykdysadyýetiniň esasyny suwarymly ekerançylyk, söwda-satyk we hünärmentçilik düzüpdir.

Kuşan döwleti döwründe suw degirmeni, *ýykyr* görnüşlerinden giň peýdalanylýar, ýeri işläp bejerýän gurallar kämilleşdirilýär.

Kuşan döwleti ýazuwy Kuşan döwletinde ýaşan halklaryň özara medeni we söwda-satyk aragatnaşyklary sebäpli Orta Aziýada gadymy **aramy ýazuwy** giň ýaýraýar. Bu ýazuw Günbatar Aziýada peýda bolup, elipbiýe esaslanandyggy üçin özleşdirmek ep-esli aňsat bolupdyr.

Gadymy Termiz ýadygärliklerini öwrenmek netijesinde aramy ýazuwy esasyndaky Kuşan-Baktriýa elipbiýindäki ýazuw nusgalary tapylyan. Kuşan ýurdunda ýene birmeňzeş ýazuw – Kuşan şekilli ýazuwy bolupdyr, munda harplar burçly, dörtburçluk we töwerek şeklinde bolupdyr.

Kuşan patyşalygynda ýazuw gadyndan bolandygyny *Surhkotal* (Owganystandaky Gunduz şäheriniň golaýynda) ýadygärligidinden tapylyan grek elipbiýindäki Kuşan ýazuwlary hem tassyklaýar.

Amyderýanyň aşaky akymynda, Zerewşan we Kaşgaderýa oazislerinde aramy elipbiýi esasyndaky horezmi we sogdy ýazuwlar hem giň ýaýrapdy.

Jykyr – suw çykerylýan gurluş.

Aýalyň kellesiniň heýkeli. I-II asyr

Kuşan şazadasynyň teswiri

Buddanyň kellesiniň teswiri.
Dalwarzindepe.
II–III asyr başlary

Ýazuwuň dürli görnüşlerine degişli tapyndylar Kuşan patyşalygynyň dünýädäki köp döwletler bilen giň gerimli aragatnaşygyny deňlillendirýär.

Dini ynanç Kuşan döwleti döredilende Baktriýanyň, Sogdiananyň esasy ilaty zarduştylyk dinindedi.

Kanişka hökümdarlygy döwründe Hindistanyň bir bölegi goşup alnyp, ýakyn aragatnaşyk ýola goýlup, Kuşan döwletiniň çäğine girip gelen buddizm dini zarduştylyk bilen bile milady VIII asyra çenli Orta Aziýada bolupdyr.

Hut Surhan oazisi arkaly buddizm Orta Aziýa boýunça ýaýrap başlapdyr.

Özüňizi synaň!

Jykyr – ... Kuşan ýazuwy – ...
Buddizm – ... Aramy ýazuwy – ...

Binagärlik we sungat

Kuşanlar döwründe gurluşyk we binagärçilik ýokary derejede ösüpdir. Dalwarzindepe we Eski Termiz ýaly şäherler çig kerpiçden gurlan pugta berkitme diwarlary bilen gurşalypdy. Şäherleriň özi hünärmentler mähellelerine we ýaşaýyş jaý kwartallaryna bölünipdir.

Halçaýandaky Kuşan hökümdarlarynyň köşgi, Eski Termiz (*Garadepe, Faýazdepe*) we Dalwarzindepedäki buddizm ybadathanalarynda şol döwrüň diwar teswirleri we heýkeltaraşlygyň ýokary sungat nusgalary öwrenilipdir.

Şazadalaryň, köşk emeldarlarynyň, söweşijileriň suraty, Budda heýkeli we Aý-

rytamda tapylan dombraçy hem-de ud saz guralyny çalyan sazçylaryň suratlary şolara degişlidir.

Haşamçylyk ýokary derejede ösükdir. Dalwarzindepeden piliň süňkünden ýasalan küşt däneleri tapylan. Kuşan sungatynda ýerli däpler, Gadymy Gündogar we Gadymy Gresiya ellinistik stilleri laýyklaşdyrylypdyr.

Özüňizi synaň!

**F.Rihtgofen – ... «Lagl ýoly» – ...
«Patyşa ýoly» – ... Beýik Ýüpek ýoly – ...**

**Dombraçy.
Aýrytam ýady-
gärliginden
nusga**

Daýanç konspekti

Kuşan döwleti
(mil. I asyr. – mil. III asyr)

- mil. öň. 140–130-njy ýyllar – ýueçžiler basybalýşlary
- ýueçžiler → Kuşanlar
- Baktriya ýerleşmegi
- Dalwarzindepe, Aýrytam, Halçayan
- Kudzula Kadfiz
- Wima Kadfiz
- Kanişka
- ýazuwlar
- zarduştylyk, buddizm

Sorağlar we ýumuşlar

1. Ýueçžiler Baktriya haçan çozup girýär?
2. Kanişka döwründe Kuşan patyşalygynda nähili özgerişler bolupdyr?
3. Haýsy patyşa döwründe hökümdaryň ady ýazylan teňňeler zikgelenip başlapdyr?
4. Kuşan döwrüniň ýazuwy, sungaty we dini ynanjy barada aýdyp beriň.
5. Kuşan patyşalygynda haýsy dinler ýaýrapdy?

**Düyçeiniň
heýkeljigi**

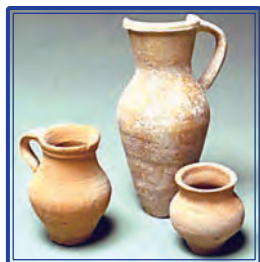
36-ş. Beýik Ýüpek ýoly

Ýatda saklaň!

Beýik Ýüpek ýoly mil. öň. II asyrdan emele gelipdir. Ol «Beýik meridional ýol» diýlip atlandyrylan. Bu ýola «Ýüpek ýoly» diýen ady 1877-nji ýylda nemes geografi **F. Rihtgofen** beripdir.

Piliň sünkünden ýasalan küşt däneleri

Toýun gaplar

Emele gelmegi we şahalary

Milady XVI asyrdan çenli Gündogar bilen Günbatar halklarynyň arasyndaky taryhy-medeni we söwda gatnaşyklarynyň ösmeginde gadymy dünýäde meşhur bolan Beýik Ýüpek ýoly möhüm orun tutupdy. Bu ýol **miladydan öňki II asyrdan** emele gelen we «*Beýik meridional ýol*» diýlip atlandyrylypdyr. Bu ýola «Ýüpek ýoly» diýen at 1877-nji ýylda nemes geografi F. Rihtgofen tarapyndan berlipdir.

Beýik Ýüpek ýoly

Beýik Ýüpek ýoly döredilmezden öň Orta Aziýanyň we Gadymy Gündogaryň çäginde söwda we medeni alyş-çalyş üçin dürli-dürli ýollar bolupdyr.

Beýik Ýüpek ýoly 12 müň kilometre çenli uzynlykda bolupdyr. Ol Sary deňziň kenarından başlanyp, Gündogar Türküstan, Orta Aziýa, Eýran, Mesopotamiýa arkaly Ortaýer deňziniň kenarlaryna çenli barypdyr. Bu ýolda Sian, Dunhuan, Ýarkent, Samarkant, Buha-

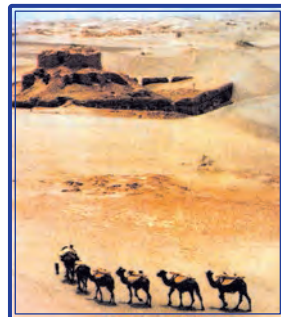
ra, Termiz, Merw we başga birnäçe şäherler ýerleşipdir.

Sogdianadan Hytaýa ýüň mata, haly, şaý-sep önümleri we gymmat bahaly daşlar eltilipdir; Baktriýadan düýeler, Ferganadan tohum atlar, Badahşandan lagl; Orta Aziýa welaýatlaryndan Hytaýa üzüm, hoz, nar we başga ekerançylyk önümleri eltilipdir. Hindistandan Orta Aziýa welaýatlaryna ýüp-mata we pagta çigidi ýüklenen kerwenler gelipdir; Hytaýdan tüwi getirilipdir.

Beýik Ýüpek ýoly Çžan Sýanyň häsiýet-namasynda Hytaý imperatory U-Di ilçi Çžan Sýany göçme hunn taýpalaryna garşy göreşde ýaran we hyzmatdaş tapmak üçin iberýär. Hunnlar Hytaýyň demirgazyk raýonlaryny talaýarlar. Ilçi hunnlaryň eline ýesir düşýär we on ýyla golaý tussagda bolýar. Ol ýesirlikden gaçyp Fergana jülgesine gelýär. Bu ýerde özi üçin jülgedäki şäherleri açyş edýär. Bu şäherler Fergana döwletine degişlidigini bilýär.

Çžan Sýan Alaý jülgesinden geçip watany-na gaýdýar. Ilçi Hytaý imperatoryna gören-bilenlerini aýdyp berýär. Ol Hytaýa Fergana atlaryndan birini we ýorunja tohumyndan getiripdi. Bu ata hytaýlylar «*asman aty*» diýipdirler. Imperator U-Di öz köşgüniň golaýyna ýorunja ekdirýär. Soňluk bilen ol Hytaýyň bütin demirgazygy boýunça ekilýän bolýar.

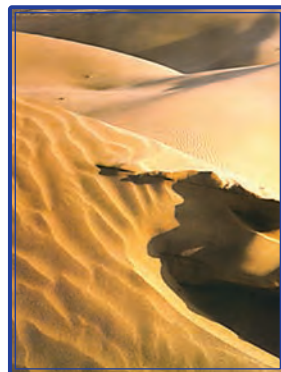
Çžan Sýanyň ýörän ýoly boýunça Hytaý ýurduny Merkezi we Günbatar Aziýa bilen baglaýan dünýä ähmiýetli Beýik Ýüpek ýoly diýlip atlandyrylýan kerwen ýoly geçýän bolupdyr.

Beýik Ýüpek ýoly boýunça

Ýatda saklaň!

Çžan Sýanyň ýörän ýoly Beýik Ýüpek ýoluna esas boldy.

Çöldäki tükmeçler

Ýatda saklaň!

Beýik Ýüpek ýoly Gündogar we Günbatar ýurtlarynyň halklarynyň özara medeni aragatnaşyk etmäge mümkinçilik berdi.

Ýüpek gurçugy pilesi

Beýik Ýüpek ýoly

Beýik Ýüpek ýolunyň ähmiýeti

Beýik Ýüpek ýolunyň taryhy Gündogar we Günbatar halklarynyň giň gerimdäki medeni aragatnaşyklarynyň we söwda alyş-çalşynyň taryhydyr. Bu taryh özara hyzmatdaşlygy we medeniýetleri baýlaşdyrylmagynyň taryhy bolup, parahatçylyk we ösüşiň esasy düzüpdür.

Orta Aziýa bu ýoluň esasy ugurlary kesip geçýän merkezinde ýerleşýär. Bu ýere dürli ýurtlardan söwdagärler, hünärmentler, alymlar we sazçylar gelýärdiler.

Daýanç konspekti

- Beýik Ýüpek ýoly (mil. öň. II asyr - XVI asyr)
- 1877 – F. Rihtgofen
 - 12 müň km.
 - Hytaý, Orta Aziýa, Eýran, Mesopotamiýa, Alynky Aziýa
 - Sian – Dunhuan – Ýarkent – Samarkant – Buhara – Merw → Bagdat → Damask
 - ugurlar Samarkant → Termiz → Balh → Hindistan
 - özara aragatnaşklar: medeni we söwda

Soraglar we ýumuşlar

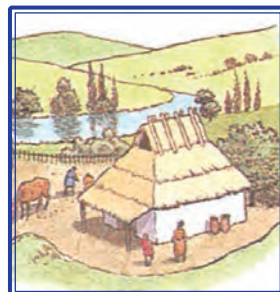
1. Dünýäniň ençeme ýurtlaryny baglap durýan kerwen ýollary şahasyny birinji bolup kim «Ýüpek ýoly» diýip atlandyrypdyr?
2. Beýik Ýüpek ýolunyň uzynlygy näçe?
3. Özbegistanyň haýsy şäherleri Beýik Ýüpek ýolunda ýerleşýärdi?
4. Beýik Ýüpek ýoly boýunça syýahat ediň. Uzak ýurtlar we şäherler barada gysgaça hekaýa düzüň.
5. Söwdagärler Beýik Ýüpek ýoly boýunça haýsy ýurtlardan nämeleri getiripdirler?

V BÖLÜM GADYMY RIM

37-Ş. Gadymy Italiýa

Tebigy şerti we gadymy ilaty *Apennin* ýarymadasynda klimat maýyl bolup, ýylboy ortaça ýagyn ýagýardy. Ýarymadany doly eýelän *Italiýa* topragynda gurakçylyk hem, gaty sowuk hem bolmazdy. Azyk önümleriniň bollugy we topragyň hasylylygy sebäpli köp asyrlaryň dowamynda gadymy Italiýa ilatynyň esasy käri ekerançylyk we maldarçylyk bolupdyr. Gadym zamanlardan başlap *Apennin* ýarymadasynda dürli taýpalar ýaşapdyr. *Likurlar* Italiýanyň gadymy taýpalarından biri bolup, maldarçylyk bilen meşgullanypdylar.

**Rimlileriň
gadymy
menzilgähi**

«Italiýa» sözüniň grekçeden «vitulus» öküzi, *gölejik* manysyny aňladýar. **Mil. öň. VIII-VI asyrlarda** Italiýanyň kenarlarynda koloniýalary esaslandyran grekler bu ýurtda sygyrlary otlatmak üçin ajaýyp otluklary tapypdyrlar.

Apennin ýarymadasyndaky iň uly derýa *Po* derýasydyr. Ýarymadanyň taýpalary *italikler* diýlip atlandyrylypdyr. Italiýanyň demirgazykgünbatar böleginde *etrusklar* ýaşapdyr. Olaryň esasy käri ekerançylyk bolupdyr. **Mil. öň. VIII asyrdan** etrusklar Italiýada 12 sany şäher-döwletleri bileleşigini düzýärler. Etrusklar Gündogar ýurtlary bilen erkin söwda-satyk etmek üçin Grek koloniýalary bilen göreşe başlaýarlar. Afrikanyň demir-

**Gadymy
Italiýa**

Gadymy Rim ilaty. Pompeýa şäherindäki diwara çekilen surat

Ýatda saklaň!

Mil. öň. 753-nji ýyl
Rim esaslandyrylan sene diýlip kabul edilen.

Rem we Romuly tapyp alan Ene möjek

gazyk kenarynda ýerleşýän Finikiýa koloniýasy *Karfagen* şäher-döwleti hem olara goşulýar. Ilki bilen karfagenliler we etrusklar ýeňiş gazanýarlar, emma köp geçmän grek goşuny olary gury ýerde we deňizde derbi-dagyn edýär.

Özüňizi synaň!

Italikler – ... Etrusklar – ...
«Italiýa»nyň manysy – ...

Rimiň esaslandyrylmagy Rim şäheri *Tibr derýasynyň* boýundaky ekerançylyk menzilgählerinden başlanypdyr.

Tibr boýunça ýerleşýän kiçi menzilgähler birleşip, uly şähere öwrülýär. Rim ýedi depelikde ýerleşýär. Tibr joşan wagt-larda depelikleriň arasyndaky ýerler adam geçip bilmeýän batgalyga öwrülýärdi. Şäheriň ýerleşşi harby nukdaý nazardan gaty amatly bolupdyr. Derýa we batgalyk latynlary goňşy taýpalaryň hüjümlerinden goraýardy.

Rowaýata garanda, **mil. öň. 753-nji ýylda** Rim şäheri aga-ini *Romul* we *Rem* tarapyndan esaslandyrylypdyr. Dünýä inenlerinden soň bäbekleri sebede salyp, Tibr derýasynyň boýuna taşlap gidýärler. Derýanyň boýunda olary Ene möjek tapyp, emdirýär we bakýar. Soň aga-inileri bir çopan tapyp alyp terbiýeleýär.

Kämillik ýaşyna ýetenlerinde bolsa olar Tibriň boýunda şäher gurmaga aht edýärler. Aga-iniler jenjelleşp, Romul öz inisini öldürýär, şähere bolsa öz adyny berýär. Bu günki günde, rowaýatda aýdylyşy ýaly, ekizleri em-

diren Ene möjek Rimiň tymsaly hasaplanýar. Rim uly şähere öwrülýär. *Kapitoliý* depeliginde duşmanlardan goranmak üçin gala gurulýar.

Gadymy Rimde dolandyryş Öňler rimliler öz hökümdarlaryny saýlaýardylar. Hökümdarlar hem harby baştutan, hem sudýa, hem ruhany bolupdyrlar. Lakamy *Buýsanjaň Tarkwiniý* diýen adam ýurda saýlap goýulýan hökümdary öldürip, häkimiýeti eýeleýär.

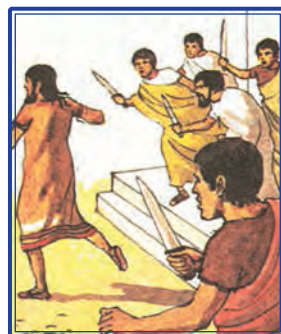
Mundan gazaba münen ilat gozgalaň turzup, Tarkwiniýni şäherden kowup goýberýärler. Şäher ilaty bütin häkimiýetiň bir adamyň elinde jemlenmegine ýol bermeýän dolandyryş şekline geçmegi karar edýärler. Patyşa häkimiýetiniň agdarylmagy Rim respublikasy esaslandyrýar.

Daýanç konspekti

- Apennin ýarymadasy
- Italiýa – «gölejikler ülkesi»
- ligurlar, italikler
- mil. öň. VIII asyr – 12 şäher-döwlet bileleşigi
- mil. öň. 753-nji ýyl – Tibr derýasynyň boýunda Rim şäheri esaslandyryldy

Soraglar we ýumuşlar

1. Kartadan Italiýanyň çäginini görkeziň we onuň geografik aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
2. Italiýanyň ilaty nähili atlandyrylypdyr?
3. «Italiýa» sözi nädip emele gelipdir?
4. Näme üçin Ene möjek Rimiň tymsaly hasaplanýar?

Tarkwiniýni şäherden kowulmagy

Ýatda saklaň!

Buýsanjaň Tarkwiniý kowulandan soň, **mil. öň. 509-njy ýylda** Rim respublika diýlip yglan edildi.

Rim ybadathanasy.
Dikeldilen

38-§. Rim respublikasy

Respublikany dolandyrmak

Rimiň merkezi bölegi

Rimiň hökümdarlary möhüm meseleleri ara alyp maslahatlaşmak üçin *Halk mejlisini* çagyrypdyrlar. Halk mejlisi uruş ygylan ederdi, ýaraşyk baglaşyady, kanunalary tassyklardy we ýatyrýady, ähli möhüm wezipeli şahslary belleýärdi. Bu mejlisiň kararyny *Senat* tassyklapdyr, latynçadan terjime edende «senat» sözi «*aksakgallar geňeşi*» diýen manyny aňladýar. Rimiň düýp ilaty *patrisiýler*, Rime göçüp gelen adamlar we olaryň nesilleri *plebeýler* diýlip atlandyrylypdyr. Rim dolandyryşynda diňe patrisiýler gatnaşyp bilýärdi. Mil. öň. VI asyryň ahyryndan Rim döwleti *respublika* diýlip aýdylyp başlapdyr.

Latynçadan terjime edende «respublika» sözi «*halk işi, umumy iş*» diýen manylary aňladýar («res» – iş, «publika» – halk). Halk mejlisi patrisiýlerden iki adamy bir ýyl möhlete häkim edip saýlapdyr. Olar *konsullar* diýlip atlandyrylýady.

Gurply adam dürli ýollar bilen saýlawçylary öz tarapyna çekip, mugt naharlanma gurapdyrlar, sowgatlar paýlapdyrlar we şuna meňzeş işleri amala aşyrypdyrlar.

Saýlaw günü konsullyga öz kandidatyny goýan gurply adamlar «*kandida*» diýlip atlandyrylýan ak-ýüpek lybas geýipdirler. Häzirki «kandidat», ýagny nähilidir wezipäni eýelemäge çalyşýan dalaşgär şahs manysyny aňladýan söz hem «kandida»dan gelip çykypdyr. Ak reňk dalaşgäriň wyždany hem onuň lybasy ýaly gubarsyz we päkize bolmalydygyny aňladypdyr.

Ýatda saklaň!

Mil. öň. VI asyryň ahyryndan başlap

Rim döwleti **respublika** diýlip atlandyrylyp başlanýar.

Özüňizi synaň!

Senat – ... Patrisiýler – ...
Plebeýler – ... Respublika – ...

Senat ýurtda uly häkimiýete eýe bolupdyr. Hiç bir kanun hem Senatda ara alyp maslahatlaşmazdan, Halk mejlisi tarapyndan kabul edilmeýärdi. Esasy wezipeli şahslar – konsullar bolsa gönüden-göni döwleti dolandyryýardylar. Gadymda iň tejribeli we hormatly adamlar Senatda orun eýeleýän bolsa, wagtyň geçmegi bilen konsullar hiç bir saýlawсыз Senatda orun eýeläp bilýän we onuň ömürbaky agzasyna – *senatora* öwrülýän ýagdaýy gazanypdyrlar.

Uruş başlanan tagdyrda ýa-da halk gozgalaňy bolanda *diktator* we onuň orunbasary – goşunlaryň baştutany edip bellenýärdi. Diktator çäklendirilmedik häkimiýete eýe bolupdyr. Emma ol häkimiýetde alty aýdan köp saklanyp bilmeýärdi.

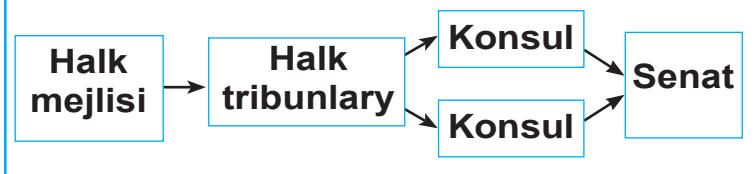

Konsullar

Ýatda saklaň!

Senat 300 adamdan ybarat bolupdyr. Ýekeje kanun hem Senatda ara alyp maslahatlaşman, **Halk mejlisi** tarapyndan kabul edilmeýärdi.

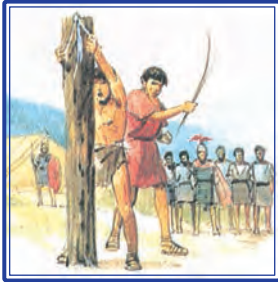
Rim respublikasynyň dolandyryşy

Her bir konsuly 12 adamdan ybarat hormatly garawul – *liktorlar* gorap gezyýärdi. Konsul jenaýatçylary jezalandyrmak mümkinçiligine eýeligi alamaty hökmünde liktorlaryň eginlerine ortasyna paltajyk sanjylan çeýe ýüp daňyny dakyp ýöräpdirler.

Plebeýler gozgalaňy

Kanuny bozanlara görä ten jezasy ulanylýardy

Konsullar iki adam bolup, olar möhüm meseleleri çözendä bir-birleri bilen maslahatlaşmaly bolupdyrlar. Konsullar ýylyň dowamynda Rim respublikasyny dolandyryp, rimlileri sud edýärdiler. Harby döwürlerde bolsa olar goşunlara serkerdelik edipdirler. Her ýyl olar Halk mejlisine hasabat berýärdiler. Rim respublikasynda *halk tribuny* wezipesi hem döredildi. Halk tribunlary garyp rimlileriň bähbitlerini goraýardy. Olar mejlislerde ähli raýatlaryň deň we gizlin sesi bilen saýlanýardy. Halk tribuny «veto» (gadagan edýärin) sözünü aýtmagy mümkin bolan, şeýle ýagdaýda kanun kabul edilmeyärdi.

Özüňizi synaň!

Diktator –...

Liktolar – ...

Konsullar – ...

Halk tribuny – ...

Yatda saklaň!

Mil. öňki III asyr başlaryna gelip Rimiň ähli raýatlary ýagdaýyna seretmezden kanunyň öňünde deň diýlip hasaplanýan kanunlar kabul edildi.

«12 jedwel kanunlary»

Gadymy Rimiň kanunçylygy agzeki kanunlara esaslanýardy. Sudlarda köplenç adalatsyz kararlar çykarýan patrisiýler mejlis düzýärdiler. Plebeýleriň talabyna görä, on sany patrisiýden ybarat komissiýa düzülip, olar kanunlaryň tekstlerini düzmeli bolupdyrlar. Emma komissiýa bu işi ahyryna ýatirip bilmändir.

Şonda esasan plebeýlerden ybarat bolan Rim goşunlary pitne turuzýarlar. Olar Rimiň töwregindäki Mukaddes daga gidýärler we öz kanunlaryna eýe bolan täze şäher dörederis, diýip duýdurýarlar. Şeýdip 12 sany mis liste oýup ýazylan kanunlar hemme görer ýaly Rimiň merkezi meýdany – Foruma ýerleşdiripdirler.

Patrisiýler 12 jedwelden düzülen täze kanunlary kabul etmäge mejbur bolýarlar.

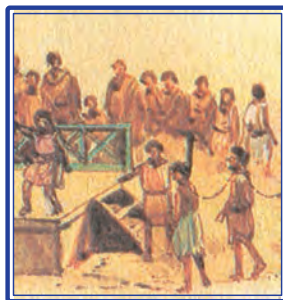
Bu kanunlar hususy eýeçiligi eldegrilmesiz diýip yglan edýär, emma olar esasan plebeýleriň we patrisiýleriň deňsizligini kanunlaşdyrypdyrlar. Diňe **miladydan öňki III asyryň başlaryna** gelip Rimiň ähli raýatlary ýagdaýyna seretmezden kanunyň öňünde deň diýlip hasaplanýan kanunlar kabul edilipdir.

Daýanç konspekti

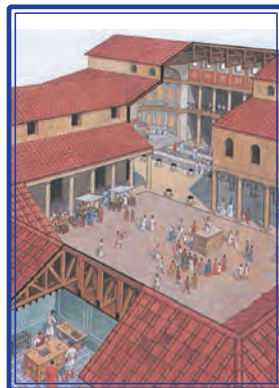
- respublikanyň ýokary häkimiýeti – Halk mejlisi
- Senat – «aksakgallar geňeşi»
- patrisiýler
- plebeýler
- respublika – «halk işi»
- konsullar – respublikanyň baş wezipeli şahslary
- diktator – uruş döwründe Rimiň hökümdary
- halk tribuny – Senatda Rimiň garyp ilatynyň wekilleri
- veto – «gadagan edýärim»
- «12 jedwel kanunlary»

Soraqlar we ýumuşlar

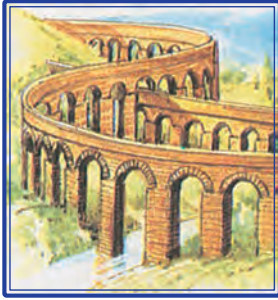
1. Rimde respublika dolandyryşy nädip amala aşyrylypdyr?
2. «Respublika» sözi nähili manyny aňladýar?
3. Diktator kim? Haýsy ýagdaýlarda ol Rimiň hökümdaryna öwrülipdir?
4. Rimiň kanunçylygy barada aýdyp beriň. Onuň özboluşlylygy nämede?
5. «12 jedwel kanunlary» kimleriň bähbidini gorapdyr?

Kanunlar gullara degişli däldi. Olary bazarlarda arkaýyn satýardylar

Forum – Rimiň merkezi meýdany.
Dikeldilen

**Akveduk (asma
suw turbalary)**

**Rimliniň
geými – toga**

**Merkuriý –
söwda-satyk
hudaýy**

39-Ş. Rim respublikasynyň durmuşy

Şäherlerdäki durmuş

Döwletiň çägi giňeldigi saýyn şäherler hem köpeldi. Rimiň şäherleri öňünden pugta işlenilen plan esasynda gurlupdyr. Şäherlerde ençeme owadan jemgyýetçilik we ýaşaýyş jaý binalary, ybadathanalar, hammamlar, söwda hatarlary we dermanhanalar bolupdyr.

Adamlaryň aglabasy 2–3 etažly binalarda ýaşapdyr. Gurply adamlar bolsa özlerine mahaabatly öýleri gurýardylar. Şeýle öýlerde merkezi ýylydyş ulgamy bolupdyr: pollar ýyladylýardy, turbalar arkaly öýlere suw getirilýärdi. Öý *mozaikalar* – çüýşe ýa-da daş parçalaryndan işlenen suratlar bilen bezelipdir. Patyşa mahsus bolan ýaşaýyş jaýlary – *willalaryň* diwarlaryny *freskalar* – çig suwagda işlenen suratlar bezelýärdi. Her bir şäher merkezindäki *Forumda* bazar meýdany, halk ýygnaklary üçin ýer we merkezi ybadathana bolupdyr. Suw şähere birnäçe etažly köprü meňzäp gidýän *akweduk* arkaly akyp gelipdir.

Rimiň bazarlarynda uly haryt bolan gullara talap köpdü. Her bir şäheriň gullary söwda çykarylýan bazarlary bolupdyr.

Adamlar geýip gezýän lybaslary olaryň jemgyýetdäki ýagdaýyny görkezipdir. Meselem oglanlar 14 ýaşyna dolýança gülgün ýol-ýol *toga* geýipdirler. 14 ýaşyna dolanlarynda olar kämillik ýaşyna ýeten şahs hasaplanýardy we ap-ak toga geýip başlardylar. Edil şeýle yüpek togany senatorlar hem geýipdirler. Rimli aýallar dürli reňkdäki köýnekleri geýip, kellesine we eginlerine bolsa ýaglyk ýapynýardylar.

Özüňizi synaň!

Mozaika – ...

Akweduk – ...

Freska – ...

Toga – ...

Gadymy rimlileriň hudaýlary

Gündelik durmuşda rimliler öz hudaýlaryna medet we howandarlyk islöp ýüzlenýärdiler. Hudaýlar üçin mahabatly ybadathanalar gurlupdyr. Rimlileriň hudaýlarynyň aglabasy grekleriň hudaýlaryny ýatladýardy. Möhüm işi başlamazdan oň rimliler hudaýlara gurbanlyklar bagyşlapdyrlar.

Dürli hudaýlar durmuşyň dürli taraplaryny dolandyryýardy. Meselem söweşde şowsuzlyga duçar bolaýsalar, diýmek, haýsydir iş bilen uruş hudaýy *Marsyň* gaharyny getirdik, diýen hyýala barypdyrlar.

Rimiň baş hudaýy, asman, gök gürrüldisi we ýyldyrym patyşasy *Ýupiter* Rim döwletiniň howandary bolupdyr. Rimde hudaýlara sygnymak giň gulaç açan *Neptun* deňiz hudaýy, uky hudaýy *Morfeý*, aw hudaýy *Diana*, at we demirçilik hudaýy *Wulkan*, bahar we söýgi hudaýy *Wenera*, maý hudaýy *Bahus*, sudlama hudaýy *Ýustisiýa*, tagdyr hudaýy bolsa *Fortuna* hasaplanypdyr.

Ybadathanada Rimiň baş hudaýy *Ýupiteriň* ullağan heýkeli oturdylypdyr. Ybadathananyň ýanynda *altar* – gurbanlyk berilýän görterme ýer bolupdyr. Adatda öküzler, goýunlar, doňuzlar ýa-da geçiler gurbanlyk edilipdir.

Özüňizi synaň!

Gadymy rimlileriň hudaýlary – ...

Altar – ...

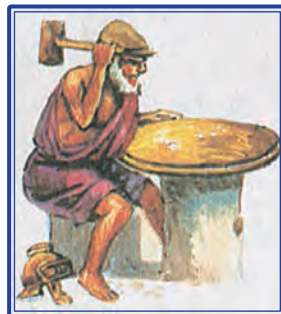
Ybadathana – ...

Neptun – deňiz hudaýy

Ýupiter – ýyldyrym we gürrüldi hudaýy

Wulkan – ot we demirçiler hudaýy

Dini dessurlar

Dini dessurlar berk kesgitlenen kadalar boýunça geçirilipdir. Dessurlar geçirilmeginiň üstünden ruhanlylar – *pontifikler* – Rim ruhanlyary gözegçilik edipdirler. Olar baýramlaryň kalendaryny, dessurlaryň dabaralarynyň tertibini düzýärdiler. 5 adamdan 15 adama çenli ruhanlylar jemlenen pontifikler toparyna *Beýik pontifik* ýolbaşçylyk edipdir. Beýik pontifik hudaýlar bilen maslahatlaşyp, üzül-kesil netije berýär, diýip hasaplapdyrlar.

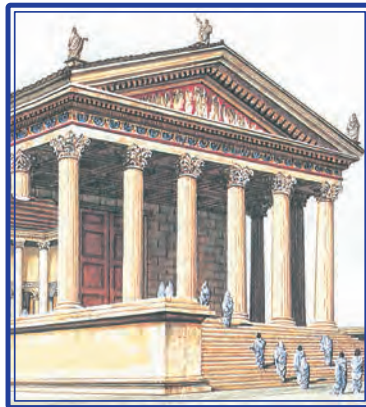
**Ýustisiýa – adyl
sud hudaýy**

Rimliler ähli möhüm işleri pal açmaktan başlapdyrlar. Pal açmak ruhanlylar – *awgurlaryň* kömeginde amala aşyrylypdyr. Awgurlar guşlaryň perwezyna, gök gürrüldisine, ýyldyrym, mukaddes guşlara sepilen däneler, şöhlenenmä we başgalara garap pal açýardylar, alamatlar göwnejaý bolmasa, işler mälim möhlete gijikdirilýärdi.

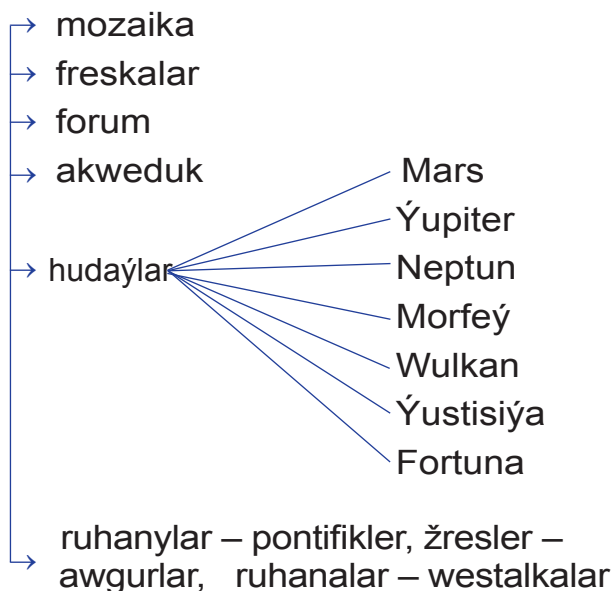
**Fortuna –
tagdyr hudaýy**

Maşgala ojagynyň hudaýy *Westa* ybadathanasynda mukaddes ot saklanypdyr. Mukaddes oty saklamak aýal ruhanalar *westalkalaryň* borçlary hasaplanypdyr. Ot ýanyp durmak bilen, ýaşaaýyş bardyr diýip hasaplapdyrlar.

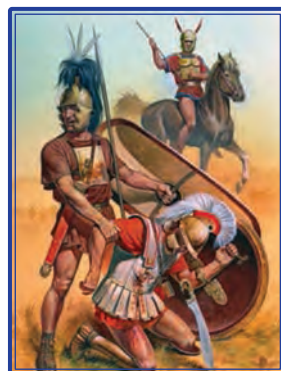

**Rim
ybadathanasy**

Daýanç konspekti

Rim esgerleri söweşde

Ýaradar Rim esgeri

Rimdäki Ýeňiş – triumf arkasy

Soraqlar we ýumuşlar

1. Rim şäheriniň ilatynyň durmuşy barada aýdyp beriň.
2. Rimlileriň lybaslary nämesi bilen tapawutlanýardy?
3. Rimiň hudaýlaryny sanap beriň. Olar grek hudaýlaryndan nämesi bilen tapawutlanýardy?
4. Pontifik ruhanlylar we awgur ruhanlylar kim?
5. Westalka ruhanalaryň esasy borjy nämelerden ybarat bolupdyr?

40-ş. Ortaýer deňzinde hökümdarlyk ugrundaky göreş

Rim armiyasy Rimiň güýçli goşuny daşky düşmanlardan goranmak we goňşy ýurtlaryň ýerlerini basyp almak üçin zerurdy. Ilki goşuna adam ýer-mülke eýe

**Ok atyjy gural –
katapulta**

**Rimiň
harbylarynyň
gorag
serişdeleri**

Gannibal

bolan rimlilerden alnydyr. Soňra goşun hemişelik harby güýje öwrülipdir. Armiýada 17 ýaşna ýeten erkek raýatlar gulluk edip bilipdir. 80 adamdandan ybarat bolan söweşijiler toparyna *senturiýalar* diýlipdir. Birnäçe senturiýalar *kogortany*, 10 sany kogorta *legiony* düzükdir. Söweşijileriň aglabasy gowy tälim alan esgerler bolup, olar aýlyk gazançdan daşary geým we ok-ýaraclar bilen üpjün edilipdir. Gulluk möhleti 25 ýyl bolupdyr. Şonça möhletdäki gullugyň hasabyna legio-ner ýaşayyş jaýy, ýeterli aýlyk gazanç almak we Rimiň düzümidäki dürli ölkelerde gulluk etmek mümkinçiligine-de eýe bolýardylar.

Rimliler özboluşly söweş alyp barmak taktikasyny işläp düzüpdirler: ilki bilen şäher gurşap alynýar, soňra bolsa *katapulta* diýen gabaw guralyndan peýdalanyp diwarlary deşýärdiler we şähere çozup girýärdiler. Pugta metal tagtajyklardan dikeldilen uzyn gabaw göterme minaralaryň kömeginde belent diwarlardan aşyp geçýärdiler.

Harby toparlar döwletiň çägi boýunça çaltrak hereketlenmegi üçin ýurtda saz (tekiz) ýollar pudagy gurlan bolup, bu ýollar bilen ýurduň islendik ölkesine barmak mümkin bolupdyr. Döwlet araçklerinde daş galalar gurlupdyr.

Söweşlerdäki ýeňişden soň Senatyň kararına görä, Rimiň goşunlary ýeňşi (*triumfy*) dabaraly belleýärdiler. Dabarada goşunlaryň öňünde dört sany ak argumak goşulan arabada kellesine *lawr* güldessesi sanjyp goýlan ýeňiji serkerde barypdyr. Serkerdäniň yzýandan oljalary alyp barýardylar.

Özüňizi synaň!

Senturiýalar – ... Legion – ...
Kogorta – ... Triumph – ...

Puni uruşlary Mil. öň. III asyryň ortalaryna gelip, Rim tutuş Italiýany zabt etmegi başardy. Şeýdip Rim döwletiniň çägi barha giňelipdir.

Bu wagtda *Demirgazyk Afrikanyň* kenarlaryny, *Sardinia*, *Korsika* adalaryny öz içine alan güýçli döwlet – *Karfageniň* gul eýeleri Sisiliýa adasynyň günbatar bölegini eýeläpdiler. Hut Sisiliýa meselesi Rim bilen Karfageniň arasyndaky uruş başlanmagyga sebäp bolupdyr.

Rimliler Karfagen bilen üç gezek uruşýarlar. Bu uruşlar taryha *Puni uruşlary* ady bilen giripdi, sebäbi rimliler Karfageni Puna diýip atlandyryýardylar. Birinji uruşda rimliler ýeňiş gazandylar we Sisiliýany basyp alyp, karfagenlileri özlerine salgyt tölemäge mejbur edýärler.

Karfageniň gul eýeleri Ispaniýanyň uly bölegini basyp alýarlar. Karfagen armiyasyna tejribeli serkerde *Gannibal* baştutanlyk edipdi.

Özüňizi synaň!

Karfagen – ... Gannibal – ...
Puna – ...

Karfageniň weýran edilmegi Gannibalyň goşunlarynyň Ispaniýadan Italiýa garşy yürüşleri sebäpli *ikinji Puni urşy* başlanýar. Karfageniň armiyasy *Alp* daglarynyň eteklerine ýetip barýar. Geçip bolmaz ýaly duýulýan daglardan aşan Gan-

Ýatda saklaň!

Karfageniň armiyasyna tejribeli serkerde **Gannibal** baştutanlyk edýärdi. Rim armiyasyny – serkerde **Ssion** dolandyryýar.

Gannibal söweşijileri

Rim pyýadalarynyň söweşde

Ýatda saklaň!

Mil. öň. 202-nji ýyly Zama şäheriniň golaýynda Gannibal armiyasy rimliler tarapyndan ýok edildi.

Karfageniň weýran edilmegi

Rim armiyasynyň «Pyşbaga» diýip atlandyrylan gorag galkany

nibal Demirgazyk Italiýanyň çägene çozup girýär we **mil. öň. 216-njy ýylda Kannyň** golaýyndaky söweşde rimlileriň armiyasyny derbi-dagyn edýär. Bu söweşde 70 müň rimli legioner heläk bolupdyr.

Şowsuzlykdan soň rimliler aýgytly söweşlere ýürek edip bilmändirler. Italiýanyň ilaty Gannibaly goldamaýar, çünki Karfageniň hakynatutma goşunlary ýurdy talap weýran edipdiler. Rimli serkerde *Ssipion* garaşylmanda öz goşunlary bilen Afrikanyň kenaryna gelip düşeninden habar tapan Gannibal Karfageni goramaga atlanýar, emma **mil. öň. 202-nji ýylda** onuň goşuny *Zama* şäheriniň golaýynda (Demirgazyk Afrika) rimliler tarapyndan derbi-dagyn edilýär.

Karfagen Rime boýun bolup uly mukdardaky baýlyk bilen kontribusiýa tölemelidi. Ýöne wagt geçip Karfagen öz güýjüni dikeltmäge çalyşýar.

Üçünji Puni urşunda rimliler Karfageni gabaýarlar. Şäheriň ilaty iki ýyl Karfageni goraýar, şäherde açlyk başlanýar. Rimli legionerler şähere hüjüm edip, otlaýarlar.

Şeýdip, **mil. öň. 146-njy ýylda** Karfagen bütinleý weýran edilýär. Rimiň goşunlary bolsa ýeňşe buýsanyp, talanan olja we müňlerçe gullar bilen Italiýa gaýdyp gelýärler.

Rim tarapyndan basylyp alnan çäkler Puni uruşlaryndan soň Italiýanyň çäginden ep-esli uzakda bolan uly-uly çäkler hem Rim häkimiýetiniň garamagyna geçýär. Basylyp alnan ýerlere rimliler *prowinsiýa* diýipdirler. *Sisiliýa, Korsika, Sardinia, Ispaniýa* we başga

çäkler ana şolara degişlidir. Prowinsiýalary dolandyrmaga naýyplar *prokonsullar* bellendir.

Olar çäklendirilmedik häkimiýete eýe bolupdyrlar. Prokonsullar adatda bir ýyla saýlanypdyrlar. Prowinsiýalar Rime garşy göreşe birleşmezýalyrimliler «*Bölüptaşlap, hökümdarlyk et!*» prinsipine esaslanyp çemeleşipdirler. Rimliler käbir şäherlere başgalary olara görüplik etmegi we olar bir-birleri bilen jenjelleşmegi üçin bilgeşleýin ýeňillik berýärdiler.

Daýanç konspekti

- senturiý → kogorta → legion
- Triumf
- Puni uruşlary
 - Karfagen → Gannibal
 - Rim → Ssipion
- mil. öň. 216-njy ýyl – Rim armiyasynyň derbidagyn edilmegi – Kann söweşi
- mil. öň. 146-njy ýyl – Karfageniň weýran edilmegi
- prowinsiýalar
- prokonsullar
- «Bölüp taşlap, hökümdarlyk et!»

Soraqlar we ýumuşlar

1. Triumf näme? Haýsy ýagdaýlarda triumf nyşanlanypdyr?
2. Rimiň goşunlary kimlerden düzülipdi?
3. Puni uruşlarynyň esasy sebäbini aýdyň.
4. Kartadan Gannibalyň ýörüşiniň ugruny görkeziň.

Ýatda saklaň!

Basyp alan ýerlerini rimliler **prowinsiýa** diýipdirler. Prowinsiýalary dolandyrmaga – **prokonsullar** bellendirýärdi.

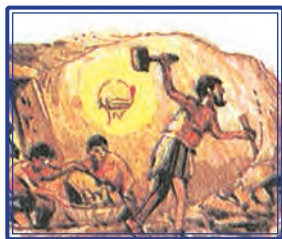
Rimiň atlylary

41-Ş. Gullar we gladiatorlar

Rimde gul eýeçiligi

Ýeňişli ýörüşler netijesinde Rimde gullaryň sany has-da köpelipdir.

Erkin rimlileriň pikiriçe, gul bütinleý gul eýesiniň ygtyýarynda bolan bir zat ýalydy. Gullaryň gadyry bolmandyr, sebäbi olaryň bahasy gaty arzandy.

Daş ýonýan gullar

Rim döwletindäki gullarda zähmetden bähbitlilik duýgusy umuman bolmandyr. Olara hak tölemeyärdiler. Şonuň üçin gullar mümkingadarmak kemräk we erbedräk işlärdiler. Bara-bara gul zähmetiniň öndürijiligi kemelipdir.

Gullaryň zähmeti gul eýeleri üçin peýdaly dälligi mälim bolýar. Köp gul eýeleri gullary ýeriň kärendeçilerine öwrüp başlaýarlar. Gullaryň gozgalaňyndan gorkan, hasyldarlygy artdyrmaga ymtylan ýer eýeleri öz ýerlerini kiçi-kiçi emläklere bölüp taşlaýarlar we erkin garyplara kärendä paýlap berip başlaýarlar.

Ana şol ýerlerde kärendeçiler ekerançylyk bilen meşgullanýarlar. Olar ýeri näçe gowy işläp bejerseler, hasylyň şonça köp ülşi özlerine nesip edýärdi.

Maýda ýer kärendeçileri *kolonlar* diýlip atlandyrylypdyr. Ýerden peýdalandyklary üçin olar ýer eýesine özleri ýetişdirýän önümleri bilen töleýrdiler.

Rim gul eýesi

Bara-bara doly tabyn gullaryň sany kemelýärdi. Käbir ýer eýeleri hojalyklary ýöretmek üçin gullara kiçi ýerleri özbaşdak ýöretmek üçin zähmet gurallary, tohumlyk berýärdiler, bu ýerde hatda maşgalasy bilen bile ýaşamaga rugsat berýärdiler. Şeýle gullar «*külbeli gullar*», ýagny öýli jaýly gullar diýip atlandyrylypdyr.

Özüňizi synaň!

Kolonlar – ... «Külbeli gullar» – ...

Gladiatorlar söweşi Rimlileriň söýýän tomaşa-laryndan biri *gladiatorlar* söweşi bolupdyr. Aglaba glad-iatorlar gullar ýa-da jenaýatçylar bolupdyr-lar. Olara mahsus ýapyk mekdeplerde tälim berýärdiler, soňra bir-birleri bilen söweşmäge, tomaşaçylaryň göwnüni götermäge mejbur edýärdiler.

Her bir gladiatoryň aldym-berdimli söweşi tomaşaçylaryň isleglerine baglydy. Söweşiň soňunda tomaşaçylar ýeňilen gladiatoryň diri galjak-galmajakdygyny çözüärdiler. Eger tomaşaçylaryň aglabasy sag eliniň süýem barmagyny ýokary galdyrsa – ýeňilen glad-iator diri galypdyr, tersine, pese garatsa – ol tomaşaçylaryň gözünüň önünde öldürilipdir. Söweşler ullakan daş stadionlarda, *amfiteatr-larda* bolup geçerdi. 50 müň tomaşaçy sygýan *Kolizeý* iň uly amfiteatr bolupdyr.

Käte gladiatorlar uly-uly toparlara bölünip söweşipdirler, şonda sahna söweş meýdanyna meňzäp gidýärdi: öldürilen, ýaralanan we jan berýän gladiatorlar her ýanda agyp ýatardylar. Has-da gyzykly bolmagy üçin gladiatorlaryň söweşleri güýji deň bäsdeşleriň arasynda geçirilipdir. Birinde diňe gylyç we galkan bol-sa, başgasynda tor we çeňňek (uçly naýza) bolupdyr.

Tor we çeňňek bilen ýaraglanan gladia-tor özüni hiç zat bilen gorap bilmese-de, ol bäsdeşini tor bilen dolap taşlamaly we çeňňek

Ýatda saklaň!

«Külbeli gul-lar» – gul eýeleri tara-pyndan kiçi ýer, zähmet gurallary, to-hum bilen üpjün edilen gullardyr. Olara maşgala we ýaşayýş jaý gurmak hem rugsat edilipdir.

Kolizeýiň daşardan görnüşi

bilen öldürmegi mümkindi. Gladiatorlaryň ýabany arslanlar, gaplaňlar, gazaply öküzler bilen hem söweşleri geçirilipdir.

Özüňizi synaň!

Gladiatorlar – ... Kolizeý – ...
Amfiteatr – ... Çeňňek – ...

Gladiatorlaryň söweşi

Rim bürgüdi. Rim hökümdarlarynyň symboly bolupdyr

Kolizeý

Spartak gozgalaňy (mil. öň. 74-71-y.)

Mil. öň. 74-nji ýylda başlanan Spartagyň baştutanlygyndaky gullar gozgalaňy gadymy dünýäde iň köpçülikleýin we guramaçylykly gozgalaňlardan biri bolupdyr.

Rim armiýasynda gulluk etmekden boýun towlanlygy üçin Kapuýa şäherindäki gladiatorlyk mekdebine satyp goýberilen frakiýaly gul Spartak gullary gozgalaň turuzmaga ündeýär.

Emma kimdir bu hakda rimlilere habar berýär. Şonda Spartak we onuň 200-e ýakyn tarapdarlary garawullara hüjüm edýärler we gaçyp çykyp gidýärler. Olar *Wezuwiý* dagyndaky gaýa çykyp ýerleşýärler. Ýuwaş-yuwaşdan başga gullar hem olara gelip goşulyp başlaýar we gozgalaň turzanlaryň hatary barha giňelýär. Köp geçmän olaryň sany 10 müň adama ýetýär.

Gozgalaň turuzan gullary derbi-dagyn etmäge iberilen üç müň adamlyk goşun Wezuwiý daglarynyň ýakynynda harby lager dikýär.

Gabaw başlandy. Spartak garaşylmadyk we aýgytly plany amala aşyrýar. Gullar üzüm şahalaryndan üzeňni dokap, görünmeýän tarapdan depeden aşak düşýärler. Rimli-ler toparynyň zzyndan zarba beren Spartak olary derbi-dagyn edýär. Emma köp geçmän gozgalaň turuzanlaryň arasynda agzalaryk peýda bolýar. Gullaryň bir bölegi Rimden gidip, öz ýurtlaryna gaýtmagy makul görýärler. Köp gullar bolsa ýurtdan çykyp gitmezlige, Rimi derbi-dagyn etmäge we gul eýelerinden öç almaga äht edýärler.

Spartaga garşy tejribeli serkerde *Mark Krass* baştutanlygynda köp müň sanly goşun iberilýär. **Mil. öň. 71-nji ýylyň** baharynda bolup geçen aýgytly söweşde Spartagyň goşuny ýeňilýär we onuň özi bolsa ana şol söweşde heläk bolýar. 6 müňden gowrak ýesir Rim-Kapuýa aralygynyndaky ýoluň ýakalaryndaky haçlara kakylýar.

Daýanç konspekti

- gul zähmetinden peýda ýokdugy mälim boldy
- kolonlar – maýda ýer kärendeçileri «külbeli gullar»
- gladiatorlar
- Kolizeý amfiteatry
- mil. öň. 74-nji ýyl – Spartak gozgalaňy
- Wezuwiý dagyndaky karargäh
- mil. öň. 71-nji ýyl – Spartagyň şowsuzlygy

Soraglar we ýumuşlar

1. Rimde gullaryň sany kimleriň hasabyna köpelipdir?

Spartak gozgalaňy

Ýatda saklaň!

Spartak gozgalaň mil. öň. 74–71-nji ýyllar dowamynda bolup, gozgalaň gullaryň şowsuzlygy bilen tamamlanypdyr.

Spartagyň heläk bolmagy

2. Gullar, kolonlar we «külbeli gullaryň» ýagdaýy bir-birinden nähili tapawutlanýardy?
3. Rimliler gullara garanda nähili gatnaşykda bolupdyrlar?
4. Spartagyň baştutanlygynda gozgalaň turuzan gullaryň söweşleri bolan ýerlerini we ugurlaryny kartadan görkeziň.

Rim esgerleri dync alýarlar

Rimlileriň baýdaklary

42-§. Rim respublikasynyň ýykylmagy

Sebäpleri

Gullar gozgalaňlary gul eýelerini uly howsala salýar. Gul eýeleriniň önünde güýçli häkimiýet bolan *harby diktatura* ornaşdyrmak zerurlygy baradaky mesele çürt-kesik goýlupdy. Senatorlar we az sanly wezipeli şahslar uly döwleti dolandyrmagy känbir üpjün edip bilmeýärler.

Mil. öň. I asyrda regulýar hakyna tutma goşunlara daýanýan harby başlyklar real güýje öwrülýärler. Hakynatutma esgerleri Rimiň harby güýji we döwletiň güýçlenmegi däl-de, diňe olja gyzyklandyrardy. Hakynatutma esgerler üçin kimler bilen söweş etmek ýa-da kimleri talamagyň tapawudy ýokdy.

Rimde bolsa döwlet baştutany bolmagy isleýän birnäçe serkerdeler bardy.

Sezaryň häkimiýetiniň berkarar bolmagy Spartak gozgalaňy basyp ýatyryp, çym-pytrak edilensoň *Krass* we *Pompeý* häkimiýet üçin ep-esli wagt göreş alyp barýarlar, emma Rim döwleti üçin alnyp barylýan uruşlardan birinde *Krass* heläk bolýar. Indi *Pompeý* üçin *Sezar* ýeke-täk howply bäsdeşe öwrülipdi. *Galliýa* uruşlaryndaky ýeňişler sebäpli *Sezaryň* at-abraýy ep-esli artýar.

Ýuliy Sezar mil. öň. 49-njy ýylda Galliýadaky ýeňişli uruşdan soň Rime barýan ýoldaky *Rubikon* derýasyndan geçmek bilen, ýeke-täk häkimlik üçin aç-açan göreşi başlap goýberýär. Sezar şonda şeýle diýipdir: «Bije taşlandy!»

Rimiň ilatynyň goldawy aýgytly ähmiýete eýe boldy. Pompeýiň goşunlary Ispaniýadady. Sezar ýeňiş gazandy. Ol Rim *imperatory we diktatory* – çäklendirilmedik häkimiýete eýe hökümdaryna öwrülýär. Sezaryň arzuw-islegi Rim üçin kanun güýjüne eýedi.

Bu ýagdaý uzak dowam etmedi. Sezaryň çäklendirilmedik häkimiýetinden närazy bolan senatorlar pitne tutuzýarlar. Olar Sezary öldürmäge we Senata öňki ýagdaýyny gaýtarmaga äht etdiler. Pitnä Sezaryň ýakyn dostlaryndan bolan *Brut* baştutanlyk edýär. Senatdaky mejlis wagtynda pitneçiler Sezary gurşap alýarlar we oňa hanjarlar bilen zarba berip başlaýarlar. Sezar şol ýeriň özünde ölýär.

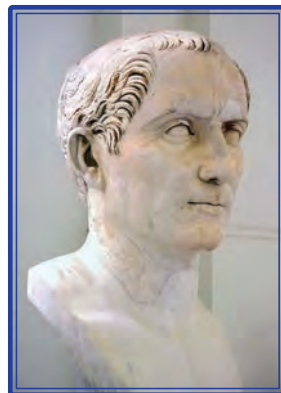
Mil. öň. 44-nji ýylda Ýuliy Sezar hökümdarlygy tamamlanýar. Emma onuň öldürilmegi respublikanyň gaýtadan dikeldilmegine getirmeyär. Serkerdeleriň arasynda göreş we ýurtda raýatlaryň urşy başlanyp gidýär.

Özüňizi synaň!

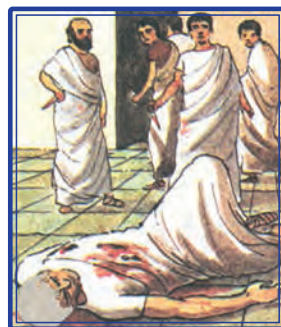
Krass, Pompeý, Sezar – ...

Brut – ... Imperator – ...

Häkimiýet üçin göreş netijeleri Sezar öldürilenden soň Brut respublikany gaýtadan dikeltmäge synanyşýar. Ýöne hemme senatorlar hem öňki düzgünlere gaýt-

Sezar – Rim imperatory

Sezaryň öldürilişi

**Ýuliy Sezar
dinary
mil. öň.
49–48-nji ýyllar.**

**Kleopatra –
Müsür melikesi**

mak islemeýärler. Olaryň aglabasy öz baýlygyny Sezaryň hökümdarlygy döwründe ele alypdy. Brut we onuň tarapdarlary Gresiýa gaçyp gitmäge mejbur bolýar.

Şol bir wagtda Rimde Sezaryň ýegeni *Ok-tawian* peýda bolýar. Ol Brut we onuň tarapdarlaryna garşy göreşe başlaýar.

Demirgazyk Gresiýada Brut goşun toplap, Rime uly howp salýar. Oktawian *Mark Antoniý* bilen bileleşik düzüp, Brutyň ýolbaşçylygynda respublikanyň tarapdarlaryny ýok edýär.

Şondan soň Oktawian Rim döwletiniň Günbatar bölegini, Antoniý bolsa Gündogar bölegini dolandyrmagy öz eline alýar.

Müsüre gelen Antoniý Müsür melikesi *Kleopatra* öýlenýär. Nika sowgady hökümünde Antoniý Kleopatra Rimiň gündogar prowinsiýalaryny (welaýatlaryny) berýär. Bu Oktawianyň närazylygyna sebäp bolýar.

Mil. öň. 31-nji ýylda Gresiýanyň kenarlarýnda Antoniý bilen Oktawianyň flotlarynyň arasynda söweş bolýar. Söweş gyzygan bir mahalda Kleopatra we Antoniý *Aleksan-driýa* şäherine gaçýarlar. Armiýa we flot Oktawian boýun egýär. Soňky ýyl Oktawian goşunlar bilen Müsüre ýetip gelýär. Antoniý we Kleopatra öz-özünü öldürýärler, Müsür bolsa Rim döwletiniň prowinsiýasyna öwrülýär. Şeýdip Oktawian bütün Rim imperiýasynyň ýeke-täk hökümdary bolýar.

Mil. öň. 29-njy ýylda Oktawian Senatdan imperator derejesini we *Awgust* lakamyny alyp, Rim imperiýasynyň esaslandyryjysyna öwrülip, ençeme özgertme geçirýär. Imperator giň gerimli gurluşyk işlerini alyp baryp Rimde köp köşkler we ybadathanalar gurulýar.

Oktawian Awgust aradan çykansoň onuň mirasdüşerleri *Kaligula* we *Neronyň* hökümdarlygy döwründe imperiýanyň krizisi başlanýar. Diňe **milady II asyryň** başlarynda Rimiň güýji gaýtadan dikeldilýär. Bu asyr Rim imperiýasynyň «altyn asyry» diýen ady alýar.

Milady 98-nji ýylda *Traýan* Rim imperatory tagtyny eýeleýär. Traýan döwründe Dunaý derýasynyň boýlarynda ýaşayan *daklar* bilen uruşlar alnyp barylýar. Beýikligi 40 metre deň *Traýan sütüniniň* daşynda teswirlenen daklar bilen uruş görnüşleri bu hakda hekaýa edýär. Bu döwürde Siriýa we Mesopotamiya çäkleri Rim imperiýasynyň düzümine girýär.

Özüňizi synaň!

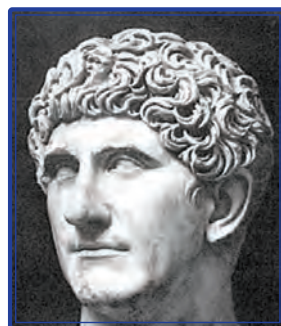
Oktawian Awgust – ... Sezar – ...
Kleopatra – ... Traýan – ...

Daýanç konspekti

- häkimiýet üçin göreş: Krass we Pompeý mil. öň. 49-njy ýyl – Ýuliy Sezar – Rim imperatory
- Sezaryň öldürilmegi → Brut mil. öň. 31-nji ýyl – Antoniý we Oktawian söweşi
- Oktawian – imperator Awgust milady II asyr – Rim imperiýasynyň «altyn asyry»
- milady 98-nji ýyl – imperator Traýan → Traýan sütüni

Soraglar we ýumuşlar

1. Rimde respublikanyň ýykylmagynyň esasy sebäbini aýdyň.

Mark Antoniý

Yatda saklaň!

Mil.öň. 29-njy ýylda Oktawian Senatdan imperator derejesini we Awgust lakamyny aldy. Ol Rim imperiýasynyň esaslandyryjysydyr.

Imperator Oktawian Awgust

Trajan sütüni

Rim pyýadalary

2. Rimde Sezaryň häkimiýeti nädip berkarar boldy?
3. Ýuliy Sezaryň öldürilmegini kim we näme üçin gurady?
4. Ýuliy Sezar öldürilenden soň Rimde nähili özgerişler boldy?
5. Ýeke-täk häkimlik üçin göreşde näme üçin Oktawian ýeňiji çykdy?

43-Ş. Rim imperiýasynyň ýykylmagy we krizise duçar bolmagy

Imperiýanyň ýykylmagy

Imperator Trajan döwründen soň rimliler iri basybaljylykly uruşlaryny alyp baryp bilmändirler. Milady III asyrda Rim imperiýasynyň güýji gowşap başlady. Imperatory indi armiya saýlaýardy, armiýanyň özünde hem dürli toparlaryň arasynda göreş gidýärdi.

Şol bir wagtda imperiýanyň araçäkleriniň demirgazyk-günbatar tarapyndan söweşiji taýpalar peýda bolýar. Rimliler olara «*warwarlar*» diýen lakam beripdirler, ýagny rimlilere görä medeni ösüş taýdan ep-esli pes derejedäki taýpalar hökmünde olary şeýle atlandyrypdyrlar. Şu sebäpli rimliler araçäkde uly armiya saklap durmaga mejbur bolupdyrlar.

Özüňizi synaň!

«*Warwarlar*» ...

Günbatar we Gündogar Rim imperiýalary

Imperator *Konstantin* döwründe, **milady 330-njy ýylda** *Bosfor* aýlagyndaky *Wizantiý* şäheri Rim imperiýasynyň paýtagty diýlip yglan edilýär. Imperatoryň buýrugy bilen şäherdäki ähli köne binalar bozup taşlanýar we täze şäher gu-

rulýar. Şäher imperatoryň hormatyna *Konstantinopol* diýip atlandyrylyp başlaýar.

Ullakan imperiýany Konstantinopoldan durup dolandyrmak kyndy. Imperator *Feodosiý* ölendenden soň **milady 395-nji ýylda** Rim imperiýasy onuň iki oglunyň arasynda *Günbatar* we *Gündogar* böleklere paýlanýar. Günbatar bölege Italiýa, Ýewropa we Demirgazyk Afrikadaky welaýatlar, Gündogar bölege bolsa Balkan ýarymadasy, Kiçi Aziýa we Müsür ýerleri giripdir. Gündogar Rim imperiýasynda imperatoryň ýeke-tek häkimiýeti saklanyp galyp, Günbatar Rim imperiýasy bolsa aýratyn döwletlere dargap başlaýar.

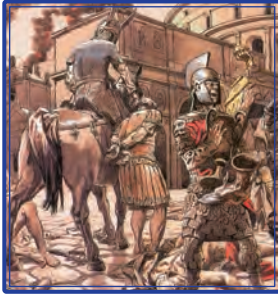
Rimiň bosagasyndaky warwarlar

Gotlar Rimde **Milady 410-njy ýylda** *Alarih* baştutanlygyndaky *gotlar* Rimi gurşap alýarlar. Rimliler olar bilen gepleşişe başlaýarlar, emma gijesine gullar derwezeleri açyp berýärler, basybaljylar şähere kürsäp girýärler. Gotlar heýkelleri ýok edip, gymmatly kitaplary ýakyp, Rimi göni üç gün talaýarlar. Talanan Rim şäheri boşap galýar.

Germanlar sowatsyz bolup, teatrlar, kitaphanalary görmändiler. Rim imperiýasynyň çäGINE girenlerinden soň olar Rim ymaratlary, arhitekturasy we heýkelleriniň güzelligi we mahabtylygyny mynasyp bahalap bilmeýärdiler. Bularyň ählisi rehimsizlik bilen ýok edilýär. Germanlar kiçi galalaryny gurşaýan diwarlary berkitmek üçin Rim ybaddhanalary we kitaphanalary binalaryndan daş tagtalary goparyp äkidýärler. Kitaplar, heýkeller we başga sungat eserleri hem ýok edildi.

Ýatda saklaň!

Imperator Feodosiý ölendenden soň **milady 395-nji ýylda** Rim imperiýasy onuň iki oglunyň arasynda Günbatar we Gündogar böleklere paýlandy.

Gotlar Rimi talaýarlar

Ýatda saklaň!

Rim **410-njy ýylda Alarih** baştutanlygynda gotlar tarapyndan ýok edildi.

Wandal esgeri

Günbatar Rim imperiýasynyň Gotlaryň Rimi eýelemegi imperiýanyň ilatyny howsala salýar. Ýüz ýyllar dowamynda rimliler özleriniň ähli bäsdeşleriniň üstünden ýeňiş gazanypdylar, özlerini dünýä hökümdary hasaplapdyrlar. Rimi bolsa «*baky şäher*» diýip taryplapdyrlar.

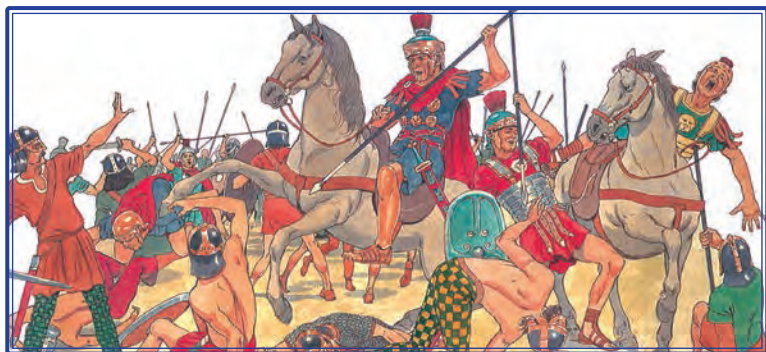
Rimiň ilatynyň aglabasy Rimiň pese gaçmagy bilen bütin dünýä ýok bolup gitjegine ynanýardy. Emma dünýä heläk bolmady.

Alarih hem öldi, ýöne Rimiň ondan gazaplyrak duşmany – *Attilanyň* baştutanlygynda *hunn* taýpalary peýda bolýar. Attila Gündogar Rim imperiýasyna hüjüm gurap başlaýar. **Milady 452-nji ýylda** hunnlar Italiýa çozup girýärler.

Milady 455-nji ýylda Rime germanlaryň *wandal* taýpalary hüjüm edýär, olar iki hepdäniň dowamynda şäheri talaýarlar. Wandallar özleri bilen äkidip bilmeýän hemme zady ýok edýärler.

Milady 476-njy ýylda german taýpalarynyň Rimdäki hakynatutma goşunyň serkerdesi *Odoakr* soňky imperator *Romuly* tagtdan agdarýar we imperator derejesi nyşanyny Konstantinopola iberýär.

Öňki Günbatar Rim imperiýasynyň çäklerini german taýpalary eýeleýärler. Şeýdip **milady 476-njy ýyl**, Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylmagy we Gadymy dünýä taryhynyň gutarýan senesi hökmünde taryha girdi. Şu seneden başlap orta asyrlar taryhy başlanýar.

Söweşden görnüş

Daýanç konspekti

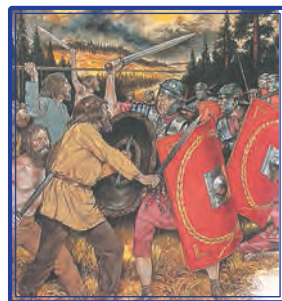
- 330-njy ýyl – Rim imperiýasynyň paýtagty – Wizantiý (Konstantinopol)
- 395-nji ýyl – Rim imperiýasy
 - ← Günbatar
 - ← Gündogar
- 410-njy ýyl – Rimiň gotlar tarapyndan weýran edilmegi – Alarih
- 452-nji ýyl – hunnlaryň Italiýa çozup girmegi – Attila
- 455-nji ýyl – german wandal taýpalarynyň çozup girmegi
- 476-njy ýyl – Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylmagy

Soraglar we ýumuşlar

1. Rim armiyasy barada aýdyp beriň.
2. Rimliler kimlere «warwarlar» diýipdirler? Rimliler warwarlaryň haýsy taýpalary bilen çaknyşýarlar?
3. Rim imperiýasynyň Günbatar we Gündogar imperiýalara bölünmeginiň sebäbi nämede?
4. Rimiň basyp alynmagy barada aýdyp beriň.
5. Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylmagynyň sebäplerini sanaň.

Ýatda saklaň!

Milady 455-nji ýylda Rime germanlaryň wandal taýpalary hüjüm etdi, olar iki hepdäniň dowamynda şäheri taladylar.

Rimlileriň wandallaryň goşunlary bilen bolan söweşi

Ýatda saklaň!

476-njy ýylda Günbatar Rim imperiýasy ýykyldy.

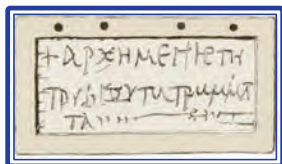
44-ş. Gadymy Rimiň medeniýeti

Gurply rimliniň öý-galasy

Rim termalary.
Häzirki surat

Mum bilen örtülen ýazuw tagtasy

Rimlileriň durmuş terzi

Gadymy zamanlarda rimli aristokratlar bolan patrisiýler bir gatly adaty jaýlarda ýasaýardylar, hojalykda gullar hem köp däldi.

Wagt geçip rimlileriň durmuşynda ýiti özgerişler bolýar. Gurply adamlar ýaşayan depeliklerde tomaşa baglary we çarbaglar köp, howasy bolsa tep-tekiz ýerleşişine garranda ep-esli sagdyn we arassarak bolupdyr. Imperatoryň ýakyn adamlary kaşaň binalara eýelik edýärdiler.

Ýönekeý rimliler depelikleriň ortasyndaky tekiz ýerlerde ýaşapdyrlar. Bu ýerlerde köçeler dar we hapa bolupdyr: zibili göni köçä taşlapdyrlar.

Üstesine Rimiň ilaty sany hem barha artýardy, çünki Italiýanyň dört tarapyndan tozdurylan daýhanlar paýtagta gaçyp gelerdiler.

Rimli imperatorlar paýtagt ilaty üçin «*term*ler» diýlip atlandyrylan kaşaň hammamlar gurdurypdylar (grekçe «yssy» sözünden, «termos» sözi hem şundan gelip çykan). Ujypsyz tölegiň hasabyna her bir rimli termelere düşmek mümkinçiligine eýe bolup, bu ýerde ýüzmek üçin basseýnler, sport zallary bardy. Termalaryň ýanynda tälim almak we ylymlar bilen meşgullanmak üçin kitaphana hem bolupdyr.

Tälim

Medeniýetiň esasy alamaty bolan tälim Rimde özboluşlydy. Çagalaryň mekdepde tälim almagy ata-eneleriň okamak üçin hak tölemek mümkinçiliklerine bagly bolupdyr. Garyp

rimlileriň perzentleri hojalyk işlerinde ata-enelerine kömek berýänlikleri sebäpli mekdepde okamaýardylar.

Gurply maşgalanyň perzentleri bolsa 6 ýaşdan mekdebe gatnapdyr. Ýazmagy öwrenýän çagalar *stil* diýen metal taýajyk bilen harplary mum örtülen tagtajyklara gytyrdadyp, oýup ýazýardylar.

Ýatda saklaň!

Stil – mum bilen örtülen tagtajyga ýazmak üçin niýetlenen demir taýajyk.

Okamagy, ýazmagy we hasaplamagy öwrenenden soň köpçülik tälim almagy tamamlýardy. Käbirleri grammatikada (orta mekdepde) okuwyny dowam etdiripdir. Ol ýerde taryh, geografiýa, geometriýa, saz we astronomiýa okadylýardy.

Grek dilini öwrenmäge aýratyn üns berlipdir, çünki ylmyň dürli ugurlaryna degişli kitaplaryň aglabasy grek dilinde ýazylypdy. Syýasy işgär bolmagy islän her bir adam oratorlyk *ritorikany* – öwadan geplemegi özleşdiripdir.

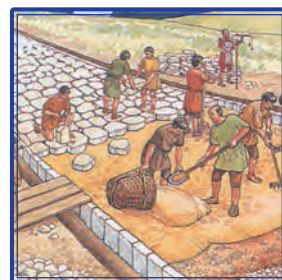
Binagärçilik we heýkeltaraşlyk

Rim imperiýasynda gurluşyk işleri aýratyn ösüpdi. Amfi-teatrlar, sirkler, teatrlar, ybadathanalar, köşkler, triumfal arklar we köp etažly jaýlar gurulýar. Şäheri belent diwarlar gurşaýardy.

Rim binagärçiligi grek binagärçiliginden ymaratlarynyň reňbe-reňligi we owadanlygy

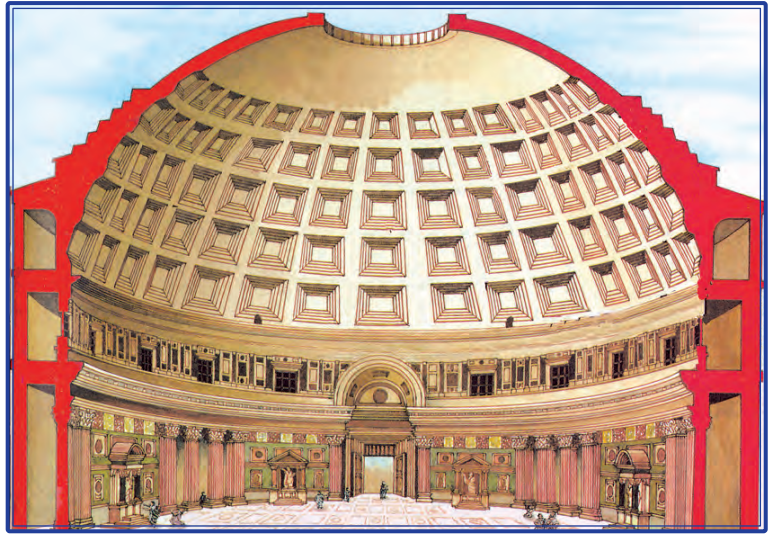
Latynça sanlar

Rimdäki ýol gurluşygy

Akweduk gurluşygy

Panteon – ähli hudaýlaryň ybadathanasy

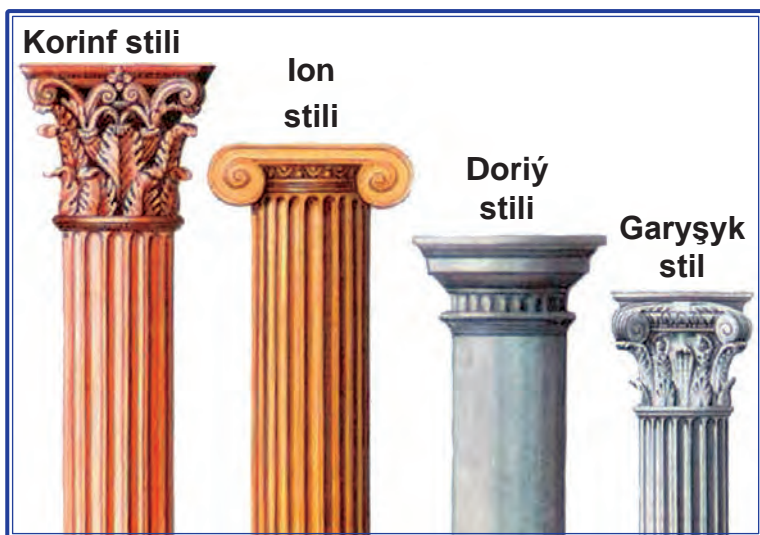
Ýatda saklaň!

Ähli hudaýlaryň ybadathanasy – Panteona Rim imperiýasynda ýaşayan her bir adam gelip özi uýyan hudaýa sygnamak mümkinçiligine eýe bolupdyr.

bilen tapawutlanypdyr. Milady I asyrda Rim iň iri we ilaty köp şähere öwrülipdir. Şol wagtlarda hatda şeýle bir nakyl dokalypdyr: «Ähli ýollar Rime barýar». Tokaýlar, daglar we batgalar arkaly ýollar geçirilipdir. Ýollar bilen bir hatarda, Rim wodoprowody – suw turbalarynyň galyndylary häzire çenli saklanyp galypdyr.

Turbalar ýapgytlyk esasynda gurlan bolup, dagdaky bulaklardan suwuň özi akyp gelýärdi. Suw turbalaryny jarlardan, derelerden we jülgelerden geçirmek üçin *akweduklar* – anhorlaryň ýokarky böleginden geçirilen köprüler gurlupdyr.

Ullakan köprüleri bütinleý daşdan gurmak gymmat düşýärdi we uzak dowam ederdi. Rimliler täze gurluşyk materialy bolan *betony* oýlap tapypdyrlar.

Binagärçilik stilleri. Sütünler

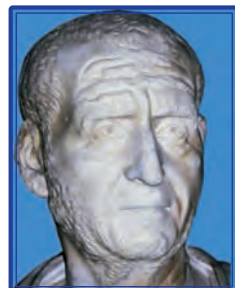
Gatandan soň ol daşdan hem berk bolup galypdyr. Beton ulanmagy rimlilere tiz we pugta desgalary gurmaga mümkinçilik beripdir.

Rimiň iň uly amfiteatry bolan *Kolizeý* geçmişdäki mahabatlylyk nusgasy hökmünde häzire çenli saklanypdyr.

Beton oýlap tapylandan soň petikler gümmez şeklinde sütünlersiz gurulýan bolupdyr. Rimdäki *Panteon* (grekçede «ähli hudaýlaryň ybadathanasy» manysyny aňladýar) şu stilde gurlan.

Gadymy Rimde meşhur taryhy eserler döredilipdir. Taryhçy *Tit Liwiý* «Rimiň taryhy»ny ýazypdyr. *Plutarh* grek-rim serkerdeleriniň durmuşy barada kitap ýazyp galdyrypdyr. Kwint Kursiý Ruf «Makedoniýaly Aleksandryň taryhy» eserini döredipdir. Bu eserler bize çenli ýetip gelipdir.

Rim taryhçylary:

Kwint Kursiý Ruf

Plutarh

Tit Liwiý

**Hristianlaryň
ilkinji
ybadathanasy**

**Isanyň haça
asylmagy**

Hristian- çylygyň emele gelmeği

Milady I asyryň başlarynda Rim häkimiýeti astynda bolan Palestina ýerlerindäki *Wifileem* şäherinde «Hudaýyň ogly» adyny alan *Isa* doglandygy barada rowaýatlar giň ýaýrap başlapdyr.

Rowaýatlara görä, 30 ýaşynda *Isa* on iki sany *haworiýleri* (*apostollar*) bilen Palestina boýunça syýahat edip, Hudaýyň aýatlary barada hekaýa edip berýär we täsinlikleri görkezýär – ýaşamaktan umydyňy üzen, bejerip bolmaýan näsaglary bejerýär.

Ýerli ruhanylar *Isa* pygamberi bar dini hakykatlary bozup düşündürmekde aýplap, ony ölüm jezasyňa höküm edýärler. Rim naýyby *Pontiý Pilat* bu hökümi tassyklapdyr.

Rowaýatlara görä, Isany ýer ýüzündäki ilkinji adam – Adam ata jaýlanan *Golgofa dagynda* haja asypdyrlar.

Aradan çykandan soň jesedini bir gowaga goýýarlar. Üçünji güni jaýlamak üçin gelenlerinde *Isa Masihiň* jesedi goýlan ýerinde ýokdugyny görüpdirler.

Adamlar *Isa* pygamberiň gaýtadan dirilip, asmana göterilmegine we Ýer ýüzüne gaýdyp geljekdigine ynanypdylar.

Isa Masihi baradaky rowaýatlar *Ýewangeliýa* (*Injil*) adyny alan, grekçeden terjime edende bu söz «Hoşhabar» manysyny aňladýar. *Isa* pygamberiň taglymatynyň dowamçylary *hristianlardyr*. Şägirtleri apostollar diýlip atlandyrylypdyr. Hristianlar topa-

ryna *ýepiskoplar* ýolbaşçylyk edýär. **Milady I asyr** – hristiançylyk emele gelen senedir.

Rim hökümdarlary hristianlary yzarlaýarlar, ýyrtyjy haýwanlaryň penjesine taşlaýarlar, dürli sütemlere salýarlar. Bu bolsa adamlaryň närazylygyna sebäp bolýardy.

Milady 313-nji ýylda imperator Konstantin hristiançylyk başga dinler bilen deň bir din diýip yglan edilen perman çykardy. Perman hristianlara ybadathanalary gurmaga we açan ybadat etmäge mümkinçilik berdi.

**Imperator
Konstantin**

Rowaýata görä, imperator Konstantin hristiançylyk nyşanyny öz esgerleriniň galkanlaryna çekmegi buýrupdyr we ýeňiş gazanypdyr.

Ýatda saklaň!
Hristiançylyk dini **milady I asyrd**a emele gelipdir.

Daýanç konspekti

Ýatda saklaň!

Milodiy 313-yilda imperator Konstantin xristianlik boshqa dinlar bilan teng bir din deb e'lon qilingan farmon chiqardi.

Soraglar we ýumuşlar

1. Rimlileriň durmuş ýörelgeleri barada hekaýa düzüň.
2. Rim döwletinde tälimiň haýsy görnüşleri bolupdyr, nämeleri okadypdyrlar?
3. Rim binagärçiliginiň aýratynlyklaryny aýdyň.
4. Rimdäki iň uly desganyň adyny aýdyň.
5. Rim Panteony barada nämeleri bilýärsiňiz?
6. Isa pygambar kim? Hristiançylyk barada nämeleri bilýärsiňiz?

Netije

Adamzat gadymdan döredilen deňi-taýsyz açyşlardan peýdalanyp gelyärler. Bolar ýeri işlemek usullary, tigr, suw kanallary, elipbiý, kalendar, sanlar, öý we şuňa meňzeş üstünlüklerdir.

Biz henize çenli gadymy dünýä halkarynyň döreden medeni ýadygärliklerini görüp haýran galýarys. Häzirki günde gadymy awtorlaryň köp eserleri bizi mertlige, zähmetsöýüjilige, Watany söýmäge çagyryr.

Döredijilik elmydama gadyrlanypdyr. Hatda gadymy döwürde uzak ata-babalarymyzyň durmuşy howp-hatarlara doly bolanda hem adamlaryň esasy maksady iýmit tapmak bolanda-da adamzat älemi düşünmäge çalyşypdyr. Bu bolsa ruhy-medeni ösüş üçin esas bolup hyzmat edýär.

Greki we rimlileriň Gündogar medeniýeti bilen özara gatnaşygy ylym we sungatyň ösüşiniň çaltlanmagyna, dünýä medeniýetiniň ösmegine getirdi.

Indi siz gadymy dünýä taryhynyň we Özbekistanyň taryhynyň näçe mün ýyllara baryp direlýändigini oňat bilýärsiňiz. Şol uzak geçmişde biziň ýurdumyzda baý medeni mirasyň ösmegi üçin esas döredilipdi. Bu ýerde gadymy şäherler we döwletler döredi. Daýhanlar, hünärmentler we gurluşykçylar özleriniň döredijilik zähmeti bilen ölkämiziň adyny äleme ýaýdylar.

Watana bolan söýgi köp basybalyjylara garşy göreşlerde halk gahrymanlarynyň edermenliginde görünýär. Tomaris, Şirak, Spitamen we başga köp mert gahrymanlar ýurduň azatlygyny özleriniň janlaryndan ýokary goýupdylar.

Ilkinji ýazuw çeşmesi – “Awesto”da iň oňat ýurt hökmünde Özbekistanyň gadymy ekerançylyk çäkleri agzalýar.

Amyderýanyň eteklerinde, gadymy Horezmiň ýerlerinde, Surhan, Kaşkaderýa we Zerewşan oazislerinde zarduşt dini ýaýradyjylary ýowuzlyk bilen gowulygyň arasyndaky ebedi göreş hakyndaky mukaddes kasydany ýaradypdyrlar. Olar adamlary parahatçylyga, adalata we gowulyga çagyrypdyr. Adamlar maşgalasyna, öýüne, suwa we ýere hormat bilen gatnaşykda bolup, perzentlerine adamyň jemgyýetdäki ýokary orny baradaky düşüňjani siňdiripdirler.

Ata-babalarymyzyň taryhdaky gahrymanlyklary, mertligi watan-söýüjilik duýgularyny terbiýeleýär, öz Wananyň bähbitlerini goramagy öwredýär.

Özbekistan Respublikasy Birinji Prezidenti Islam Karimow milli garaşsyzlyk taglymyň manysyny açyp bermek bilen, ýurdumyzyň ösüşini millete, diline we dinine seretmezden bütün Özbekistanyň raýatlaryny düzýän jemgyýetiň ruhy gülläp ösmegi we kämil adamy terbiýelemek bilen aýrylmaz baglap, ata-babalarymyzdan galan baý medeni mirasy gadyrlamak we gorap saklamak zerurdygyny nygtapdy.

Halkymyz ýagşylyga, parahatçylyga we ýaradyjylyga ymtylýar. Bu ymtylma baý ruhyýete esaslanan we ýurdumyzyň bu güni we geljekdäki ösüşini, gülläp-ösmegi bilen bagly.

Biz Watanymyzyň maddy we ruhy medeniýetini gorap saklap, toplanan ruhy gymmatlyklary köpeltmek bilen ata-babalarymyzyň haýyrlı işlerini dowam etdirmelidiris.

Ruhyýetimizi ýokarlandyrmak babatdaky maksatlary we wezipeleri amala aşyrmak üçin her bir adam özüni öz ýurdunyyň hakyky raýaty diýip duýmagy üçin gadymy, köne taryhy, beýik eždatlarymyzyň baý mirasyny we medeniýetini çuňňur öwrenmeli, bu günki gündäki bütindünýä özgerişlere baý hakykaty aňly ýagdaýda akyl ýetirip bilmeli, jemgyýetimiziň we döwletimiziň ösüşine özüniň hem dahyllydygyny aňmalydyrlar.

TARYHY ADALGALARYŇ SÖZLÜGI

Awstralopitek – iň gadymy adamyň görnüşi.

Agora – Gadymy Gresiýa şäherlerinde halk ýygnanýan ýer, merkezi meýdan.

Akweduk – Rim döwründe şähre suw gelyän üstünde ýap bolan beýik köpri.

Altamir – Ispaniýadaky soňky paleolite degişli suratlar tapylan gowak.

Amfiteatr – sahnanyň töwereginde tomaşaçylar oturmaga niýetlenen gurluşlar bilen gurşalan tamsyz uly desga.

Animizm – adamy gurşaýan gurşawda janlaryň we ruhlaryň barlygyna ynanmak. Latynça «aname» sözi «jan», «ruh» düşünjeleri aňladýar.

Antik – latynça «gadymy».

Antik taryh – Gadymy Gresiýa we Gadymy Rim döwri taryhy.

Antropologiya – grekçe «antropos» – adam, «logos» – ylym sözlerinden ybarat bolup, «adam baradaky ylym» manysyny aňladýar.

Argonawtlar – altyn sütük (jadyly goçuň derisini) gözläp, «Argo» diýen köp kürekli gämide deňiz syýahatyna çykan Ellada gahrymanlary.

Arheologiýa – grekçe «arxayos» – gadymy, «logos» – ylym, diýen manylary aňladýar, maddy çeşmeleri öwrenýän we olar boýunça taryhy geçmişi gaýtadan dikeldýän; gadymşynaslyk.

Budda – Siddhartha Gautamanyň ikinji ady, lakamy; «Maga-ryflanan» ýaly terjime edilýär.

Buddizm – miladydan öňki VI asyrdan Hindistanda Siddhartha Gautama tarapyndan esaslandyrylan dini taglymat.

Demokratiýa – grekçe «halk häkimiýeti», her bir raýat öz ýurduny dolandyrmak meselesi boýunça öz pikirini beýan edýän, şonuň ýaly-da, döwlet dolandyryşynda gatnaşýan jemgyýetçilik düzümi.

Ellinler – gadymy grekler; ilki Gresiýanyň ähli ilaty şeýle atlandyrylypdyr.

Etnografiya – grekçe adalga bolup, «halklaryň häsiýetnamasy» manysyny aňladýar.

Emeli suwaryş – kanallaryň we ýaplaryň kömeginde ekinleri suwarmak.

Falanga – agyr ýaraglanan esgerleriň birnäçe, adatda 9 ýada 16 hatar nyzama durmagy.

Filosofiya – grekçe «filo» – söýmek, «sofiya» – paýhaslylyk düşünjelerinden alnan.

Faraon – Müsür hökümdary; «beýik maşgala» manysyny aňladýar.

Forum – Rimde ýygnak geçirilýän ýer we söwda-satyk meýdany bolup hyzmat eden şäher merkezi.

Gilgamyş – Mesopotamiýanyň mifiki gahrymany, taryhy şahs, Uruk şäheriniň patyşasy.

Goplit – Gadymy Gresiya we Gresiya-Makedoniya armiyalarynyň agyr ýaraglanan pyýada söweşijisi.

Gul – özge bir adamyň emlägi bolan we işçi güýji hökmünde ulanylýan erksiz adam («gepleýän zähmet guraly»); guly satyn almak we satyp goýbermek mümkin bolupdyr.

Hronologiya – asyrlar, döwürler, wagt ölçegi baradaky ylym; dürlüçe wakalar senesi hronologiyanyň kömeginde anyklanýar.

Ilkidurmuş adamy – irki, iň gadymy adam.

Imperator – latynça «hökümdar», Rimde ilki – hormatly harby dereje, soňluk bilen absolýut hökümdara degişli at.

Koloniýalar – gadymy döwürlerde öz ýurduny terk eden adamlar tarapyndan täze ýerlerde esaslandyrylan menzilgähler we şäherler.

Konsul – Respublika döwründe Rimdäki ýokary syýasy wezipe. Her ýyl saýlanýan iki sany konsul Senata we armiya ýolbaşçylyk edipdir.

Neandertal adamy – orta paleolit döwründe ýaşan ilkidurmuş adamy. Onuň süňküniň galyndylary ilki Germaniýadaky Neandertal jülgesinden tapylan.

Nom – grekçe «welaýat» düşünjesini aňladýar. Müsürdäki ilkinji döwlet.

Nomarh – Gadymy Musrda ilk döwletiň hökümdary.

Papirus – baldagynyň maňzy ýazuw ýazmaga material taýýarlamak üçin ulanylýan gamyş.

Patrisiýler – Rimiň gadymy düýpli ilaty.

Piramida – mahabatly daş desga, faraonlaryň kümmeti.

Pitekantrop – grekçe «maýmyn-adam» manysyny aňladýar. Antropologiýa ylmynda zinjanthrop we sinantrop ýaly «dik durup ýöreyän adam» diýlip atlandyrylan. Irki paleolit döwründe ýaşan ilkidurmuş adamy.

Plebeýler – Rime göçüp gelen adamlar we olaryň nesilleri.

Polis – grekçe «şäher».

Ruhanylar – ybadathana ruhanylary.

Respublika – «umumy iş» manysyny aňladýar; düzümiň ady.

Sinantrop – «Hytaý adamy» manysyny aňladýar. Irki paleolit döwründe ýaşan ilkidurmuş adamy.

Senat – «Aksakgallar geňeşi» manysyny aňladýar.

Sfinks – göwresi şiriňki we kellesi adamyňky bolan, piramidalary gorayan ullakan heýkel – legendar jandar.

Termler – Gadymy Rim şäherindäki jemgyýetçilik hammamlary.

Siwilizasiýa – gadymdaky jemgyýet ösüşiniň ep-esli ýokary derejesi (şäherler, ýazuw we döwletleriň ösüşi).

Şäher-döwlet – töweregindäki çäkleri tabyn eden özüni-özidolandyryan şäher.

Warwar – ilki: grek dilinde gepleşmeýän islendik daşary ýurtly adam; soňluk bilen bu söz medenileşmedik adamlara görä ulanylýan boldy.

Ybadathana – mukaddes diýlip ygylan edilen, adamlar hudaýlara sygynýan bina ýa-da ýer.

Zikkurat – depesinde ybadathanasy bolan basgançakly iri we belent desga.

Zinjanthrop – ilkidurmuş adamy, bu adamyň ady onuň süňkünüň galyndylarynyň tapylan ýeri «Zinj» jülgesi we grekçe «antropos» – adam sözleri bilen baglanyşykly.

Jemleýji gaýtalamak

Gadymy dünýä taryhyny öwrenende taryhy adalgalary we atlary nähili özleşdiredigiňizi synaň. Jogabyňyzy barlamak üçin şu adalgalary berlen sahypalar hem getirilen.

- awgurlar – 154
awstralopitek – 13
agora – 93
akweduk – 152, 174
akinak – 124
akropol – 87
altar – 153
amfiteatr – 161
animizm – 15
antropologlar – 8
aramy ýazuwy – 139
aristokratiýa – 93
arheologlar – 8
buddizm – 66
çopperler – 14
demokratiýa – 93
doriýler – 85
ellinler – 92
ellinleşdirme – 129
epigrafika – 5
etnograflar – 8
filosof – 112
falanga – 87, 99, 102
fetişizm – 16
faraon – 30
gaýadaş
suratlary – 16
gladiatorlar – 161
giksoslar – 32
goplitler – 86
ieroglifler – 40
ilotlar – 89
imperator – 165
jykyr – 138
kasta
(warna)lar – 63
koloniýalar – 91
kolonlar – 160
konsul – 148
kromanýon – 14, 18
küzegärçilik – 45
koloniýalar – 91
kolonlar – 160
konsul – 148
kromanýon – 14, 18
küzegärçilik – 45
liktor – 149
legion – 156
liqurlar – 145
lingwistler – 8
matriarhat – 11
metekler – 87, 94
mezolit – 12, 18
mikrolitler – 20
mozaika – 152
mumyýalamak – 38
neandertal – 13
neolit – 12, 20
«nom»lar – 30, 31
numizmatika – 5
ossuariý – 82
öndüriji hojalyk – 20
özleşdiriji
hojalyk – 15
paleolit – 12, 23
palestra – 88
papiirus – 28, 40
patriarhat – 12
patritsiýler – 148,
periekler – 90
pitekantrop – 13
plebeýler – 149
polisler – 86
pontifik – 154
prokonsullar – 159
prowinsiýalar – 159
ruhany – 36, 81
sagaris – 124
sarkofag – 37
sanskrit – 66
satrap – 120, 125
Senat – 149, 156
siwilizasiýa – 5, 28
stil – 88, 173
strateg – 95
sfinks – 38
sinantrop – 13
şinehat – 44, 51,
60
toýun gap – 21, 77
tirmeler – 172
triera – 100
urug – 11
urug obşinasy – 11
ýazuw
çeşmeler – 6, 9
zarduştylyk – 80
zikkurat – 45, 47
zinjantrop – 13

GADYMY DÜNYÄ TARYHYNA DEGIŞLI TARYHY WE GEOGRAFIK ADALGALAR

<i>Aýrytam</i> – 139	<i>Italiýa</i> – 145	<i>Palestina</i> – 55
<i>Akkad</i> – 43, 47	<i>Jarkotan</i> – 24	<i>Pantikapeý</i> – 91
<i>Altamir</i> – 16	<i>Janbasgala</i> – 133	<i>Parfiýa</i> – 130
<i>Apennin</i> - 90,145	<i>Kangýuý</i> – 134	<i>Pataliputra</i> – 65
<i>Afina</i> – 87, 93	<i>Karfagen</i> – 146,157	<i>Peloponnes</i> – 84
<i>Afrasiýab</i> – 78,124	<i>Küýzeligyr</i> – 78	<i>Persepol</i> – 59
<i>Assiriýa</i> – 53	<i>Konstantinopol</i> – 168	<i>Pireý</i> – 88
<i>Aşşur</i> – 53	<i>Korinf</i> – 103	<i>Rim</i> – 146
<i>Baktra (Zariasp)</i> – 125,126	<i>Korsika</i> – 157	<i>Rozett</i> – 40
<i>Baktriýa</i> – 76	<i>Koşala</i> – 65	<i>Sardiniýa</i> – 157
<i>Behistun</i> – 9, 60	<i>Krit (Knoss)</i> – 85	<i>Selungur</i> – 14
<i>Dalwarzindepe</i> – 139	<i>Kuruşkat (Kiropolis)</i> – 126	<i>Sidon</i> – 55
<i>Dawan</i> – 135	<i>Lagaş</i> – 45	<i>Sogdiana</i> – 76
<i>Deşikdaş</i> – 14	<i>Lakonika</i> – 89	<i>Toýunlydepe</i> – 23
<i>Finikiýa</i> – 53, 55	<i>Lasko</i> – 16	<i>Sparta</i> – 89
<i>Ekbatana</i> – 59	<i>Liwiýa</i> – 32	<i>Suza</i> – 59
<i>Ellada</i> – 91	<i>Magadha</i> – 65	<i>Siriýa</i> – 32
<i>Elam</i> – 58	<i>Makedoniýa</i> – 102	<i>Şumer</i> – 43, 47
<i>Eshata</i> – 126	<i>Malla</i> – 65	<i>Teýşebaini</i> – 55
<i>Eýran</i> – 57	<i>Marafon</i> – 98	<i>Tir</i> – 55
<i>Fiwa</i> – 31	<i>Margiana</i> – 118	<i>Tigr</i> – 43
<i>Gang</i> – 61	<i>Marokanda</i> – 126	<i>Troýa</i> – 107
<i>Golgofa</i> – 176	<i>Maurýa</i> – 65	<i>Tuşpa</i> – 55
<i>Grek-Baktriya</i> – 131	<i>Maçay</i> – 19	<i>Uzyngyr</i> – 78
<i>Gresiýa</i> – 84	<i>Memfis</i> – 30	<i>Ur</i> – 45
<i>Galalygyr</i> – 133	<i>Mesopotamiýa</i> – 43	<i>Urartu</i> – 54
<i>Gyzyldepe</i> – 78	<i>Midiýa</i> – 58	<i>Uruk</i> – 45
<i>Goşulyş</i> – 19	<i>Miken</i> – 85	<i>Ýewfrat</i> – 43
<i>Goýungyrlangala</i> – 133	<i>Müsür</i> – 28	<i>Wawilon</i> – 49, 51
<i>Garadepe</i> – 139	<i>Mitanni</i> – 54	<i>Wezuwiý</i> – 162
<i>Hind</i> – 61	<i>Mohenjodaro</i> – 62	<i>Wizantiý</i> – 169
<i>Harappa</i> – 62	<i>Ninewiýa</i> – 53	<i>Ýerkorgan</i> – 78
<i>Hattusa</i> – 54	<i>Nubiýa</i> – 32	<i>Ýahudiýa</i> – 56
<i>Hersones</i> – 91	<i>Obişir</i> – 19	<i>Zamanbaba</i> – 23
<i>Halçaýan</i> – 140	<i>Oks (Amyderýa)</i> – 125	<i>Zarautsaý</i> – 19
<i>Huanhe</i> – 68	<i>Olwiýa</i> – 91	<i>Zerdepe</i> – 139
<i>Iki derýa aralygy</i> – 43	<i>Alympia</i> – 106	<i>Zinj</i> – 13

Gadymy dünýä taryhyndaky atlar

Alarih – 169	Gomer – 108	Pompeý – 164
Antioh – 130	Hammurapi – 49	Pontiý Pilat – 176
Antoniý – 166	Hafra – 37	Rihtgofen F. –141
Aristofan – 109	Hufu	Romul – 146, 170
Arrian – 9, 76	(Heops) – 37	Salawk – 130
Arhimed – 112	Isa Masih – 176	Sargon I – 47
Attila – 170	Kaligula –167	Sezar – 165
Aşoka – 65	Kambiz II – 34	Sin Şihuandi – 72
Aşşurbanapal – 54	Kanişka– 138	Sin Skunha – 119
Awgust – 166	Kiaksar – 58	Sofokl – 109
Bess – 124	Kir II – 34, 58	Sokrat
Brut – 165	Kleopatra –166	(Sukrot) – 113
Budda – 66, 67	Konstantin – 169	Solon – 94
Çandragupta – 65	Krass – 163	Spartak – 162
Çžan Sýan – 143	Kserks – 100	Spitamen – 126
Demetriý – 131	Kudzula	Strabon – 9
Demokrit –112	Kadfiz – 138	Ssipion – 158
Demosfen – 102	Kwint Kursiý Ruf – 9	Şihuandi – 72
Diodot – 130	Leonid – 100	Şampol-
Diogen– 112	Lýu Ban – 73	ýon J.F. – 40
Doro I – 9, 59,	Makedoniýaly	Şirak – 120
98,119	Aleksandr – 65, 112	Tarkwiniý – 147
Doro III – 124	Menes – 30	Tit Liwiý – 175
Drakont– 93	Menkaura – 37	Tomaris – 118
Dýuperron A. – 82	Menua – 55	Traýan – 167
Eshil – 121	Miltiad – 99	Tutanhamon – 38
Feodosiý – 169	Miron – 88	Tutmos II – 33
Fidiý – 110	Mitridat I –131	Tutmos III – 33
Filipp II – 102	NEýran – 167	U-Di – 73, 143
Frada – 119	Oktawian	Ýewtidem – 131
Gannibal –157	Perikl – 96	Wima Kadfiz – 138
Geraklit – 112	Platon	Zarduşt – 80
Gerodot – 9, 96, 112	(Aflotun) – 113	Ýahmos – 33
Gilgamiş – 46	Poliýen – 120	

Gadymy dünýä taryhy senelerde

Mil. öň. 1 million – 100-nji müňýyl – Orta Aziýada irki paleolit döwri

mil. öň. 100 – 40-njy müňýyllyk – orta paleolit döwri

mil. öň. 40 – 12-nji müňýyllyk – soňky paleolit döwri

mil. öň. 12 – 7-nji müňýyllyklar – mezolit döwri

mil. öň. 6 – 4-nji müňýyllyklar – neolit döwri

mil. öň. 4 – 3-nji müňýyllygyň ortalary – eneolit döwri

mil. öň. 4-nji müňýyllyk. – Mesopotamiýada şumerleriň we akkadlaryň menzilgähleri, Uruk, Lagaş, Ur şäherleriniň emele gelmegi

mil. öň. 4-nji müňýyllyk. – Niliň kenarlarynda menzilgähleriň emele gelmegi

mil. öň. 2600-nji ýyl – Müsürde Heops (Hufu) piramidasynyň gurulmagy

mil. öň. 3-nji müňýyllygyň ahyrlary – Hytaýda irki döwletiň emele gelmegi

mil. öň. 3-nji müňýyllyk – Mohenjodaro we Harappa şäherleriniň emele gelmegi

mil. öň. 3-nji müňýyllygyň ortalary – 2-müňýyllyk – бүрүнç döwri

mil. öň. 2-nji müňýyllyk – Alynky Aziýanyň çäginde irki iri döwletleriň emele gelmegi: Assiriýa, Hett, Mitanni

mil. öň. 2-nji müňýyllyk – Wawilon patşalygynyň döremegi

mil. öň. 3-nji müňýyllygyň ahyrlary – 2-nji müňýyllygyň başlary – Zamanbaba we Toýunlydepe menzilgähleriniň döremegi

mil. öň. 2-nji müňýyllyk – Miken we Krit döwletleriniň döremegi

mil. öň. XVIII asyr – Wawilon hökümdary Hammurapi (mil. öň. 1792–1750-nji ýyllar) Mesopotamiýany bitewi döwlete birleşdirdi

mil. öň. XVIII asyr – Mohenjodaro we Harappa şäherleriniň krizisi

mil. öň. 1500-nji ýyl – Faraon Tutmos II niň iri basybalyjylykly ýörüşleri

mil. öň. XII asyr – doriýler Lakonikany zabt etdiler we Sparta şäherini esaslandyrdylar

mil. öň. XI asyr – Ýsraýyl döwletiniň emele gelmegi
mil. öň. IX–VIII asyryň başlary – Urartu döwletiniň gülläp ösen döwri
mil. öň. VIII–VI asyrlar – Grek koloniýalarynyň döremegi
mil. öň. VIII–VI asyrlar – Olwiýa, Hersones, Pantikapeý koloniýalarynyň emele gelmegi
mil. öň. 1-nji müňýyllyk – Zarduştylygyň Orta Aziýanyň çäğine ýaýramagy
mil. öň. IX–VIII asyrlar – Orta Aziýada demir asyryna geçiş döwri
mil. öň. VIII asyr – Italiýada 12 şäher-ýaranlygynyň döremegi
mil. öň. 776-njy ýyl – Olimpiýa oýunlarynyň ilkinji gezek geçirilmegi
mil. öň. 753-nji ýyl – Rimiň döremegi
mil. öň. VII asyr – Müsüriň ýene bitewi döwlete birleşmegi
mil. öň. VII asyr – Gadymy Baktriýa patyşalygynyň döremegi
mil. öň. VII – VI asyrlar – Gyzyldepe, Afrasiýab, Uzyngyr, Ýerkorgan, Küýzeligyr şäherleriniň ösmegi
mil. öň. VII – VI asyrlar – Hindistanda Magadha, Koşala, Malla döwletleriniň emele gelmegi
mil. öň. VII – V asyrlar – Hytaýda «köp patyşalyk» döwri
mil. öň. 621-nji ýyl – Drakont kanunlarynyň kabul edilmegi
mil. öň. 605-nji ýyl – Assiriýa patyşalygynyň ýykylmagy
mil. öň. 594-nji ýyl – Afinada Solonyň özgertmeleriniň geçirilmegi
mil. öň. 558-nji ýyl – Kir II – Pars patyşalygynyň hökümdary
mil. öň. 539-njy ýyl – Wawilonyň parslar tarapyndan basyp alynmagy
mil. öň. 530-njy ýyl – Kir II-niň Orta Aziýada heläk bolmagy (Tomaris)
mil. öň. 525-nji ýyl – Pars patyşasy Kambiz II tarapyndan Müsüriň eýelenmegi
mil. öň. 522-nji ýyl – Doro I – soltanlygy satraplyklara bölmegi
mil. öň. 522-nji ýyl – Doro I-e garşy Fradanyň gozgalaňy
mil. öň. 519-njy ýyl – sak taýpalaryna garşy Doro I-niň basybalyjylykly ýörişleri (Şiragyň edermenligi)

mil. öň. 509-njy ýyl – Rimde Respublikanyň yglan edilmegi
mil. öň. V – IV asyrlar – Orta Aziýanyň çäginde ilkinji teňňeleriň ýaýramagy
mil. öň. 490-njy ýyl – Marafon düzlügindäki söweş
mil. öň. 480-nji ýyl – Fermopil söweşi (üç ýüz spartalynyň edermenligi)
mil. öň. 480-nji ýyl – Salamin söweşi
mil. öň. 479-njy ýyl – Plateýa şäheriniň golaýyndaky söweş – grekleriň ýeňşi
mil. öň. 443 – 429-njy ýyllar – Afinada strateg Perikliň hökümdarlygy
mil. öň. IV asyr – Horezmiň ahemenileriň zulmundan azat bolmagy
mil. öň. 338-nji ýyl – Heroneýanyň golaýyndaky söweş – makedoniýalylar tarapyndan grekleriň derbi-dagyn edilmegi
mil. öň. 337-nji ýyl – grek şäherleriniň Makedoniýa häkimiýeti astynda şäher-döwletler ýaranlygyna birleşmegi
mil. öň. 334-nji ýyl – Makedoniýaly Aleksandryň Gündogara ýörişi
mil. öň. 330-njy ýyl – Makedoniýaly Aleksandr tarapyndan Ahemeniler soltanlygynyň eýelenmegi
mil. öň. 329-njy ýyl – Makedoniýaly Aleksandryň baştutanlygyndaky grek-makedonlar tarapyndan Marokandanyň basyp alynmagy
mil. öň. 329-njy ýyl – Zerewşan derýasynyň kenarlaryndaky söweşde grek-makedon goşunlarynyň derbi-dagyn edilmegi (Spitamen)
mil. öň. 328-nji ýyl – Makedoniýaly Aleksandryň armiýasy bilen söweşde Spitameniň ýeňilmegi
mil. öň. 323-nji ýyl – Makedoniýaly Aleksandr aradan çykdy
mil. öň. 312-nji ýyl – Salawka hökümdarlygynyň başlanmagy – Salawkiler döwletiniň esaslandyryjysy
mil. öň. 280-nji ýyl – Antioh – Salawkiler döwletiniň hökümdary
mil. öň. III asr – Zarduşt taglymatynyň ähli tekstleri 21 kitaba jemlenmegi

mil.öň. III asyr – Kang döwletiniň döremegi
 mil. öň. III asyr – Dawan döwletiniň döremegi
 mil.öň. 246-njy ýyl – Sin Şihuandi – Sin döwletiniň hökümdary
 mil. öň. 216-njy ýyl – golaýynda Rim armiyasynyň derbi-dagyn edilmegi
 mil. öň. 206-njy ýyl – Lýu Ban gozgalaňy
 mil. öň. 202-nji ýyl – Zama şäheriniň golaýynda rimliler tarapyndan Karfagen armiyasynyň derbi-dagyn edilmegi
 mil. öň. II asr – Beýik Ýüpek ýolunyň şekillenmegi
 mil. öň. 146-njy ýyl – rimliler tarapyndan Karfageniň weýran edilmegi
 mil. öň. 140 – 130-njy ýyllar – Grek-Baktriýa döwletiniň ýueçžiler tarapyndan basyp alynmagy
 mil. öň. I asr – Hytaýda kagyzyň açyş edilmegi
 mil. öň. 74-nji ýyl – Spartagyň gozgalaňy
 mil. öň. 49-njy ýyl – Ýuliy Sezar – Rim imperatory
 mil. öň. 29-njy ýyl – Oktawiana Senat tarapyndan imperator derejesi we Awgust lakamynyň berilmegi
 milady 98-nji ýyl – Rim imperiýasynda Traýan hökümdarlygynyň başlanmagy
 milady I asyr – hristiançylyk dininiň emele gelmegi
 milady I – II asyrlar – Kuşan patyşalygynyň gülläp ösen döwri
 milady III asyr – Kuşan döwletiniň pese gaçmagy
 milady 330-njy ýyl – Rim imperiýasynyň paýtagty – Wizantiý (Konstantinopol)
 milady 394-nji ýyl – Olimpiýa oýunlarynyň bes edilmegi
 milady 395-nji ýyl – Rim imperiýasynyň bölünmegi: Günbatar we Gündogar
 milady 410-njy ýyl – Alarihiň baştutanlygyndaky gotlar tarapyndan Rimiň ýykylmagy
 milady 452-nji ýyl – Attilanyň baştutanlygyndada hunn taýpalarynyň Italiýa çozup girmegi
 milady 455-nji ýyl – Rime wandallaryň hüjüm etmegi
 milady 476-njy ýyl – Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylmagy.

**ANATOLIY SAGDULLAYEVICH SAGDULLAYEV
VASILIY ANUFRIYEVICH KOSTETSKIY**

O'quv nashri

**TARIX
QADIMGI DUNYO**

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik

To'ldirilgan beshinchi nashridan tarjima

Toshkent – «Yangiyo'l poligraf servis» – 2017
Nashriyot litsenziyasi AI №185, 10.05.2011 y.

Terjime eden – K. Hallyýew
Redaktor – J. Metýakubow
Tehredaktor – M. Riksiýew
Sahaplaýjy – K. Hallyýew
Korrektor – J. Metýakubow

Original-maketden çap etmäge 13.09.2017 da
rugsat edildi. Ölçegi 70x90 1/16. «Arial» garniturasy.
Ofset çap ediliş usuly. Ofset kagyzy.
Çap listi 12,0. Şertli çap listi 14,04.
986 nusgada çap edildi.
Buýurma № 17-313.

«O'zbekiston» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň
çaphanasynda çap edildi.
100129, Daşkent ş, Nowaýy köçesi, 30.

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady we familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly	Dersligiň tabşyrlandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalaýyş kadalaryna esasan doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Kitabyň daşy бүтін, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyr. Hemme listleri bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, birmeme çyzylyp, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanypdyr. Goparylan listleri täzedan abatlanylýan, käbir sahypalaryna çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan, ýyrtylan, esasy esasy böleginden aýrylan ýa-da бүтінleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanylýdyr. Sahypalary ýyrtylan, listleri ýetişmeýär, çyzylyp, boýalyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.